

QuAdeRns

Arquitectura gòtica a les terres de Girona

La construcció de l'església
de Santa Maria dels Turers
de Banyoles

Arquitectura gòtica a les terres de Girona

La construcció de l'església de Santa Maria dels Turers de Banyoles

Arquitectura gòtica a les terres de Girona

La construcció de l'església de Santa Maria dels Turers de Banyoles

Banyoles, 2018

EDITORS: Gerardo Boto, Pere Freixas, Jordi Galofré

AUTORS: Elvis Mallorquí, Miquel Àngel Chamorro Trenado, Miquel Àngel Fumanal,
Josep Maria Gironella, Pere Freixas i Camps, Fernando Ramos Galino, Josep Grabuleda Sitjà,
Antoni Bramon i Serra

CORRECCIÓ LINGÜÍSTICA: Anna Galí Bosch (ll. catalana), Annie Gili (ll. anglesa)

IMATGE DE LA COBERTA: Arxiu Comarcal de Banyoles

EDITA: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles
Plaça de la Font, 11 - 17820 Banyoles - Tel. 972 57 23 61
www.cecbanyoles.cat
cecbanyoles@cecbanyoles.cat

SUPPORT: Diputació de Girona
Institut Ramon Muntaner

COL-LABORA: Ajuntament de Banyoles

DIRECCIÓ DELS QUADERNS: M. Àngels Juanmiquel (CECB)

COMITÈ EDITORIAL: Joan Anton Abellan (president del CECB), Jordi Galofré, Jeroni Moner,
Pere Noguer, Rosa Planella, Carles Puncernau, Elisabet Saus, Jordi Xena (vocals del CECB)

MAQUETACIÓ I DISSENY DE LA COBERTA: Estudi Oliver Gràfic
972 58 11 03 - estudi@olivergrafic.com

IMPRESSIÓ: Gràfiques Trema
Pol. Ind. Torres Pujals, 17401 Arbúcies
Tel. 972 86 05 08 - Fax 972 16 23 68
www.trema.cat

ISBN: 978-84-09-04742-0
DIPÒSIT LEGAL: GI 1472-2018

Índex

Presentació	7
Introducció	9
De la parròquia a la universitat. El cas de Banyoles, segles IX-XIV	13
Elvis Mallorquí	
El gòtic parroquial a les comarques de Girona	45
Miquel Àngel Chamorro Trenado	
Els Pedrer de Torroella de Fluvià. Una nissaga de mestres picapedrers empordanesos	69
Miquel Àngel Fumana; Josep Maria Gironella	
Santa Maria dels Turers. Dubtes i certeses sobre el procés de construcció (1269-1330)	95
Pere Freixas i Camps	
Santa Maria dels Turers i els mestres de Banyoles	117
Fernando Ramos Galino	
Sant Esteve i Santa Maria dels Turers, la consolidació de dos poders religiosos a la vila de Banyoles a l'època moderna	141
Josep Grabuleda Sitjà	
APÈNDIX	
Intervenció de restauració, conservació i consolidació d'un tram de volta del monestir de Sant Salvador de Breda	163
Antoni Bramon i Serra	

Presentació

L'església de Santa Maria dels Turers de Banyoles ha estat i és, juntament amb el monestir de Sant Esteve de Banyoles, el màxim referent religiós i monumental de la ciutat. Si bé fa uns anys, en motiu del 1200 aniversari de la fundació del cenobi benedictí, es va celebrar un Col·loqui que duia per títol «Monestirs i territori», l'any passat, en motiu del mil·lenari de l'església parroquial, es va decidir dedicar-li el XXIV Col·loqui de Tardor, amb el títol d'«Arquitectura gòtica a les terres de Girona. La construcció de l'església de Santa Maria dels Turers de Banyoles».

Plantejat de la mateixa manera que els anteriors col·loquis, en aquesta ocasió el seu desenvolupament va sorprendre no tan sols el públic assistent sinó també bona part dels conferenciants, pel fet que, en el decurs del Col·loqui, es va qüestionar el procés de construcció del temple gòtic, respecte al temple romànic primitiu, sobre el qual es va construir l'actual. Això va comportar que, un cop acabat, més d'un dels conferenciants demanés als directors poder refer part de la seva conferència abans de publicar-la.

El debat que va suscitar va ser tan ampli que l'endemà, en la visita que es va dur a terme al temple de Santa Maria, foren diversos els conferenciants que hi van assistir, de manera que es va convertir en una continuació del Col·loqui. Aquest fou un fet inusual, ja que les jornades inaugural i de clausura, si bé giren entorn a la temàtica del Col·loqui, normalment no aprofundeixen en els temes tractats com es fa durant la jornada de treball. En aquesta ocasió, però, va ser precisament el diumenge, arran de la discussió plantejada sobre el procés de construcció i la ubicació del temple romànic primitiu, quan va sorgir la idea de realitzar una inspecció del subsol del temple mitjançant un radar d'impulsos i un escaneig tridimensional. Si aquest projecte es pot dur a terme, com esperem, es podran obtenir unes dades que ajudaran a aclarir definitivament aquesta qüestió.

Mentrestant ens queda el record d'un Col·loqui que va deixar molt bon gust de boca a tots els assistents. Esperem que aquest nou Quadern, el número 38 de la col·lecció de publicacions del Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, us el deixi també a vosaltres quan el llegiu. Aquest és el nostre desig i el dels tres directors d'aquest Col·loqui, els quals felicito per haver aconseguit que sobrepassés les expectatives inicials.

Joan Anton Abellan

President del Centre d'Estudis
Comarcals de Banyoles

Introducció

Del 24 al 26 de novembre de 2017 es va dur a terme a Banyoles el XXIV Col·loqui de Tardor, amb el títol «Arquitectura gòtica a les terres de Girona. La construcció de l'església de Santa Maria dels Turers de Banyoles». Va ser una manera de contribuir a la celebració del mil·lenari de la primera menció documental de l'església de Santa Maria dels Turers (1017).

El Col·loqui es va inaugurar el dia 24 de novembre amb una conferència de Josep Giralt i Balagueró, director del Museu de Lleida, que va parlar sobre «El litigi dels béns de la Franja del Museu de Lleida». Es tracta d'un litigi originat arran de la modificació dels límits del bisbat de Lleida i del pas de les parròquies de la Franja de Ponent, que fins aleshores pertanyien al bisbat de Lleida, al bisbat de Barbastre-Montsó. És un conflicte que afecta diverses obres: les pintures murals del Reial Monestir de Santa Maria de Sixena, rescatades per Josep Gudiol el 1936; diversos objectes sacres provinents d'aquest monestir, que es conserven (o es conservaven) al Museu Nacional d'Art de Catalunya i al Museu de Lleida, i finalment, més d'un centenar d'obres d'art sacre de les parròquies de la Franja, que es conserven al Museu de Lleida. Quan vam programar aquesta conferència inaugural no esperàvem que aquest tema tingués una trista i no volguda actualitat, ja que, pocs dies després de la celebració del Col·loqui, les peces del monestir de Sixena conservades al Museu de Lleida van ser traslladades a Sixena per ordre judicial.

El Col·loqui pròpiament dit va començar el dia 25 de novembre, amb una conferència d'Elvis Mallorquí, del Centre d'Estudis Selvatans, titulada «De la parròquia a la universitat. El cas de Banyoles, segles IX-XIV». El conferenciant va plantejar com, a través dels delmes i altres drets parroquials, es van anar vinculant diverses vil·les i vilars que acabaren formant el terme de Banyoles. L'augment de la població va motivar que els monjos traslladessin la cura d'ànimes dels feligresos a l'església de Santa Maria dels Turers, que va esdevenir el pal de paller de l'organització interna dels habitants de Banyoles, fins que, a la fi del segle XIII, va néixer la universitat local.

Josep Bracons, del Museu d'Història de Barcelona, va parlar sobre «El context català: Santa Maria dels Turers i l'arquitectura catalana dels segles XIII i XIV». A partir d'un recorregut per diverses esglésies gòtiques catalanes, com Sant Feliu de Girona, Sant Francesc de Montblanc, Sant Domènec de Perpinyà, Sant Domènec de Girona i Santa Maria de Castelló d'Empúries, va establir comparacions entre elements d'aquests temples i el de Santa Maria dels Turers, i va concloure afirmant el seu caràcter d'església urbana per oposició al del monestir de Sant Esteve.

Miquel Àngel Chamorro, de la Universitat de Girona, va parlar sobre «El gòtic parroquial a les comarques de Girona». Va analitzar comparativament la tipologia de les nombroses esglésies parroquials gòtiques de les comarques de Girona: nau única amb capelles laterals, absis poligonals, façanes amb l'aparició d'elements renaixentistes, els campanars, etc.

La conferència de Gerardo Boto, de la Universitat de Girona, titulada «Paisatge arquitectònic al comtat de Besalú en els temps de la primera església dels Turers», es va centrar fonamentalment en l'anàlisi de les notícies sobre el temple romànic de Santa Maria dels Turers, que es trobava en el mateix emplaçament que ocupa l'església gòtica actual. El conferenciant va formular una hipòtesi suggeridora sobre el seu enclavament. Tenint en compte, però, que una de les idees que van sorgir al Col·loqui va ser la realització d'una prospecció amb georadar per determinar la ubicació precisa d'aquest primitiu temple romànic, els organitzadors del Col·loqui, de comú acord amb el conferenciant, han decidit no publicar a hores d'ara aquesta conferència, a l'espera dels resultats obtinguts de la prospecció esmentada.

Josep Maria Gironella i Miquel Àngel Fumana, de Culturània, van parlar sobre «Els Pedrer de Torroella de Fluvià, una nissaga de mestres pedrers empordanesos». Van aportar diversos documents, alguns dels quals inèdits, sobre el mestre Pere Pedrer i alguns dels seus familiars. A partir d'aquesta documentació van traçar la trajectòria vital d'aquest picapedrer, que va participar d'una manera molt destacada en la construcció de les esglésies de Santa Maria dels Turers, a Banyoles, i de Santa Maria de Castelló d'Empúries, així com en la de la capella gòtica de Santa Maria de Vilabertran. Es tracta d'una família que va tenir un paper destacat en el desenvolupament de les formes gòtiques a les terres gironines a finals del segle XIII i primera meitat del XIV.

En la conferència de Pere Freixas, de l'Institut d'Estudis Gironins, titulada «Santa Maria dels Turers (1269-1333). Dubtes i certeses sobre el seu procés de construcció», el conferenciant va plantejar tres etapes constructives: una primera de 1269 a 1293, en què es traçà el perímetre i s'alçaren els murs; una segona centrada en l'aportació del mestre Pere Pedrer, de 1293 a l'entorn de 1305-1310, i, finalment, l'etapa que va de després de 1330 fins a l'acabament de l'església. Va proposar, també, noves cronologies per a l'aixecament del portal sud i la seva ornamentació escultòrica, i va revisar la iconografia de l'obra pictòrica del timpà.

Fernando Ramos, de l'Escola Tècnica Superior d'Arquitectura, va parlar sobre «Els traçats de la nau gòtica de Santa Maria i els mestres de Banyoles». Va analitzar les claus geomètriques i constructives de la nau gòtica de Santa Maria dels Turers a partir del treball de recerca que va fer el professor Erundino Sanz, matemàtic sorià i banyolí, que va descobrir les traces geomètriques emprades pels mestres constructors. Va comparar, també, la traça hemidecagonal de les voltes de l'absis de Santa Maria dels Turers amb les naus centrals de les catedrals gòtiques primigènies, del nord de França.

Josep Grabuleda, de l'Arxiu Comarcal del Pla de l'Estany, va tancar la jornada amb una conferència titulada «Sant Esteve i Santa Maria dels Turers, la consolidació de dos poders

religiosos a la vila de Banyoles a l'època moderna», en la qual va analitzar l'aliança entre els capellans de Santa Maria i els prohoms de Banyoles per anar contra el poder feudal dels abats, en uns enfrontaments que van durar fins a la desaparició del monestir, el 1835.

Finalment, el diumenge 26 es va fer una visita a la Pia Almoina, exponent del gòtic civil a Banyoles, guiada per Jeroni Moner; es va poder contemplar l'ara de la primitiva església de Santa Maria dels Turers, i, per últim, també es va visitar l'església de Santa Maria dels Turers, guiada per Pere Freixas, i en la qual van intervenir, a més, alguns dels conferenciants del Col·loqui.

En definitiva, va ser un Col·loqui molt enriquidor, amb moltes intervencions d'interès, que va aportar una nova visió sobre la problemàtica del procés de construcció de Santa Maria dels Turers. Fins a la celebració del Col·loqui, hi havia un consens força generalitzat respecte al fet que l'església s'havia començat a construir per la capçalera. Però en el Col·loqui es va debatre àmpliament sobre el procés constructiu de l'església, es van formular diversos interrogants pel que fa a la cronologia constructiva i va sorgir amb força un nou plantejament, segons el qual el temple gòtic de Santa Maria dels Turers no es va començar a construir per l'absis, sinó per la nau, tal com sembla indicar el caràcter més rudimentari dels murs laterals en contraposició al major coneixement tècnic que palesa la zona de la capçalera. En les pàgines d'alguns dels articles d'aquest recull s'exposen els diferents criteris sobre la qüestió.

Aquest recull inclou una aportació de l'arquitecte tècnic Antoni Bramon, que, tot i que no es va exposar al Col·loqui, ens ha semblat que arrodonia l'interès del Quadern. Es tracta d'un informe en referència a les obres de restauració i conservació de la quarta crugia de la nau de l'església de Sant Salvador de Breda, que es van executar l'any 2017. L'autor, que hi va participar com a director d'execució, analitza el sistema constructiu d'aquesta volta de creueria, els murs laterals i els seus materials lítics i revestiments, i planteja la relació de l'església de Sant Salvador de Breda amb Santa Maria dels Turers de Banyoles, de dimensions similars, amb una sorprenent coincidència en la radialitat dels arcs i la proporció dels contraforts.

Amb la publicació d'aquest nou volum de la col·lecció «Quaderns», el Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles ha volgut deixar constància dels continguts del XXIV Col·loqui de Tardor i, al mateix temps, contribuir a donar a conèixer una de les esglésies gòtiques més antigues de les comarques gironines.

Gerardo Boto

Universitat de Girona

Pere Freixas

Institut d'Estudis Gironins

Jordi Galofré

Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles

Arquitectura gòtica a les terres de Girona

La construcció de l'església de Santa Maria dels Turers de Banyoles

BOTO, G.; FREIXAS, P.; GALOFRÉ, J. (ed.)

Banyoles: CECB, 2018, p. 13-43. (Quaderns; 38)

De la parròquia a la universitat. El cas de Banyoles, segles IX-XIV

Elvis MALLORQUÍ

Centre d'Estudis Selvatans, Ca n'Abras, s/n, 17457 Riudellots de la Selva

Resum

L'església de Santa Maria dels Turers, documentada per primer cop el 1017, depenia directament de l'abat i dels monjos del veí monestir de Sant Esteve, fundat a inicis del segle IX. Aquest temple, fins al segle XI, va ser l'únic centre a partir del qual es va organitzar la societat del territori de Banyoles, situat entre els comtats de Besalú i Girona. A través dels delmes i altres drets parroquials, es van vincular diverses vil·les i vilars que acabarien formant el terme de Banyoles. Des del 1086, s'observa un canvi de tendència per l'existència d'un mercat a les portes del monestir. Això va atreure nous pobladors que van obligar els monjos a traslladar la cura d'ànimes dels feligresos a l'església de Santa Maria, que va esdevenir el pal de paller de l'organització interna dels habitants de Banyoles. A partir de l'obreria parroquial, a la fi del segle XIII va néixer la universitat local.

Paraules clau: parròquia, universitat, delme, monestir, feudalisme

Abstract

The church of Santa Maria dels Turers, documented for the first time in 1017, was directly dependent on the abbot and monks from the nearby monastery of Sant Esteve, founded at the beginning of 9th century. This abbey, until the 11th century, was the only point of social organisation in Banyoles' hinterland, placed in the boundaries of Besalú and Girona counties. Through the tithes and other parochial rights, several villages and villagers were attached to the parish of Banyoles. Since 1086, a market at the abbey gates changed the trend and Banyoles became a small-town that attracted new settlers. Then, Sant Esteve's abbot and monks were forced to transfer the care of parishioners' souls to the church of Santa Maria, that provided a place for the birth of internal organizations of the inhabitants of Banyoles. From the *fabrica ecclesiae*, the local government was born at late 13th century.

Keywords: parish, local government, tithe, abbey, feudalism

Introducció

Banyoles és un clar exemple de vila monàstica. Com Amer o Sant Cugat del Vallès, va néixer a l'entorn d'un cenobi benedictí del segle IX. També, els monestirs fundats al segle X van originar viles, com les de Sant Feliu de Guíxols, Camprodon, Sant Joan de les Abadesses i Ripoll. La vila de Banyoles es va formar a mesura que es desplaçava l'activitat del mercat, ja documentat l'any 1086: primer, al voltant del monestir de Sant Esteve; després, a la plaça de la Vila Vella, i, finalment, a la plaça Major o de la Vila Nova (García [et al.], 2015, p. 30-35). A mig camí entre la plaça Major i el monestir de Sant Esteve, es troba l'església de Santa Maria dels Turers, esmentada per primer cop en una butlla del papa Benet VIII dirigida a Bonfill, abat de Sant Esteve de Banyoles, i escrita l'any 1017, fa mil anys. Entre moltíssimes altres possessions, figura l'«ecclesiam Sanctae Mariae et Sancti Benedicti, cum decimis et primitiis et oblationes fidelium» (Marca, 1688, núm. 174). L'església de Santa Maria correspondria a l'actual Santa Maria dels Turers, mentre que Sant Benet faria referència a una capella desapareguda situada a prop i que va donar nom a un carrer i una placeta dels segles XIII i XIV (García [et al.], 2015, p. 35).

Recentment, s'han expressat dubtes sobre l'autenticitat de la butlla de Banyoles de l'any 1017: comparada amb la de Sant Pere de Camprodon, datada el mateix dia, mes i any, conté algunes interpolacions posteriors, com l'esment de drets jurisdiccionalis i del teloneu pel mercat (Reyes, 2013, p. 133-135). L'esment de delmes, primícies i oblacions atribuïts a Santa Maria dels Turers el 1017 permet eixamplar el marc d'anàlisi dels orígens de la vila de Banyoles a la qüestió del naixement de les parròquies a les terres gironines. En la primera part de la present contribució resseguirem la creació de les parròquies a l'interior del domini del monestir de Banyoles, entre els segles IX i X. La segona part del treball està dedicada al lloc del monestir i de les parròquies circumdants en el procés de feudalització, entre els segles XI i XII. I, finalment, la darrera aportació és sobre la incidència de la parròquia de Santa Maria dels Turers en el naixement de la universitat i les institucions de govern local, entre els segles XIII i XIV.

Bona part de les fonts documentals que permeten resseguir aquest procés són ben conegudes gràcies a l'extens recull de Mn. Lluís G. Constans (1985-1993) i als volums de la col·lecció *Catalunya Carolíngia*, dedicats als preceptes carolíngis i als documents dels comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada (Abadal, 1926-1952; Sobrequès [et al.], 2003). Hi hem afegit, però, la documentació sobre delmes i parròquies procedent de l'Arxiu Diocesà de Girona, tant dels pergamins de la Mitra com de diversos llibres, també la del cartoral de Carlemany, *El cartoral de rúbriques vermelles*, el registre del notari Pere Capmany i *El llibre verd del bisbe de Girona (1362-1371)* (Marquès, 1984, 1993; Marquès [et al.], 2009a, 2009b; Mallorquí, 2011b).

La implantació del delme a les esglésies rurals, segles IX i X

La documentació gironina dels segles anteriors a l'any 1000, en comparació amb altres comtats catalans (sobretot els d'Osona i Manresa, Barcelona i Urgell i Cerdanya), no és massa rica quantitativament.¹ Potser per aquest motiu el mapa de les esglésies de les àrees rurals del bisbat de Girona sembla força incomplet (Mallorquí, 2011a, p. 74-79).

Les esglésies del segle IX

L'arqueologia ha posat al descobert els primers temples cristians de què tenim constància: mausoleus funeraris associats a vil·les romanes, com el de Santa Cristina d'Aro (Aicart [et al.], 1999); temples vinculats a fortificacions baiximperials i visigòtiques, com és el cas de Sant Julià de Ramis (Montalbán, 1996-1997; Burch [et al.], 2000), i esglésies paleocristianes de característiques particulars, com la de Bell-lloc d'Aro (Esteva, 1990). A la vegada, la documentació escrita del segle IX enregistra tres noms diferenciats per referir-se a les esglésies rurals: *domus*, *cella* i *basilica*.

L'expressió *domus* és la més genèrica: pot referir-se tant a un monestir, si bé el de Sant Esteve de Banyoles era qualificat com a *ecclesia*, *monasterium* o *cenobium* en els preceptes del segle IX, com a una ermita o una esglésiola allunyada de nuclis de població, com la de Sant Nazari de la Ganga (la Bisbal) el 891 i les d'Arbúcies el 923 (Abadal, 1926-1952, p. 141-143; Sobrequés [et al.], 2003, núm. 189).

Les *cellae*, com les de Sant Pere d'Albanyà i Sant Martí de les Escaules el 844, de Sant Julià i Sant Vicenç del Mont el 866 i de Sant Aniol d'Aguja i Sant Llorenç del Mont el 871, al comtat de Besalú, han atret una major atenció per part dels medievalistes. Es tracta de petits monestirs que van ser integrats poc després a monestirs més grans o a la seu de Girona (Bolòs; Hurtado, 1998, p. 72; To, 2013, p. 66-70).

Finalment, les *basilicae* eren temples d'origen visigòtic associats a les vil·les i els vilars, que podem considerar com a preparròquies perquè, tot i que els feligresos del seu entorn ja s'hi batejaven, encara no hi havia cap districte territorial atribuït al temple (Ripoll; Velázquez, 1999, p. 145-149). Precisament, l'esment de tretze basíliques a l'entorn de la ciutat de Girona l'any 888 coincideix amb la primera menció del delme al bisbat de Girona (Sobrequés

.....
¹ Dels comtats gironins, s'han inventariat 630 documents anteriors a l'any 1000 (Sobrequés [et al.], 2003), una xifra superior als 322 del Pallars i Ribagorça (Abadal, 1955) i similar als 649 dels comtats de la Catalunya del Nord (Ponsich, 2006), però clarament inferior als 1.873 dels comtats d'Osona i Manresa (Ordeig, 1999) i les que es preveuen per al comtat de Barcelona (1.500) i per als d'Urgell i Cerdanya (1.000), cf. <http://www.iec.cat/ieccavui/PDF/recerca_catalunya.pdf>

[*et al.*], 2003, núm. 65)², una prestació instaurada al llarg del regnat de Carlemany que els habitants de les vil·les i vilars prestaven a les seves esglésies i que el bisbe Teuter va destinar al manteniment de la recent creada canònica de la seu catedral de Girona (Puigvert, 1992, p. 122–123; Devroey, 2010, p. 40–50; Mallorquí, 2017, p. 18–21).

La vinculació del delme amb les esglésies rurals va alterar profundament l'estructuració territorial del món rural, tal com es desprèn de l'ús del verb *aparroquiar*, l'any 904 a la Bisbal i el 922 a Fontcoberta, per designar l'acció d'establir el terme delmer d'una església sobre les vil·les i els vilars que en formaven part (Sobrequés [*et al.*], 2003, núm. 115 i 183).³ Ni el verb ni el seu substantiu, *parròquia*, apareixen gaire més en la documentació del comtat de Girona del segle X, però les actes de consagració i dotació enregistren com els temples cristians rurals esdevenien els centres d'unes noves entitats territorials —a vegades anomenades *appendicium*— que agrupaven, dins seu, unes quantes unitats de poblament preexistents. En el cas de Montagut, el lloc de Palau, la vil·la de Jou i els vilars d'Oliva, Tapioles, els Angles i els Vilars van perviure dintre d'una parròquia molt extensa i, entre els segles XII i XIV, van ser substituïts per masos i veinats homònims (Bolòs; Hurtado, 1998, p. 46–47; Mallorquí, 2014, p. 171).

Delmes en mans de comtes i abats

Les fonts documentals del segle X presenten diversos personatges i institucions que controlen els delmes. Els bisbes de Girona, en primer lloc, són els protagonistes de les actes de consagració i dotació d'esglésies fins al punt que afirmen, com passa a Arbúcies el 923, que doten el nou temple «ex decimis episcopatus mei primitus». En general, però, es limiten a vincular vil·les i església a través dels delmes: l'any anterior, el bisbe Guiu concedia «omnes decimas et primicias» de les vil·les de Fontcoberta, *Savarens*, *Frigoles*, *Iserga* i Freixenet a l'església de Sant Feliu (fig. 1) (Sobrequés [*et al.*], 2003, núm. 183 i 189). En les actes de consagració i dotació del segle X, els delmes eren destinats al sosteniment dels clergues de la parròquia acabada de consagrar, uns clergues que sovint actuaven, al Pirineu sobretot, com a capdavanters de les comunitats rurals (Bonnassie; Illy, 1995, p. 165–166).

En canvi, en els testaments i en els documents relatius als comtes de Besalú —igual com a la resta de comtes catalans—, les esglésies i els delmes eren un objecte freqüent de donació als monestirs i als seus fidels. Per exemple, el comte Guifré va donar, l'any 951, l'església de Sant

.....

² Es tracta dels temples de Canet, Cartellà, Sant Gregori, Estanyol, Aiguaviva, Salitja, Vilobí, Riudellots, Cassà de la Selva, Llambilles, Salt, Montfullà i Vilablareix. També s'hi esmenten els delmes de Fornells i Fornellets, on encara no hi havia cap església. Altres editors han datat el document de l'any 887 (Martí, 1997a, núm. 17). A Vilablareix i Montfullà s'ha pogut documentar una continuïtat arqueològica entre les vil·les romanes i les actuals esglésies de Sant Menna i Sant Pere, respectivament (Alberch; Burch, 1989; Nolla [*et al.*], 2003).

³ El *Diccionari català-valencià-balear* inclou els verbs *aparroquiar* i *aparroquianar*, que, entre altres significats, indiquen el fet d'agregar-se a una colla i d'apoderar-se o fer-se seva una cosa (Alcover-Moll, 1926–1952, vol. 1, p. 754–755).

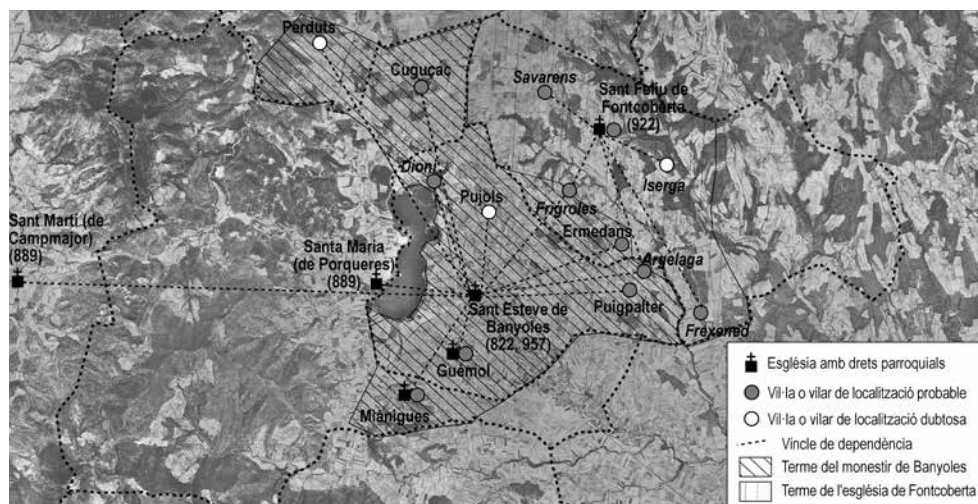

Figura 1

Les parròquies de Banyoles i Fontcoberta, 889-957

Andreu d'Oliveda, amb delmes, primícies i oblacions, al monestir de Camprodon, que el 979 va rebre dues altres esglésies, les d'Olot i Sant Martí de Bianya amb els seus drets, de part del comte Miró. Aquest també havia conferit les esglésies de Porreres i el Torn, amb delmes, primícies i oblacions, al monestir de Sant Pere de Besalú i l'església de Sant Joan dels Balbs a l'altar de Sant Rafael de l'església de Sant Vicenç de Besalú. És molt probable que algunes de les esglésies donades pel comte Miró haguessin estat part dels «béns fiscals» confiscats als rebels que, l'any 957, van seguir el noble Adalbert en contra del comte Guifré de Besalú, que fou assassinat (Salrach, 1973, p. 17-27; Bolós; Hurtado, 1998, p. 66-67; Mallorquí, 2014, p. 168). Els nobles revoltats havien obtingut preceptes dels reis carolingis a la fi del segle IX i a inicis del segle X, però havien quedat arraconats per la imposició de la casa comtal de Cerdanya a Besalú. De fet, els comtes tant podien concedir delmes als seus fidels com retirar-los-els: l'any 961, el prevere Anla i Giscafred tenien un alou «cum decimis» a la vil·la Alier, a Sant Andreu del Coll, que havien obtingut «per donationem seniori meo Suniari, comite» (Sobrequés [et al.], 2003, núm. 345).

La doble titularitat dels delmes parroquials, d'una banda la dels bisbes i clergues i de l'altra la dels comtes i monestirs, no és incompatible perquè podria correspondre a dues realitats complementàries: per un costat, els habitants de les vil·les prestaven els delmes i els altres drets a la seva església i clergues; de l'altra, els nobles i les institucions religioses es quedaven el delme de les seves esglésies, a canvi de garantir-hi l'atenció espiritual dels feligresos. A partir del segle XI, però, el procés de feudalització altera definitivament l'ordre social d'herència carolíngia.

En tot cas, els temples rurals havien esdevingut els elements centrals dels dominis monàstics del comtat de Besalú i de tot arreu. En alguns documents del segle X s'esmenta que aquests drets parroquials són dels abats i dels monjos perquè així constava en preceptes carolingis.

L'any 913, tot i que el bisbe Guiu de Girona volia concedir l'església de Sant Esteve de Canelles al prevere Ermemir «per parrochiale ecclesia», el comte Sunyer II d'Empúries la va confirmar a l'abadia carcassonesa de Santa Maria de la Grassa, que l'havia obtingut «per aprisionem» i conservat durant més de quaranta anys sense prestar cap cens canonical al bisbe (Sobrequés [et al.], 2003, núm. 142). En l'acta de consagració del monestir de Santa Maria d'Amer, el 949, es recorda que l'obtenció dels drets parroquials sobre les vil·les i vilars del terme es feia «sicut in regalibus preceptis est constitutum» (Sobrequés [et al.], 2003, núm. 286).

A l'entorn de Banyoles

El monestir de Sant Esteve de Banyoles, documentat per primera vegada el 822, també va esdevenir un focus a partir del qual es va articular el territori rural del seu entorn (To, 2013, p. 59–60). És possible que el monestir hagués estat creat entre la conquesta de la ciutat de Girona, el 785, i la de Barcelona, el 801, per l'abat Bonitus, que hauria construït una església, habitacles per als monjos i altres edificis per a laics. Així consta en el precepte del 822, quan un nou abat, Mercoral, va obtenir de mans de l'emperador Lluís el Pietós protecció i immunitat per al monestir i les esglésies, els llocs i les possessions —«in ecclesias aut loca vel agros»— que formaven el seu domini, de tal manera que els oficials reials (els comtes, entre ells) no podien tenir-hi assemblees judicials —«causas audienda»—, ni podien cobrar impostos —«freda exigenda»—, ni exigir serveis i allotjaments —«mansiones vel paratas facendas»—, entre altres facultats (Abadal, 1926–1952, p. 45–47). Eren els abats els qui realitzaven aquestes funcions a Banyoles i als llocs del seu domini inclosos en la immunitat. Ells, per tant, devien el seu càrrec als monarques perquè actuaven en nom seu i, per això, van obtenir confirmacions dels seus drets a través de preceptes posteriors concedits els anys 844, 866, 878 i 916 (Abadal, 1926–1952, p. 48–64; To, 2013, p. 61–63).

En dos preceptes carolingis dels anys 899 i 922 i en una butlla papal del 928 destinats a l'arquebisbe de Narbona (Sobrequés [et al.], 2003, núm. 99, 179 i 214), el monestir de Sant Esteve de Banyoles, juntament amb les «ecclesiis, cellulis, villis, villaribus et omnibus adiacentiis suis», consta com a possessió de la seu narbonesa. Més enllà del significat precís d'aquesta dependència, els abats i monjos de Banyoles organitzaven el seu domini, escampat en terres de Besalú i Peralada, a través de les esglésies, o millor dit les *celles* (taula I). La *cella* de Sant Pere de Mieres, d'acord amb el precepte del 878, era del monestir, segons un judici —«sicut in illorum iudicio resonat»— del qual no tenim cap altra dada. En canvi, per una notícia del 889 sabem que l'església de Santa Maria de Porqueres, situada «in capite stagni» a un mil·liari de distància del monestir —«miliario distante uno»—, havia estat edificada per l'abat Bonitus, tot i que no apareix en cap document anterior. Mentrestant, l'església de Sant Martí de Campmajor, a la vall de Mieres, l'havia aixecada l'abat Elies, pels volts de l'any 844, i figura al precepte del 878 (Sobrequés [et al.], 2003, núm. 68). Segons la denúncia efectuada per l'abat Sunifred al bisbe Serfddedéu de Girona, que va acudir a visitar el monestir de Banyoles el 889, les dues esglésies anteriors, tot i haver estat confirmades en un «preceptum piissimi Karoli augusti imperatoris», els havien estat sostretes. Per això, el bisbe va decretar-ne la restitució al monestir banyolí, tot

Població	Béns i drets	Preceptes	Altres	Butlla
Banyoles	Monestir de Sant Esteve	844. 866. 878. 916.	957.	1017. Monestir i parròquia de la vall, salpàs?, estany, font, piscatorias, boscos
				1017. Església de Santa Maria i Sant Benet (delmes i primícies)
	<i>Villa de Guèmol, amb l'ecclesia de Sant Pere</i>		957.	1017. <i>Agemel</i>
	<i>Villa de Miànigues, amb l'ecclesia de Sant Romà</i>		957.	1017. <i>Millanicas</i>
	<i>Villare Patrici</i>		957.	
	<i>Villare de Puigpalter (antigament dit Fraudí o Gafar)</i>		957.	1017. <i>Villa Iafare i villare Patern</i>
	<i>Villare Agelaga</i>		957.	1017. <i>Agelaga (1/2 pr.)</i>
	<i>Villa Figueroles. Honors i cases</i>		957. 928.	1017. Figueroles (1/2 d.)
	<i>Villare Ermedans</i>		957.	1017. <i>Ermedans (1/2 pr.)</i>
	<i>Villare Perduts</i>		957.	
	<i>Villarunculo Pujols</i>		957.	
	<i>Villare Dioni</i>		957.	1017. <i>Villa Leo</i>
	<i>Villare Cuguçac</i>		957.	
				1017. <i>Villa Centul</i>
			1017. <i>Savarres</i>	
			1017. <i>Starrola</i>	
			1017. <i>Heferqa i Frescaned</i>	
			1017. <i>Villa Alba</i>	
Campmajor	<i>Cella de Sant Martí (a la vall de Mieres)</i>	878. 916.	889.	
Merlant				1017. <i>Vallmala o Merdant amb delmes</i>
La Miana	<i>Cella de Sant Miquel</i>	878. 916.		
Mieres	<i>Cella de Sant Pere Villare Romzentila</i>	866. 878. 916.		1017. Església de Sant Pere (de Santa Maria de <i>Romzilia</i>) i església de Sant Andreu de Ruïlles, amb delmes, primícies i oblacions dels fidels
Porqueres	<i>Ecclesia de Santa Maria (prop del cap de l'Estany)</i>		889.	1017. Cases, terres, vinyes i delmes
<i>Riudeazar (Serinyà)</i>	<i>Cella de Santa Maria (de Ser)</i>	878. 916.		
Sant Julià del Mont	<i>Cella de Sant Julià</i>	878. 916.		1017. Església amb delmes, primícies i oblacions dels fidels
Santa Pau	<i>Cella de Sant Vicenç (del Sallent)</i>	878. 916.		1017. Sallent i Corbs, amb l'església i parròquia de Sant Vicenç amb delmes, primícies i oblacions dels fidels
<i>Sistarianus (Vilert)</i>	<i>Domus de Santa Maria</i>	866. 878. 916.	935.	1017. <i>Cisteriano</i> o Vilert, amb l'església de Santa Maria, i delmes, primícies i oblacions

Taula I

Les dependències del monestir de Banyoles al *pagus* de Besalú, 866-1017 (Abadal, 1926-1952, p. 55-64; Sobrequés [et al.], núm. 68, 213, 237 i 325; Marca, 1688, núm. 174).

imposant l'obligació de pagar dos modis de vi i gra anualment a la seu gironina i tot establint que aquelles parròquies —«predicte parrochie»— paguessin delmes, primícies i altres oblacions eclesiàstiques al monestir.

A banda dels dubtes derivats de la referència a l'abat Bonitus i de l'esment d'un precepte dictat per un emperador anomenat Carles⁴ que afecta l'església de Porqueres (que no és esmentada mai abans del 889) (To, 2013, p. 65), aquesta notícia recull la primera referència d'unes parròquies al bisbat de Girona tot just l'any següent de la primera notícia sobre el delme a les basíliques de l'entorn de la capital gironina el 888. La visita episcopal del 889 a Banyoles i les esglésies de l'entorn s'emmarca perfectament amb l'inici del procés de parroquialització a les terres de contacte entre els comtats de Girona i Besalú, un procés que consagrava l'estructuració dels territoris colonitzats des de finals del segle VIII a partir de les esglésies rurals. Poc després, el 894, la «parrochia Nativale» feia d'afrontació d'un alou situat al vilar Terruç, a Sant Esteve d'en Bas (Sobrequés [et al.], 2003, núm. 88).

A banda dels preceptes carolingis, sabem que, el 928, l'abat Lluns va permutar unes cases a Porqueres per unes terres situades a Figueroles, un indret de la parròquia de Fontcoberta sobre el qual, el 922, l'abat de Banyoles obtenia la meitat del delme. També sabem que, el 935, l'abat Acfred va adquirir, per donació de Seguer, honors a Vilert i Serinyà (Sobrequés [et al.], 2003, núm. 213 i 237). L'any 942, però, uns «nefandissimis paganis» van cremar el monestir de Sant Esteve, que no va ser reedificat pel mateix abat Acfred «a pavementum usque ad tegimen ex calce et lapidibus dedolatis» fins al 957. Es tractava d'una incursió hongaresa que va afectar molts temples dels comtats de Besalú i Girona (Benet, 1980-1982, p. 568-574; Makk, 2009, p. 89-101). El sotrac per a la comunitat benedictina de Banyoles degué ser enorme. Poc després se'n va segregar el priorat depenent de Sant Pere de Rodes, que es va quedar amb totes les possessions banyolines al *pagus* de Peralada (Abadal, 1926-1952, p. 226-231; To, 2013, p. 71). Amb la consagració del nou temple de Sant Esteve el 957, diversos particulars van donar cases, corts, horts, mujades de terra i vinya, arbres, boscos i pastures situades al vilar Devota, als termes de Borgonyà i Porqueres, i a les vil·les de *Gafarisse* i Llobera. Però, tal com era preceptiu, el bisbe Arnulf de Girona va concedir els delmes, les primícies i les oblacions d'un conjunt de vil·les i vilars al cenobi de Sant Esteve de Banyoles: les vil·les de Guèmol i Miànigues, amb les esglésies de Sant Pere i Sant Romà, respectivament; la vil·la de Figueroles i els vilars Patrici, Puigpalter, *Agelaga*, *Ermedans*, Perduts, Pujol, *Dioni* i *Cuguçac* (fig. 1 i taula I) (Sobrequés [et al.], 2003, núm. 325).⁵ És així com va néixer la parròquia de Banyoles, que esdevindria el centre de la vida local al llarg de l'edat mitjana.

.....
⁴ Redactat abans del 814 si es refereix a Carlemany; entre el 875 i el 877, a Carles el Calb, o entre el 881 i el 887, a Carles el Gras.

⁵ Segons sembla en el document, els abats de Banyoles només obtenien la meitat dels delmes, primícies i oblacions dels vilars de Perduts, Pujol, *Dioni* i *Cuguçac*.

La documentació altmedieval sobre l'entorn de Banyoles ofereix un conjunt important de dades, però si intentem connectar-hi les que aporta l'arqueologia descobrim les enormes mancances del que coneixem de Banyoles abans de l'any 1000. Les excavacions realitzades a l'interior de l'església de Sant Esteve han permès detectar un absis preromànic que podria correspondre al de l'església consagrada el 957. Al seu voltant existia, és clar, un cementiri on s'acollien molts difunts, però per la documentació que en tenim serien posteriors a l'any 1000. En relació amb Santa Maria, gràcies a una excavació del 1941 es van localitzar quatre fragments d'una ara d'altar amb inscripcions que semblen ser del segle X, o potser d'abans, i restes d'un absis romànic del segle XII (García [et al.], 2015, p. 35-36). En una altra intervenció a l'interior del temple del 2000, s'han localitzat un mur i unes sepultures d'entre els segles IX i XII que estarien relacionades amb les setanta-dues tombes de la necròpolis excavada als carrers de l'entorn de Santa Maria dels Turers (Agüelo, 2000; García [et al.], 2015, p. 67-69 i 86-88). Alguns d'aquests enterraments corresponen a un període anterior a l'any 1000, per al qual no hi ha cap document que es refereixi a Santa Maria.

Parròquies i delmes en temps feudals, segles XI-XII

Ja fa més de quaranta anys, Pierre Bonnassie (1979-1981) va descriure el canvi produït en la societat catalana entre els segles X i XI, en què l'ordre social d'herència carolíngia, basat en la delegació de drets i atribucions per part dels reis, va ser substituït per una nova forma de poder polític basada en pactes privats —convincences, juraments de fidelitat i prestacions d'homenatge— entre els comtes de Barcelona i els senyors dels castells. A partir del segle XII, els comtes barcelonins, esdevinguts reis d'Aragó, van redefinir el seu poder i van posar les bases per a la seva preeminència al capdavant de tots els nobles feudals i la resta de la societat catalana (Bisson, 1997).

Una feudalització sense parròquies?

Les parròquies i els delmes, tanmateix, no han encaixat massa en les explicacions tradicionals de la implantació del feudalisme, si bé la seva omnipresència a tot arreu és innegable. Ramon d'Abadal (1980, p. 94-100) assenyalava la precocitat de la creació de parròquies al bisbat d'Osona a partir de la fi del segle IX. El mateix Pierre Bonnassie, per al segle XI, remarcava l'apropiació sovint violenta de béns i drets eclesiàstics per part de magnats laics; les resistències dels pagesos i clergues emmarcades en el context del moviment de la Pau i Treva de Déu i en el naixement de les sagreres, i l'inici de la restitució de delmes usurpats per laics a l'església en el marc de la reforma gregoriana promoguda des de Roma (Bonnassie, 1979-1981, vol. 1, p. 154-159, 287-291 i 415-424 i vol. 2, p. 18-21, 65-67 i 110-117; Bonnassie, 1994, p. 68-79).

Des de l'any 1990, algunes recerques sobre diverses àrees de la Catalunya dels segles X i XI han contribuït a ressituat les parròquies i els delmes en el cor del funcionament del sistema feudal, cosa que ja s'accepta per a moltes altres regions d'Europa occidental (Viader, 2010; Lauwers, 2012). Al Pirineu, els comtes de Pallars i Ribagorça cedien delmes als seus fidels i als monestirs

de la zona i, després del canvi feudal, van utilitzar aquesta renda parroquial per assentar el seu poder sobre la classe nobiliària (Oliver, 1995). En contrast, els grups dominants de la pagesia aloera de les valls d'Andorra elegien lliurement els rectors i es quedaven, almenys fins al segle XIII, una part substancial del delme (Viader, 2003, p. 176-179). A la marca fronterera del comtat de Barcelona, els comtes erigien castells amb uns districtes sobre els quals s'imposava el delme, que era cedit als seus fidels a canvi d'aixecar una nova església, que esdevindria la parroquial, al recinte castral (Batet, 1993).

Les terres gironines, després de la conquesta de la ciutat de Barcelona pels francs, l'any 801, van quedar allunyades definitivament de la frontera musulmana. Per això, els castells són escassos en la documentació dels segles IX i X referida als comtats de Girona, Besalú i Empúries-Peralada. En canvi, al segle XI, els senyors laics van establir la seva residència, el castell, al bell mig de les sagreres i, com a propietaris d'esglésies i de delmes, van contribuir directament a la difusió dels temples romànics (Martí, 1988, 2006; Vilaginés, 2001, p. 104-130). En realitat, però, seria durant el segle X quan «es procedeix a la parroquialització i a la privatització dels ingressos que genera l'aplicació del delme eclesiàstic, aquesta vegada, però, sense fortificacions» (Martí, 1997b, p. 41-45).

En efecte, al llarg del segle XI, la xarxa parroquial del bisbat de Girona surt a la llum de la documentació escrita: entre el 75 i el 80 % de les parròquies dels comtats de Girona i Besalú existents al segle XIV apareixen ja abans del 1100 (Mallorquí, 2011a, p. 80-84; Mallorquí, 2014, p. 166 i 174). Les que no són esmentades és o bé perquè es trobaven en sectors amb pocs textos conservats del segle XI, o bé perquè van ser creades amb posterioritat, especialment als entorns de la ciutat de Girona i en viles de senyoria monàstica, com Amer, Breda, Sant Feliu de Guíxols o Banyoles, on els monestirs cediren la cura d'ànimes a noves esglésies parroquials (Mallorquí, 2011a, p. 128-140). La xarxa parroquial es va anar completant durant els anys centrals del segle XI: el 1046, la parròquia de Queixàs limitava amb els termes de Pedrinyà i Crespià, encara no qualificats com a parròquies; el 1043, Santa Àgata de Montnegre pertanyia a la parròquia de Sant Sadurní, però se n'havia independitzat plenament el 1064; en canvi, al lloc de Franciac, situat entre els termes parroquials de Riudellots de la Selva i Caldes el 1045, va ser consagrada l'església de Sant Mateu l'any 1079, però ja només va esdevenir una sufragània de la de Caldes (Mallorquí, 2011a, p. 81-83).

La cronologia del final de l'establiment del teixit parroquial podria estar relacionada amb la celebració de dos concilis a Girona els anys 1068 i 1078, presidits pels legats papals Hug Càndid i Amat d'Oloron, respectivament (Mallorquí, 2011a, p. 107-108). Amb ells van arribar també les primeres directrius encaminades a reformar l'Església catòlica d'Occident, promogudes inicialment per Lleó IX (1049-1054) i consolidades per Gregori VII (1073-1085) i Urbà II (1088-1099), d'estendre la senyoria papal sobre els prínceps governants, uniformitzar l'Església en doctrina, llei i culte, controlar la jerarquia eclesiàstica de cada territori elegint els bisbes, reformar la vida monàstica i capitular i dedicar més atenció a les pràctiques religioses dels laics (Lauwers, 2005, p. 25). En el cas del bisbat de Girona, la possessió de delmes per part de laics era inacceptable pels dirigents reformistes, però els presents en el concili del 1078 es van adonar de

la impossibilitat de fer front als laics que controlaven esglésies i delmes. Per això, només se'ls va prohibir rebre les ofrenes de les misses i els altars, les primícies i els drets sobre els enterraments i bateigs, i van poder continuar rebent, sense impediment, els delmes que posseïen. Aquesta situació de la segona meitat del segle XI contrasta amb la pretensió del bisbe Ot de Girona de fer-se reconèixer per part del papa Silvestre II, l'any 1002, l'autoritat sobre «omnes ecclesias parochiales vel appendicios [...] cum decimis et primitiis et oblacionibus et alaudes que ad ipsas ecclesias pertinent vel habere videntur» als comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada (Marquès, 1993, núm. 70). El fet que la butlla només es conservi en una còpia al cartoral de Carlemany permet imaginar que aquesta expressió seria una interpolació, per molt que coincideixi en el temps amb dos intents del bisbe Ot de recuperar algunes esglésies del comtat de Besalú per a la seu de Girona. El 1003 va exigir al comte Bernat Tallaferro que reconegués els drets de la seu de Girona sobre les esglésies i els delmes de Montagut i Begudà perquè «predictus comes tenet [...] has ecclesias cum omnes earum decimas, primitias uel oblationes fidelium». L'any següent va reclamar al mateix comte que dictaminés que les esglésies de Tortellà, Argelaguer i Sadernes, malgrat haver estat en mans de la família dels germans Oriol, Bonfill i Guillem «durant més de cent anys», pertanyien a la seu gironina (Villanueva, 1803-1852, vol. 13, núm. 23; Marquès, 1993, núm. 71; Mallorquí, 2014, p. 166-167). Tot i aquests documents, els drets de la catedral en aquestes parròquies no es van mantenir en els segles posteriors.

L'efecte dels concilis reformadors només es va notar a llarg termini. Diverses esglésies i delmes que al segle XI havien estat en mans de laics van passar, entre els segles XII i XIII, a formar part del patrimoni d'alguns monestirs i, sobretot, de la seu de Girona, que en va rebre quaranta-vuit entre els anys 1101 i 1220 (Mallorquí, 2011a, p. 674-677). Així va néixer la institució de les capellanies, és a dir, l'assignació d'un clergue del capítol al capdavant de les parròquies rurals cedides a la catedral per controlar-ne l'economia i el nomenament dels clergues parroquials, per bé que els cavallers i nobles van poder salvaguardar els seus delmes. L'acord entre el comte de Barcelona i el bisbe de Girona, l'any 1156, així ho certifica: el bisbe va obtenir del comte «omnes ecclesias et earum capellanas quas tu prefate episcopo a nostris militibus iniuste et contra omnem rationem in servitute detineri iustissime conquirebaris [...] salvis decimationibus quas milites tenent per me» (Jiménez, 1996-1997, p. 1.557). La realitat dels delmes laics era ben tossuda: al segle XIV, dos terços dels delmes majors de l'antic comtat de Girona encara eren en mans de senyors, cavallers i ciutadans.

El procés de feudalització a Banyoles

El monestir de Sant Esteve de Banyoles, al segle XI, va patir directament les violències dels nobles feudals, que es van apropiar de totes les dependències del seu domini. Ho sabem *a posteriori*, a partir del 1077, en què el comte Bernat II de Besalú va acollir a Besalú el bisbe Amat d'Oloron, legat papal expulsat de Girona per l'arquebisbe Guifré de Narbona just quan pretenia acabar amb la simonia als monestirs gironins. Tot seguit, el comte de Besalú va depositar diversos abats, entre ells el de Banyoles, i va iniciar la restauració del monestir, que havia estat «destructum et evacuatum» a causa de la «perversa paravitate principum ceterorumque

praelatorum ac diversorum incursionibus improborum». També va prohibir que algú s'atrevis a calumniar, exigir hospitalitat amb violència, obligar, robar o exigir censos no acostumats per la força als abats i als monjos (Constans, 1985-1993, núm. 91 i 92). La situació devia ser tan crítica que el comte Bernat II va encomanar la tasca a un monestir forani, Sant Víctor de Marsella, amb el vistiplau del papa Gregori VII (Constans, 1985-1993, núm. 93, 95 i 96).

La vida monacal es va recuperar del tot el 1086, quan l'arquebisbe de Narbona i els bisbes de Girona, Carcassona, Vic, Magalona i Barcelona van acudir a Banyoles per consagrar l'església de Sant Esteve i confirmar-ne els drets, entre els quals s'esmenten el teloneu del mercat i l'administració de justícia els dies de mercat. També prohibiren, sota l'amenaça d'anatema, que ningú construís cap «castellum in praedicto monasterio vel in circuito unius leugae et mediae» (Constans, 1985-1993, núm. 99). Així mateix es va reprendre l'anterior acta de consagració, del 957, per recordar que l'abat i el monestir obtenien els delmes, les primícies i les oblacions dels fidels de les vil·les de Guèmol, on hi havia l'església de Sant Pere, i Miànigues, amb l'església de Sant Romà. També, els dels vilars de Puigpalter —anomenat *Fraudí* o *Iafar*— i Argelaga, la vil·la de Figueroles, el vilar *Ermedans* així com la meitat dels delmes, primícies, oblacions i salpassos dels vilars de Perduts, Pujols o Serres i *Cuguçac*, juntament amb els de l'església de Sant Cristòfol d'Usall. El més rellevant per a la vida parroquial és el reconeixement que la convivència entre els monjos i el «populus olim ad ecclesiam beati Stephani» per oir els oficis divins i rebre els sagraments segons el costum eclesiàstic, era difícil («laboriosum erat»). Per això, es va construir primer l'església de Sant Benet «extra monasterium» i, més tard, la de Santa Maria, «ubi populus ad divina officia audienda conveniret». Els habitants de Banyoles, però, havien d'acudir al temple matriu de Sant Esteve les vetlles de Nadal, Sant Esteve, l'inici de la Septuagèsima i de la Quaresma, el dia de Rams, el Sant Sopar, el Divendres Sant, el Dissabte Sant, Pasqua, Pentecosta i la nativitat de Santa Maria. A més, es va establir que el *baptisterium* se celebrés només a Sant Esteve, però no a les esglésies de Guèmol o de Miànigues.

L'església de Santa Maria dels Turers era sufragània de Sant Esteve, cosa que permetia als seus clergues administrar els sagraments als habitants de la vila nascuda a redós del monestir, a excepció del baptisme. L'església de Santa Maria, igual com la de Sant Benet, i llurs delmes, primícies i oblacions, ja van ser esmentades el 1017 en una butlla papal que aporta l'única descripció del domini del monestir de Sant Esteve entre les dues actes de consagració conegudes, les del 957 i el 1086. La coincidència dels llocs on els abats banyolins obtenien delmes el 1017 amb els llocs obtinguts en els preceptes carolingis i en les vil·les i vilars esmentats en la dotàlia del 957, és notable (taula I). De fet, en la butlla el papa confirma les possessions obtingudes «ex collationibus regum olim in coenobio Balneolas». Les principals diferències, a banda d'algunes vil·les i vilars de l'entorn de Banyoles, es troben, primer, en el fet que el 1017 s'esmenten cinc vil·les (*Centul*, *Savarres*, *Starrola*, *Heserga*, *Frescaned*) que coincideixen amb les que s'esmenten en la dotàlia de Fontcoberta del 922 (*Centens*, *Savarens*, *Frigroles* —potser per una mala lectura el copista del 1017 l'hauria convertit en *Starrola*—, *Iserga* i *Frexened*), i, segon, que hi ha tres termes (Campmajor, la Miana i *Rivodeazar*, a Serinyà) que no són esmentats el 1017, però sí en els preceptes i documents anteriors i també

en altres butlles posteriors (fig. 2 i taula II). Aquestes diferències afegeixen més dubtes sobre la validesa de la butlla del 1017, que conté referències al mercat i als drets de justícia pràcticament calcades a la del 1086: «Mercati vero praefati loci teloneum et omnem justiciam ibidem peragendam concedimus».

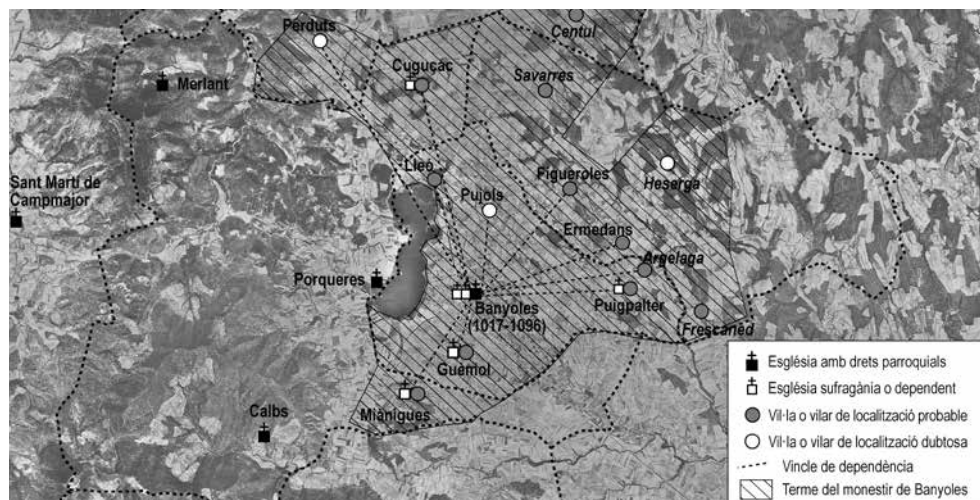

Figura 2

La parròquia de Banyoles, segons la butlla del 1017

Poplació	Butlla	Acta de dotació	Butlla
Banyoles	1017. Monestir i parròquia de la vall	1086. Monestir de Sant Esteve	1096. 1175. Monestir de Sant Esteve i parròquia de la vall de Banyoles
	1017. Església de Santa Maria i Sant Benet (delmes, primícies i oblacions)	1086. Esglésies de Santa Maria i Sant Benet	1096. 1175. Esglésies de Santa Maria i Sant Benet
	1017. <i>Agemel</i>	1086. <i>Villa de Agemalo</i> , amb l' <i>ecclesia</i> de Sant Pere	1096. 1175. Sant Pere de Guèmol
	1017. <i>Millanicas</i>	1086. <i>Villa</i> de Mianigues, amb l' <i>ecclesia</i> de Sant Romà	1096. 1175. Sant Romà de Mianigues amb el cementiri
	1017. <i>Villa Iafare</i> i <i>villare Paterni</i>	1086. <i>Villare</i> de Puigpaltè (antigament dit <i>Fraudí</i> o <i>Gafar</i>)	1096. 1175. Sant Jaume de Puigpaltè amb delmes i primícies
	1017. Argelaga (1/2 primícia)	1086. <i>Villare</i> Argelaga	
	1017. Figueroles (1/2 d.)	1086. <i>Villa</i> Figueroles	1096. 1175. <i>Villa</i> Figueroles (1/2 d.)
	1017. Ermedans (1/2 pr.)	1086. <i>Villare</i> Ermedans	1096. 1175. <i>Villa</i> Ermedans (1/2 d.)

Població	Butlla	Acta de dotació	Butlla
Banyoles		1086. <i>Villare Perdudos</i>	
		1086. <i>Villaruncolo Pujols o Serres</i>	
	1017. <i>Villa Lleó</i>		
		1086. <i>Villare Cuguçac</i> , amb l'església de <i>Sant Cristòfor</i>	1096. 1175. Sant <i>Cristòfor</i> d'Usall
	1017. <i>Villa Centul</i>		
	1017. <i>Savarres</i>		
	1017. <i>Starrola</i>		
	1017. <i>Heferga i Frescaned</i>		
1017. <i>Villa Alba</i>			
<i>Calbs</i>			1096. 1175. Església de Sant Maurici de Calç
Campmajor			1096. 1175. Església de Sant Martí a la vall de Mieres
Falgons			1096. 1175. Església de Sant Vicenç de Falgons
Merlant	1017. <i>Vallmala o Merdant</i> amb delmes		1096. 1175. Església de Sant Quirze i Sant Julià de Merlant
Mieres	1017. Església de Sant Pere (de Santa Maria de <i>Romzilia</i>) i església de Sant Andreu de Ruïlles, amb delmes, primícies i oblacions dels fidels		1096. 1175. Església de Sant Pere de Mieres i església de Sant Andreu de Ruïlles
Porqueres	1017. Cases, terres, vinyes i delmes		1096. 1175. Porqueres, amb l'església de Santa Maria i Sant Llorenç amb el cementiri
<i>Quarentella</i>			1096. 1175. Església de Sant Marçal de <i>Quarentella</i>
<i>Rivo de Azar</i> (Serinyà)			1096. 1175. <i>Cella</i> de Santa Maria de <i>Rivo de Azar</i> (o de Ser), amb delmes, primícies i oblacions
Sant Julià del Mont	1017. Església amb delmes, primícies i oblacions dels fidels		1096. 1175. Església de Sant Julià de <i>Augustino</i>
Santa Pau	1017. Sallent i Corbs, amb l'església i parròquia de Sant Vicenç amb delmes, primícies i oblacions dels fidels		1096. 1175. Església de Sant Vicenç de Sallent
<i>Sistarianus</i> (Vilert)	1017. <i>Cisteriano</i> o Vilert, amb l'església de Santa Maria, i delmes, primícies i oblacions		1096. 1175. Església de Santa Maria de Vilert

Taula II

Les dependències del monestir de Banyoles al comtat de Besalú, 1017-1175 (Marca, 1688, núm. 174; Constans, 1985-1993, núm. 99, 108 i 165).

Durant bona part del segle XII, el monestir de Sant Esteve de Banyoles va continuar estant controlat pels abats de Sant Víctor de Marsella en els mateixos termes establerts l'any 1079 pel papa Gregori VII i acceptats el 1080 pel comte Bernat II de Besalú, que consistien essencialment en el nomenament de monjos i abats des de Marsella (Constans, 1985-1993, núm. 93, 95 i 96). Des d'aleshores, el monestir de Banyoles, igual com d'altres de les terres gironines i catalanes, figura en diverses butlles dirigides a l'abadia provençal, com les dels anys 1096, 1135, 1175 i 1289 (Constans, 1985-1993, núm. 107, 140 i 165). Cal assenyalar, tanmateix, l'intent del comte de Barcelona Ramon Berenguer IV, l'any 1139, d'acabar amb la dependència envers Sant Víctor tot assegurant que ningú pogués «violare, perturbare vel inquietare libertatem Balneolensis domus». Deu anys després, el papa Eugeni III ordenava a l'abat de Banyoles que obeís el nou abat de Sant Víctor de Marsella, recentment elegit (Constans, 1985-1993, núm. 107, 140, 144, 146 i 165; Pladevall, 1984-1998, vol. 5, p. 390-403).

D'aquesta manera, es va anar reconstituïnt el patrimoni del monestir. A banda del que ja figura en la butlla del 1017, l'abat Benet va obtenir la confirmació del papa Urbà II, l'any 1096, de les possessions de les esglésies de Sant Martí de Campmajor i de Santa Maria de *Rivo d'Azar* (o Ser), que ja figuren en els preceptes del segle IX (Constans, 1985-1993, núm. 108). A més, s'hi van afegir algunes noves esglésies i els seus drets, com les de Sant Maurici del Calç, Sant Vicenç de Falgons i Sant Marçal de Quarantella (taula II). Per a algunes d'aquestes esglésies (com les de Campmajor i Falgons, juntament amb d'altres de properes, com les de Porqueres, Serinyà i Fontcoberta, entre els comtats de Girona i Besalú), Guillem Ademar, la seva muller i el fill van reconèixer, l'any 1156, les «donationes et vicarias et exactiones et apparatus et acquisitiones quas usque modo iniuste vel quolibet modo faciebamus in ecclesiis et clericis», fins al punt que les van extreure de la seva servitud —«ab omni iugo servitutis nostre»— per retornar-les a la llibertat d'estar subjectes al bisbe gironí. Uns anys més tard, el 1182, una d'aquestes esglésies, la de Porqueres, va ser consagrada pel bisbe Ramon d'Orusall (Constans, 1985-1993, núm. 151 i 171).

Vilatans enfront dels abats, segles XIII-XIV

L'any 1086, no només marca l'inici de la restauració del monestir de Sant Esteve de Banyoles després d'uns anys convulsos que ens són pràcticament desconeguts, sinó també és la data de l'aparició d'un nou actor a la vida de Banyoles: el *populus*, prou nombrós com per forçar els monjos de Sant Esteve a traslladar la cura d'ànimes a l'església de Santa Maria dels Turers. El creixement demogràfic seria fruit de l'establiment, a les portes del monestir, d'un primitiu mercat setmanal, on ja devia existir d'antic alguna mena d'intercanvi, perquè Banyoles es troba just al límit entre els comtats de Girona i Besalú i, a més, al costat d'un important camí procedent de Girona que es divideix en dos: un cap a Besalú i l'altre cap a Olot, per Mieres (Bolòs; Hurtado, 1998, p. 44-45).

Amb el temps, el mercat de Banyoles es va traslladar a la plaça de la Vila Vella —l'actual plaça del Teatre—, ben a prop de Santa Maria dels Turers. A banda de la reiteració, els anys 1086, 1096 i 1175, del dret de l'abat banyolí a obtenir el teloneu del mercat i a administrar justícia

(Constans, 1985-1993, núm. 99, 108 i 165), el 1183 es va establir que es construïssin cases a l'espai del vell mercat —«illud spacium veti fori»— (Constans, 1985-1993, núm. 173). A la fi del segle XII, el mercat de Banyoles s'havia consolidat plenament: l'any 1198, el rei Pere I, després de confirmar els privilegis donats pels seus antecessors als abats de Banyoles i concedir que els homes propis del monestir, encara que fossin maltractats o desheretats per l'abat, no poguessin apel·lar a la justícia reial, va establir que tots els «homines venientes ad forum vel mercatum ejusdem villae de Balneolis in eundo et redeundo sint salvi et securi cum omnibus rebus eorum» (Constans, 1985-1993, núm. 198).

Al segle XIII, el dinamisme generat a partir del mercat setmanal va convertir Banyoles en una petita vila que es distingia de la resta de nuclis rurals i que ja exercia una certa capitalitat sobre el territori de l'entorn (Bolòs, 2004, p. 30, 197 i 245; Fariás, 2009, p. 226-231). La tendència encara es va accentuar més: el rei Jaume I, l'any 1226, va concedir a l'abat de Sant Esteve l'escrivania «in predicta villa de Balneolis» i, el 1243, l'abat Guillem de Banyoles va obtenir el privilegi per celebrar «firas sive nundinas in villa Balneolarum [...] in illa septimana tota in qua celebratur festum Sancti Martini» (Constans, 1985-1993, núm. 233, 234 i 271).

Els abats contra els rectors i el bisbe

Entre els segles XI i XIII, a totes les viles monàstiques es produeix una alteració en l'organització interna de la vida parroquial que encara està poc estudiada. Es tracta de l'aparició d'uns temples secundaris dedicats, de manera específica, a l'administració de la cura d'ànimes als feligresos, mentre l'església monacal queda reservada per al cercle reduït de monjos (taula III). A Camprodon, la consagració del monestir de Sant Pere, l'any 1168, deixava clar que l'església parroquial de Santa Maria, amb les rendes, hi estava ben subjecta. Al segle XIV es va arribar a una precisa concòrdia entre l'abat i els monjos, d'una part, i els rectors i diaques, de l'altra, sobre el repartiment d'alguns drets —torxes, mortalles i enterraments d'albats i pobres—, el cerimonial d'algunes festivitats i la compensació donada als clergues de la parròquia a canvi dels delmes i primícies que es quedava el monestir (Pascual, 1980; Ordeig, 1993-2002, núm. 398).

Població	Monestir	Església parroquial
Amer	Santa Maria d'Amer (829, 949)	Sant Miquel d'Amer (1184)
Banyoles	Sant Esteve de Banyoles (822, 957)	Santa Maria dels Turers (1017, 1086)
Breda	Sant Salvador de Breda (1038)	Santa Maria de Breda (1279-1280)
Camprodon	Sant Pere de Camprodon (904)	Santa Maria de Camprodon (1168)
Sant Feliu de Guíxols	Sant Feliu de Guíxols (968)	Santa Maria sota el monestir (1362)

Taula III

El naixement de nous temples parroquials a les viles monàstiques al bisbat de Girona, segles IX-XIV (Mallorquí, 2011a, p. 540-562; Marquès, 1995, p. 410).

A Banyoles, el continu augment demogràfic va generar la necessitat d'incrementar el nombre de rectors amb cura d'ànimes disponibles per atendre la població: l'any 1265, l'antic diaca va esdevenir l'«ebdomedarius de novo creatus» que s'havia d'encarregar del diaconat i la sagristia i de suplir les absències del primer domer, que era el capellà (Constans, 1985-1993, núm. 326). La cura d'ànimes, doncs, va passar a ser repartida per setmanes entre els domers. A més, l'escolà (*scobolarius*) tocava les campanes i deia alguns oficis, seguint l'«antiqua consuetudo in prefata ecclesia abtenta et aprobata». Tanmateix, això va generar conflictes entre els abats i monjos de Sant Esteve i els clergues curats de Santa Maria dels Turers. El 1270 es van enfrontar per la celebració de la missa matinal, les festes dels sants altars, els sermons, les processons dels diumenges, els convits i aniversaris, l'atenció dels parroquians malalts i, sobretot, les sepultures. Al final, acordaren que l'església de Santa Maria esdevingués un temple parroquial amb cementiri propi, assegurant, però, la preeminència dels primers en totes les cerimònies religioses de la vila (Constans, 1985-1993, núm. 346). De fet, els clergues de Santa Maria dels Turers, igual com els de les dues altres esglésies sufragànies de Miànigues i Guèmol, eren sovint cridats a assistir a oficis al monestir de Sant Esteve. Així ho va manar l'abat Arnau de Vallespirans el 1289 en fundar un aniversari pagat amb rendes d'un camp dit *Gordei* a Banyoles i els delmes de Porqueres i Miànigues que havien estat del cavaller Guillem d'Aguiló.⁶

Gràcies a les visites pastorals dels anys 1329 i 1367,⁷ coneixem el nombre real de clergues que servien a Santa Maria dels Turers i, és clar, alguna de les incidències que s'hi van produir (taula IV). Entre les dues dates, es passa de tres a set clergues que hi servien. El 1329 hi havia només dos encarregats de la cura d'ànimes (el sagristà i el capellà), mentre el clergue beneficiat Berenguer de Feixes no residia contínuament a l'església perquè també s'encarregava de la de Sant Pere de Guèmol, el rector de la qual, Bernat de Figueroles, era absent per causa d'estudis. Precisament, de Guèmol, se n'esmenta el mal estat de la parròquia: «Quasi nullus parrochianus stat, campanille indigere reparacione, in ecclesia non esse crisma nec oleum catecuminam neque oleum infirmorum, non dicuntur vespere nec matutine». En canvi, l'any 1367 a Santa Maria hi ha set clergues, tres amb cura d'ànimes (sagristà, capellà i domer), tres beneficiats i l'escolà o *rebiscolarius*. També hi havia, però, moltes discussions entre els rectors curats perquè no es posaven d'acord a l'hora de celebrar la missa els dies festius, les misses per a les dones parteres o les exèquies dels difunts, a les quals «ante maximas mortalitates» hi havien de ser tots tres presents, però després només n'hi anava un. Des de feia quatre anys, l'escolà no tocava bé les campanes, sinó que ho feia «ad derrisionem» i, a més, cobrava més diners del compte per tocar a difunts, sobretot en el cas dels albatats.

Més que no pas el rector, qui podia posar uns límits a l'autoritat de l'abat de Banyoles en les seves esglésies era el bisbe de Girona, que a finals del segle XIII ja havia organitzat una eficient administració pròpia, de la qual han sobreviscut alguns registres de Lletres i Notaria a l'Arxiu

.....

⁶ ADG, Mitra, calaix 5, vol. 24, f. 73v-75v (1289.06.01).

⁷ ADG, Visites pastorals, vol. P-4, f. 49r-50v (1329...) i vol. P-11, f. 120v-124r (1367.10.08).

Càrrec	Visita pastoral 1329	Visita pastoral 1367
Sagristà	Joan de Ribes	Pere Oller (→ benefici: 30-40 lliures)
Capellà	Pere Seguer	Bernat Calvera (→ benefici: 40 lliures)
Domer		Bernat de Font (→ benefici: 25 lliures)
Clergue establert	Berenguer de Feixes (absent)	
Benefici		Pere Oliver (→ benefici: 25 lliures)
Benefici		Guillem Casals (→ benefici: 10-12 lliures)
Benefici		Bernat Soler (→ benefici: 5-6 lliures)
Escolà		Joan Jofre (→ benefici: 25 lliures)

Taula IV

Els clergues de Santa Maria dels Turers, 1329-1367 (ADG, Visites pastorals, vol. P-4, f. 49v-50r [1329...], i vol. P-11, f. 50v, 88r, 91v i 120v-124r [1367.10.08]).

Diocesa de Girona. En un d'aquests volums es conserva una lletra enviada, l'any 1295, pel bisbe Bernat de Vilamarí al papa Bonifaci VIII que conté l'apel·lació de l'abat banyolí en contra del bisbe que volia visitar les esglésies de Miàrigues i Guèmol.⁸ De fet, el bisbe havia manat als rectors que «congregarent siue uocarent populum dictarum capellarum ad dictas capellas» i que, el dia de la visita, prepararessin la «reffeccionem» al bisbe i a la seva «familia», perquè deia que eren uns temples perfectament parroquials, amb unes afrontacions «limitatas seu distinctas [...] a ceteris parrochiis conuicinis», en els quals els clergues administraven, als que hi vivien, «baptismum, penitenciam, uiaticum ac alia oportuna ecclesiastica sacramenta». En canvi, l'abat de Banyoles justificava davant del papa de Roma que eren unes simples «capellas» que pertanyien al monestir de Sant Esteve per uns privilegis, molt antics, dels pontífexs romans (butlles) i que no tenien res a veure amb les parròquies. Al final, tal com s'observa en les llistes de parròquies de la fi del segle XIV, Guèmol i Miàrigues es convertiren en parròquies independents i sotmeses a l'autoritat episcopal com les veïnes.

Les visites pastorals eren l'ocasió del bisbe per cobrar el dret de «procuratio», en concepte d'allotjament i manutenció dels visitadors. En el cas de Banyoles, només es va repetir dues vegades, que en tinguem constància documental, al segle XIV: el 1319 i el 1367. Però per als bisbes de Girona, que des del 1220 havien aconseguit erigir-se com a senyors eminents dels titulars laics de delmes i exigir-los el pagament de lluïsmes i altres taxes de mutació quan eren traspassats (Benito, 2005), la visita pastoral era també el moment idoni per preguntar qui obtenia el delme major de la parròquia, tal com s'observa en la visita del 1329. Gràcies a aquesta informació, juntament amb els pergamins originals del fons de la Mitra de l'Arxiu

.....

⁸ ADG, Lletres, vol. U-1, full solt cosit al f. 24v (1295.10.20; Mallorquí, 2011a, núm. 3).

Diocèsà de Girona i les còpies en diversos cartorals i registres, es va poder elaborar el *El llibre verd del bisbe de Girona*, entre els anys 1362 i 1371, que permet aproximar-se al repartiment dels delmes arreu del bisbat de Girona i, és clar, també de Banyoles i les parròquies circumdants.

Al segle XIV, els abats de Sant Esteve de Banyoles obtenien els delmes de la parròquia del monestir, tal com ja constava en les dotacions de 957 i 1086, i en la butlla de 1017. A canvi, pagaven uns clergues per servir a les esglésies sufragànies de Guèmol, Miànigues, Santa Maria dels Turers i Sant Benet, per administrar-hi tots els sagraments, a excepció del baptisme. El valor consignat del que cobrava l'abat pel delme de Banyoles (200 lliures) és una de les xifres més elevades del bisbat —si bé hi ha viles importants, i la mateixa ciutat de Girona, de les quals no tenim dades—, superada però per Besalú, amb 250 lliures, i Peralada, amb 619 lliures. L'abat de Banyoles, però, també obtenia parts importants dels delmes majors (els dels cereals i raïms) de diverses parròquies que tradicionalment havien pertangut al monestir, com Guèmol, Mieres, Sallent, Usall i Vilert i el veïnat de Figueroles, de Fontcoberta (fig. 3 i taula V). També havia incorporat alguns delmes majors més a través de compres. El de Sant Vicenç de Camós, per exemple, el va comprar l'abat Ramon de Corsavell a Miró d'Hostoles abans del 1243, moment

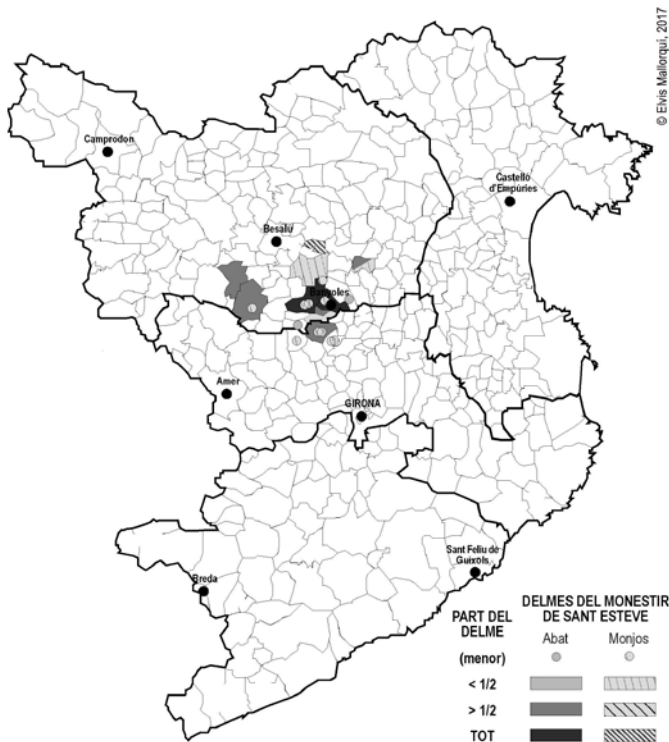

Figura 3
Delmes en mans dels abats i monjos de Sant Esteve de Banyoles, 1362-1371

Obtendor	Població	Porció del delme
Abat del monestir	Banyoles (parròquia i vila)	Tot el delme major → 200 lliures
	Camós (Sant Vicenç)	3/4 delme major → 50 lliures
	Fontcoberta	Delme del veïnat de Figueroles
	Guèmol	1/2 delme major → 7 lliures
	Mieres	2/3 delme major
	Porqueres	5/6 delme major (per compra a Tortosa de Rec, de Banyoles; cens al bisbe: 172 s. i 6 d.)
	Pujarnol	1/8 delme Masoveria Grau → 1 s. i 8 d. 1/2 delme de les possessions de Pere de Font i en Nierga
	Sallent	1/2 delme major → 10 lliures
	Usall	Delme dels veïnats de Curzac, Falguers, Tallà i altres → 25 lliures
	Vilert	2/3 delme major
Almoïner del monestir	Banyoles (parròquia i vila)	Delme d'algunes possessions
	Porqueres	1/6 delme major
Cambrer del monestir	Banyoles (parròquia i vila)	Delme d'algunes possessions i del lli, cànem i llana
	Biert	Mas Cabanyes i Turon
	Vilert	1/3 delme major
Capellà perpetu (de Dosquers)	Dosquers	1/4 delme major
Capellà perpetu (de Guèmol)	Guèmol	1/4 delme major → 3,5 lliures
Capellà perpetu (de Miànigues)	Miànigues	1/3 delme major → 5 lliures
Dispenser del monestir	Banyoles (parròquia i vila)	Delme d'algunes possessions i de les hortalisses
Infermer del monestir	Mieres	Mas Riera d'Amont
	Usall	1/2 delme de l'entorn de l'església → 7 lliures
Sagristà major del monestir	Banyoles (parròquia i vila)	Delme d'algunes possessions
	Dosquers	3/4 delme major 1/2 delme i primícia del gruany
Berenguer de Noguera, clergue establert al monestir pel monjo Guillem de Cistella	Camós (Santa Maria)	Masos i possessions del cambrer Mas Vila
	Camós (Sant Vicenç)	1/8 delme de 4 camps i vinyes → 2,5 s. 3/32 delme major → 5 lliures (cens al bisbe: 1 morabatí d'or)
	Porqueres	Mas Estruger i possessions
	Serinyà	1/6 delme major → 15 lliures (cens al bisbe: 1 morabatí d'or)

Obtentor	Població	Porció del delme
Almoina del monestir	Camós (Santa Maria)	Masos Artigues, Verdaguer i Joan. Feixes d'en Tarsi (cens al bisbe: 1,5 lliures de cera)
Candela del monestir	Camós (Sant Vicenç)	1/8 delme de 4 camps i vinyes → 2,5 sous 5/32 delme major → 9 lliures (cens al bisbe: 20 sous)

Taula V

Els delmes en mans dels monjos de Sant Esteve de Banyoles, 1362-1371 (Mallorquí, 2011b, núm. 36, 46, 47, 330, 370, 374, 383-386, 388-391, 394).

en què ho va confirmar el bisbe de Girona a l'abat Guillem. A més, entre el 1281 i el 1288, l'abat Arnau de Vallespirans va adquirir a Ramon de Nerós, cavaller, el domini sobre el delme que obtenia el cavaller Pere de Roca a Sant Vicenç de Camós, per 300 sous.⁹ Més complexa va ser l'adquisició del delme de Porqueres, perquè era una part de la compra de tot el castell el 1252, per 50.000 sous. Va caldre la intercessió d'un habitant de Banyoles, Tortosa de Rec, que va adquirir una part del delme de Porqueres a Guillem d'Aguiló i una altra part a Pere de Llosa de Santa Pau —aquesta en feu de Guillem de Santa Pau, cavaller— abans de cedir-les a l'abat de Banyoles els anys 1281 i 1288-1289, respectivament.¹⁰

Al segle XIV, però, els abats de Sant Esteve no obtenien tots els delmes que cobrava el monestir, sinó que n'havien anat assignant a diversos oficis del monestir.¹¹ El 1192, per exemple, les rendes de l'església d'Usall, entre les quals la meitat del delme, van ser cedides al monjo infermer del monestir,¹² cosa que el papa va confirmar el 1216 juntament amb l'assignació de mig delme de Vilert a l'ofici del vestuari, administrat pel cambrer de Sant Esteve de Banyoles (Constans, 1985-1993, núm. 275). El 1288, l'abat Arnau de Vallespirans va assignar 5/32 parts del delme de Sant Vicenç de Camós a la candela de l'altar de Sant Esteve, que havia comprat per 1.200 sous i, encara el 1320, el monjo candeler, Bernat de Coll, va reconèixer els 20 sous anuals al bisbe per aquest delme.¹³

⁹ ADG, Mitra, calaix 5, vol. 24, f. 81v i f. 82v (1243.09.30) i f. 83r (1281.03.02).

¹⁰ ACA, Monacals, Santa Maria d'Amer, pergami núm. 5 (1252.02.13); ADG, Mitra, calaix 3, pergami núm. 113 (1281.06.24); ADG, Mitra, calaix 5, vol. 24, f. 72v-73v (1281.12.01) i f. 57v-58v (1289.02.12); ADG, Mitra, Cartoral de Carlemany, f. 315r (1288.07.09; cf. Marquès, 1993, núm. 514; Marquès [et al.], 2009a, núm. 81).

¹¹ L'any 1367 els oficis eren els de prior, cambrer, infermer, almoiner, candeler, dispensador i rectorer, a banda de l'abat, els monjos sense càrrec i els onze clergues establerts al monestir, cf. ADG, Visites pastorals, vol. P-11, f. 83r i 87r (1367.10.08).

¹² ADG, Mitra, calaix 5, vol. 24, f. 88r (1192.06.13).

¹³ ADG, Mitra, calaix 5, vol. 24, f. 89r (1288.05.12); ADG, Mitra, calaix 1, pergamins núm. 96 i 97 (1320.06.26; Marquès [et al.], 2009a, núm. 159 i 160).

Alguns monjos actuaven amb independència dels abats. És el cas d'Arnau de Catllar, que el 1268 va comprar a Pere de Bac tres parts del delme de Dosquers, per 1.200 sous, i que el bisbe, tot seguit, li ho va ratificar perquè volia dotar un benefici al monestir.¹⁴ De manera semblant, el monjo Guillem de Cistella va adquirir, el 1278, al cavaller Gaufréd de Romanyà 3/32 parts del delme de Sant Vicenç de Camós.¹⁵ Al cap del temps, aquest patrimoni acumulat, entre el qual també hi havia la sisena part del delme de Serinyà comprada a Ermessenda de Calbs i al seu marit Ramon de Miralles, el va convertir en el benefici per a un clergue establert al monestir de Sant Esteve de Banyoles: el 1299, el bisbe va autoritzar l'assignació d'aquest delme a canvi del pagament anual d'un morabatí o un auri alfonsí de cens, tal com va reconèixer el beneficiat del 1319, Jaume d'Ermedàs (Marquès [et al.], 2009a, núm. 97 i 150).

Les adquisicions de delmes per part del monestir durant el segle XIII es van fer a costa de l'endeutament de moltes nissagues de cavallers, el grup de la noblesa baixa que, tant a l'ardiaconat de Besalú com a tot el bisbat de Girona, més porcions de delmes obtenien (Mallorquí, 2011a, p. 234-236). No només ho van aprofitar els abats i els monjos de Sant Esteve de Banyoles, sinó també alguns habitants de viles amb prou disponibilitat econòmica. Sense arribar al nivell de Camprodon, on els anys 1362-1371 residien una trentena de vilatans, probablement vinculats al negoci de la llana i els draps, que posseïen porcions de delmes en un ampli territori des de Setcases a l'Alta Garrotxa (fig. 4), a Banyoles hi havia set llinatges locals que eren titulars de delmes: els Canet, els Llor, els Masó (o Samasó), els Mercadal, els Plaça, els Rec i els Reixac (taula VI). Es tracta de membres de famílies assentades a Banyoles des de molt temps enrere, sobretot les tres que ja van ser esmentades (Mercadal, Reixac i Rec) en la visita pastoral de 1329: «Na Mercadala, de Balneolis» obtenia el terç del delme de Fontcoberta, Bernat de Reixac rebia dues parts del delme de Miànigues i Tortosa des Recs, una part del delme de Porqueres.¹⁶

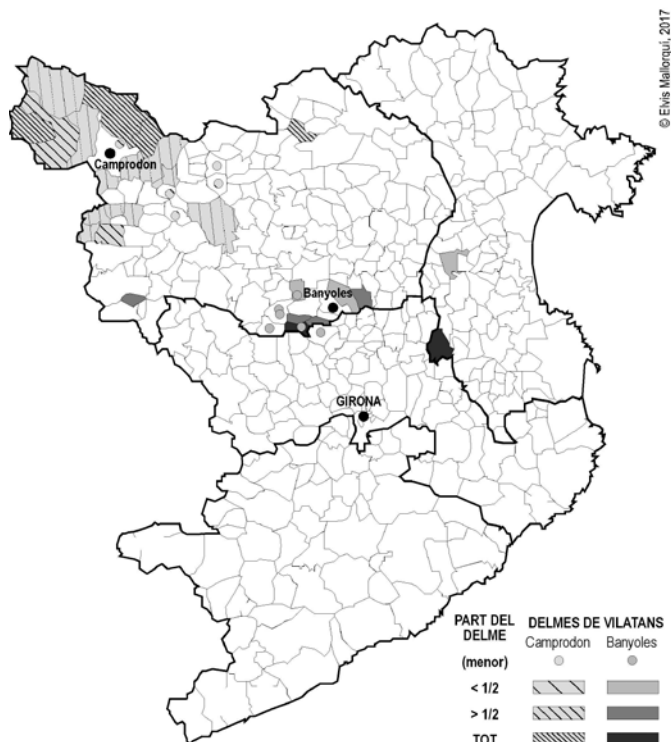
Joan de Mercadal, per exemple, ja va signar com a testimoni de la cessió de terrenys a l'antic mercat de la vila feta el 1183 per l'abat; el 1211, Tortosa de Mercadal figura com a senyor de l'honor de Pujarnol, i, el 1226, Arnau de Mercadal era testimoni del reconeixement de delmes fet per Arnau de Navata al bisbe (Constans, 1985-1993, núm. 173 i 215; Marquès, 1993, núm. 414). Guillem de Reixac de Banyoles ja disposava, els anys 1255 i 1271, de la meitat del delme de Sant Jordi Desvalls, que tenia en feu pel cavaller Pau de Palol, tot i que, el 1283, en pretenia vendre un quartó al clergue Jaume d'Albons.¹⁷ Eren descendents seus el cavaller Guillem de Reixac i el

.....
¹⁴ ADG, Mitra, calaix 5, vol. 24, f. 107r-108r (1268.06.30); ADG, Mitra, calaix 3, pergami núm. 129 (1268.07.26; Marquès [et al.], 2009a, núm. 61).

¹⁵ ADG, Mitra, calaix 5, vol. 24, f. 82r (1278.12.11).

¹⁶ ADG, Visites pastorals, vol. P-4, f. 49r-50v (1329...).

¹⁷ ADG, Almoina, Vestuari, Catalunya, pergami núm. 16.2 (1255.08.29); ACG, pergami núm. 1.688 (1271.10.16); ADG, Mitra, Cartoral de Carlemany, f. 56b (1275.07.18; Marquès, 1993, núm. 499); ADG, Mitra, calaix 3, pergami núm. 52 (1283.05.04).

© Elvís Mallorquí, 2017

Figura 4

Delmes en mans de vilatans de Banyoles i Camprodon, 1362-1371

Llinatges	Obtensors	Població	Porció del delme
Canet	Hereu de Ramon de Canet, difunt, de Banyoles, per compra als curadors de Guillem de Segueró	Vilavenut	1/2 delme major → 15 lliures (cens: 1 m. forment, 1 m. ordi i 1 m. civada a mesura de Banyoles pel servei de la casa on es congrega el delme)
Llor	Bernat des Llor, de Banyoles, senyor de la torre de Calbs	Sant Maurici de Calbs	1/2 delme major → 6 lliures
Masó	Bernat de Masó, de Banyoles	Merlant	1/3 delme major → 12 lliures (en feu pel bisbe; fou de l'hereu de Guillem de Mata) Delme dels masos Ginestar i Horts de Vall
Mercadal	Tortosa de Mercadal, de Banyoles	Campmajor	Delme dels masos Sant Nazari i Canell
		Falgons	Delme dels masos Bertran, Plana, Puig i Roure (per la casa de Pujarnol)
		Fontcoberta	1/3 delme major → 25 lliures (cens pel sínode: 16 s.)

Llinatges	Obtensors	Població	Porció del delme
Mercadal		Merlant	1/3 delme major → 7 lliures (fou del cavaller Pere de Sales de Besalú)
		Pujarnol	Delme major → 15 lliures 1/8 delme Masoveria Grau → 1 s. 8 d. 1/2 delme de les possessions de Pere de Font i en Nierga
Plaça	Pere de Plaça, de Banyoles	Camós (Sant Vicenç)	3/4 delme de 4 camps i vinyes → 20 s.
	Pere d'Usall, fill del difunt Joan de Plaça, de la vila de Banyoles	Palau Sardiaca	1/4 delme major → 12 lliures (en feu pel senyor del castell de Sant Mori; aquest per l'ardiaca de Besalú)
Recs	Tortosa des Recs, senyor de la casa de Sant Romà de Joanetes	Puigpardines	Delme del veïnat de Vilagats → 20 lliures
Reixac	Narcís de la Via, fill i hereu de na Sibill-la, filla de Guillem Reixac, jurista de Banyoles	Sant Jordi Desvalls	Tot el delme major → 75 lliures (3/4 en feu per Simó de Palol d'Onyar, 1/4 en feu pel senyor del castell de Vilopriu)
	Nicolau de Vall, batlle de Banyoles, per compra als marmessors de Guillem Reixac, jurista de Banyoles	Campmajor	1/3 delme d'alguns masos → 10 lliures (en feu pel castell de Falgons i aquest pel bisbe; fou del cavaller Dalmau de Torroella de Fluvià)
	Nicolau de Vall, batlle de Banyoles, per herència de Bernat de Reixac, oncle seu	Miànigues	2/3 delme major → 10 lliures (en feu pel castell d'Orriols i aquest pel bisbe)

Taula VI

Els delmes en mans de vilatans de Banyoles, 1362-1371 (Mallorquí, 2011b, núm. 47, 128, 138, 359, 376, 378, 382, 386, 387, 388, 391 i 396).

jurista Joan de Reixac, que, entre el 1316 i el 1323, disposaven d'alguns delmes: el primer, a Sant Jordi Desvalls (en feu per Dalmau de Palol, cavaller), i el segon, a Orriols (en feu per Gueraua d'Albons, senyora del castell d'Orriols, Sant Miquel de Campmajor, Orfes i Miànigues).¹⁸

Un dels personatges que més intervé en el mercat dels delmes de l'entorn de Banyoles és Tortosa de Rec, que el 1273 havia heretat del seu pare, Bernat de Rec, els masos, possessions i drets comprats l'any anterior a Porqueres, Miànigues, Calç i Usall per 13.800 sous, amb els quals va garantir el dot de 6.000 sous aportat per Guillema, filla de Guillem de Boixols de Besalú. Entre el 1280 i el 1281 va actuar d'intermediari entre l'abat de Banyoles i Guillem d'Aguiló en la compra del delme de la parròquia de Porqueres i va tornar-ho a fer entre el 1288

.....

¹⁸ ADG, Mitra, calaix 1, pergamins núm. 10 (1316.03.09; Marquès [et al.], 2009b, núm. 84) i núm. 47 (1319.12.05; Marquès, 1993, núm. 600); calaix 4, pergamins núm. 111a (1319.08.21; Marquès, 1993, núm. 586), núm. 108 (1319.10.15; Marquès, 1993, núm. 593) i núm. 94 (1323.04.01; Marquès, 1993, núm. 619); calaix 2, pergamins núm. 172 (1319.08.23; Marquès [et al.], 2009b, núm. 185), núm. 1a (1319.10.19; Marquès, 1993, núm. 596) i núm. 1b (1319.09.30; Marquès, 1993, núm. 592).

i el 1289 per la part del mateix delme que havia adquirit a Bernat de Llosa. A més, el 1294 va vendre la meitat del delme de Sant Miquel de Campmajor al cavaller Guillem de Miana i, el 1296, va garantir el dot de 6.000 sous que va rebre de la seva segona muller, Bernarda, filla del ciutadà gironí Bernat de Gornal, amb delmes i rendes procedents de les parròquies de Banyoles, Porqueres, Calç, Usall, Camós, Fontcoberta i Miànigues.¹⁹

El naixement de la universitat de Banyoles

Tots els banyolins que als segles XIII i XIV posseïen, compraven i venien delmes pertanyien a l'elit local de la vila. Això es pot deduir del fet que membres de les seves famílies participaven directament en la gestió de les institucions locals nascudes al segle XIII fruit del conflicte i la negociació amb els abats de Sant Esteve. De fet, molts van ser enterrats al cementiri del monestir. Segons consta en un *graduarium* dels anys 1387 i 1401 van ser-hi sepultats el jurista Guillem de Reixac, membres de la seva família i persones de les nissagues Savall (o Vall), Desllor (o Llor), Mercadal, Bret, Samasó (o Masó), Plaça, Usall, Peraseca i Puig (García [*et al.*], 2015, p. 22-24).

Una de les primeres actuacions col·lectives de la comunitat de Banyoles es va dur a terme l'any 1226. La concessió del control de la justícia, el mercat i la notaria de la vila per part del rei Jaume I a l'abat del monestir de Sant Esteve va revoltar els habitants fins al punt que van ser excomunicats perquè s'havien unit, per *sacramentum*, formant una confraria o conjuració i intentant nomenar el seu propi batlle (Constans, 1985-1993, núm. 235; Farías, 2003, p. 9). En canvi, l'any 1253, vint-i-vuit habitants de Banyoles van comprar el roldor a l'abat per 350 sous, que va destinar a pagar l'adquisició del castell de Porqueres dos anys abans (Constans, 1985-1993, núm. 298). El 1261, com que el «populus Balneolensis, occupatus propter vendimias, non poterat exhibere honorem et reverenciam queam debebat predicte ecclesie beati Stephani», el bisbe va autoritzar el trasllat de la festa de la dedicació de l'església monacal que se celebrava el 6 de setembre al primer diumenge després de Sant Bartomeu, el 9 de setembre. L'any 1263, l'abat Guillem, forçat pel fet que «major pars villarum et hominum domini Regis qui et que sunt in episcopatu Gerundensi, sunt facte et facti inunes et liberi ab omnibus supradictus», va vendre el dret de redimir cugúcies, eixorquies i intestia pel preu del 6.700 sous barcelonesos, destinats a pagar deutes envers els jueus. La venda es va fer a tots els vilatans de Banyoles, que eren representats per Guillem de Reixac, Tortosa de Mercadal, Joan i Guillem de Guixeres i Joan de Ferredons. Just després, dos altres banyolins, Arnau de Rodeja i Perpinyà de Merlant, van signar l'època del pagament efectuat per l'abat (Constans, 1985-1993, núm. 323 i 325).

.....

¹⁹ ADG, Mitra, calaix 5, vol. 24, f. 56r-57v (1272.08.10), f. 58rv (1273.01.17), f. 71r-72r (1280.07.31), f. 49r (1281.06.24), f. 72v-73v (1281.12.01), f. 84v-86r (1288.02.20), f. 57v-58r (1289.02.12) i f. 59rv (1297.10.29); ADG, Mitra, calaix 2, pergamins núm. 82 (1273.07.18), núm. 114 (1273.07.19) i núm. 231 (1294.10.05); ADG, Mitra, calaix 3, pergamins núm. 113 (1281.06.24; Marquès [*et al.*], 2009a, núm. 81) i núm. 115 (1288.03.01); ADG, Mitra, Cartoral de Carlemany, f. 315r (1288.07.09; Marquès, 1993, núm. 514).

Les actuacions conjuntes dels vilatans de Banyoles van sovintejar des d'aquest moment. Una de les més destacades és l'enderroc de l'església vella de Santa Maria dels Turers per aixecar-ne una «novam, ampliorem, alciorem et longiorem» l'any 1270, que albergués els prohoms i tot el poble de Banyoles, tal com ho havien sol·licitat al bisbe (Constans, 1985-1993, núm. 346). Aquest ho va autoritzar, amb la condició que els feligresos no defraudessin a l'hora de pagar la lluminària i els ornaments dels altars. Des d'aleshores, en la documentació apareixen els obrers com a encarregats de recollir els donatius (com el d'Agnès, muller de Bernat Labarut, el 1276)²⁰ per a l'obra nova del temple i contractar els mestres de cases per anar-lo edificant, tal com van fer el 1293 amb Pere de Torroella de Fluvià (Constans, 1985-1993, núm. 427). L'any 1294, dos banyolins, el jutge Joan Llorenç i el notari públic Bernat de Reixac, van fer d'àrbitres en el llarg conflicte que oposava el sagristà i el domer de Santa Maria dels Turers amb l'abat i els monjos de Sant Esteve per l'assistència dels primers a les celebracions religioses que es feien al monestir, entre molts altres aspectes (Constans, 1985-1993, núm. 437). La institució de l'obreria va continuar amb posterioritat: el 1329, els obrers Guillem de Crespià i Bernat Llorenç no distribuïen amb prou cura les almoines pietoses efectuades a l'obra del temple. Un d'ells, Bernat Llorenç, va ser cridat a declarar com a testimoni en la visita pastoral del 1329, igual com el jurista Guillem de Reixac, Joan de Vilavenut, Bertran de Vall i Pere Llorenç,²¹ implicats probablement en la gestió de la parròquia i de la universitat local.

La majoria d'aquestes persones, com els Palma, els Baurt, els Llorenç (tots carnisseres), els juristes Savall i els rics paraires i drapers, els Rec, residien a poca distància del temple de Santa Maria dels Turers, just a la plaça situada davant la porta, o una mica més enllà, a la plaça de la Vila Vella, on es va celebrar el mercat fins al segle XIII (García [*et al.*], 2015, p. 33). I, de fet, és a l'església de Santa Maria dels Turers on es va reunir la universitat de Banyoles des del moment en què es va constituir oficialment, l'any 1303, amb l'autorització de l'abat perquè la «universitats hominum ville de Balneolis designés quatre juratos i deu consiliarios pro tractandis et ordinandis negociis comunibus ipsius ville». Els representants foren elegits en unes assemblees generals convocades i presidides per l'abat. Disposaven d'un segell propi amb la imatge de Sant Esteve i tenien poder per imposar talles al conjunt de la població (Constans, 1985-1993, núm. 483; Fariás, 2003; Turull; Bueno, 2003).

Conclusions

Als volts de 1300, els abats condicionaven enormement la vida dels banyolins. D'una banda, perquè no havien deixat mai d'obtenir els delmes parroquials ni de controlar estrictament el mercat setmanal i tota l'activitat econòmica de la població. I, de l'altra, perquè el 1297 havien obtingut, del rei Jaume II, la jurisdicció civil i el mer i mixt imperi sobre els vilatans i els pagesos del terme.

.....

²⁰ ADG, Mitra, calaix 11, vol. 6, f. 40r (1276.04.24).

²¹ ADG, Visites pastorals, vol. P-4, 1329, f. 49v-50r (1329...).

Aquest fet els permetia tenir jutge, batlle i saig, cùria i llibre de cùria així com presó per a clergues, monjos i laics (els darrers s'havien de cedir al veguer de Besalú). També, les facultats de pregonar, dictar sentències, rebre apel·lacions, donar tutors i curadors als pubills i dones i supervisar els pesos i mesures del mercat (Constans 1985-1993, núm. 458; Abellan; Grabuleda, 2013).

Tanmateix, no es pot negar que, en aquest moment, la comunitat d'habitants de la vila de Banyoles ja s'havia erigit com una entitat autònoma capaç de negociar amb els abats, com ho van fer el 1265 en obtenir la llibertat de diversos mals usos. També era capaç d'actuar amb iniciativa pròpia, tal com va fer el 1270 parlant directament amb el bisbe a l'hora d'iniciar la renovació del vell temple de Santa Maria dels Turers. És justament aquesta església, on els monjos de Sant Esteve havien trasllat la cura d'ànimes de la parròquia, la que més té a veure amb el naixement de la universitat local de Banyoles.

Des que va estar acabada, als darrers anys del segle XIII, i tal com queda certificat en la carta municipal del 1303, l'església de Santa Maria era la seu de la universitat de la vila de Banyoles. En realitat, era casa seva. Eren els banyolins els qui, a través dels donatius a l'obra del temple, havien construït l'església. A diferència de les esglésies parroquials romàniques i el monestir de Sant Esteve, edificat el 957 i reedificat el 1086, l'església de Santa Maria dels Turers no s'havia construït a partir de l'obtenció directa dels delmes. A Banyoles, el delme el rebia l'abat de Sant Esteve i era ell qui l'administrava als altres monjos i els clergues curats del monestir, Santa Maria i Sant Benet. En aquest sentit, l'esment, l'any 1017, de les esglésies de Santa Maria dels Turers i Sant Benet «amb els seus delmes, primícies i oblacions» és encara més sospitosa. L'any 1086, els drets parroquials anaven al monestir de Sant Esteve, els abats i monjos del qual van traslladar les funcions parroquials a Santa Maria i Sant Benet. En les butlles dels anys 1096 i 1175 s'esmenten els delmes, les primícies i les oblacions dels fidels atribuïdes a totes les esglésies del terme de Banyoles: Sant Esteve, Santa Maria, Sant Benet, Sant Pere de Guèmol, Sant Romà de Miànigues, Sant Jaume de Puigpalter i Sant Cristòfol d'Usall. Aquestes mencions genèriques, però, són insuficients per assegurar que els clergues de Santa Maria dels Turers rebessin directament els delmes i les primícies. El més probable és que anessin primer a l'abat de Sant Esteve i que aquest en destinés una part per a la cura d'ànimes a Santa Maria. Per això, és ben creïble que la construcció del nou temple gòtic, a partir de la segona meitat del segle XIII, es realitzés sense els ingressos obtinguts directament del delme i es fes a partir de les aportacions voluntàries dels fidels, dels habitants de Banyoles. Aquest fet indica que el nou temple de Santa Maria ja respon a una nova lògica distinta de les esglésies parroquials nascudes abans de l'any 1000 en els àmbits rurals. Era un temple urbà, fruit d'iniciatives similars a les que van permetre la construcció de les esglésies i convents dels ordes mendicants a les ciutats i les catedrals gòtiques.

BIBLIOGRAFIA

- ABADAL, Ramon d' (1926-1952). *Els diplomes carolingis a Catalunya*. Barcelona; Ginebra: Institut d'Estudis Catalans: Institució Patxot de Catalunya. 2 v. (Catalunya Carolíngia; 3)
- (1955). *Els comtats de Pallars i Ribagorça*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. 2 v. (Catalunya Carolíngia; 3)
- (1980). *Els primers comtes catalans*. Barcelona: Vicens-Vives.
- ABELLAN, Joan Anton; GRABULEDA, Josep (2013). *Els senyors de Banyoles. Els abats del monestir de Sant Esteve*. Banyoles: Arxiu Comarcal del Pla de l'Estany.
- AGÜELO, Xavier (2000). «Intervenció arqueològica a l'església de Santa Maria dels Turers (Banyoles, Pla de l'Estany)». A: *Desenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Arbúcies: Museu Etnològic del Montseny, p. 537-540.
- AICART, Francesc [et al.] (1999). «L'església antiga de Santa Cristina d'Aro i els seus precedents. Una nova interpretació». *Estudis del Baix Empordà*, núm. 18, p. 13-34.
- ALBERCH, Xavier; BURCH, Josep (1989). «Elements pel coneixement de la vil·la romana de Vilablareix». *Cypsela*, núm. 7, p. 87-91.
- ALCOVER, Antoni M.; MOLL, Francesc de B. (1926-1952). *Diccionari català-valencià-balear*. Palma: Editorial Moll. 10 v.
- BATET, Carolina (1993). «L'església i les esglésies en els inicis del domini comtal a la marca de Barcelona». A: *I Congrés d'Història de l'Església Catalana des dels orígens fins ara (Solsona, 20-23 setembre 1993)*. Vol. 1. Solsona, p. 243-257.
- BENET, Albert (1980-1982). «La incursió d'hongaresos a Catalunya l'any 942». *Quaderns d'Estudis Medievals*, núm. 9, p. 568-574.
- BENITO, Pere (2005). «La submissió del comte Hug IV d'Empúries i de la noblesa emporitana a l'Església de Girona (1226-1229): una repercussió de la croada albigea liderada per Lluís VIII, rei de França, a Catalunya». A: *Església, societat i poder a les terres de parla catalana*. Valls: Coordinadora de Centres d'Estudis de Parla Catalana: Cossetània Edicions, p. 139-154.
- BISSON, Thomas N. (1997). *L'impuls de Catalunya. L'època dels primers comtes-reis (1140-1225)*. Vic: Eumo Editorial.
- BOLÒS, Jordi (2004). *Els orígens medievals del paisatge català. L'arqueologia del paisatge com a font per a conèixer la història de Catalunya*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- BOLÒS, Jordi; HURTADO, Victor (1998). *Atles del comtat de Besalú (785-988)*. Barcelona: Rafael Dalmau, Editor.
- BONNASSIE, Pierre (1979-1981). *Catalunya, mil anys enrera (s. IX-XI). Creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya, de mitjan del segle X al final del segle XI*. Barcelona: Edicions 62. 2 v. [Edició original: (1975-1976). *La Catalogne du milieu du Xe siècle à la fin du Xie siècle: croissance économique et mutations d'une société*. Toulouse: Association des Publications de l'Université de Toulouse-le Mirail. 2 v.]

– (1994). «Les "sagreres" catalanes: la concentració de l'habitat dans le "cercle de paix" des églises». A: *L'environnement des églises et la topographie religieuse des campagnes médiévales*. París: Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, p. 68-79.

BONNASSIE, Pierre; ILLY, Jean-Pascal (1995). «Le clergé paroissial aux IXe-Xe siècles dans les Pyrénées orientales et centrales». A: Pierre BONNASSIE (ed.). *Le clergé rural dans l'Europe médiévale et moderne*. Toulouse: Presses Universitaires du Mirail, p. 153-166.

BURCH, Josep [et al.] (2000). *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis. 1: El sector de l'antiga església parroquial*. Girona: Ajuntament de Sant Julià de Ramis.

CONSTANS, Lluís G. (1985-1993). *Diplomatari de Banyoles*. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles. 6 v.

DEVROEY, Jean-Pierre (2010). «Dîme et économie des campagnes à l'époque carolingienne». A: Roland VIADER (ed.). *La dîme dans l'Europe médiévale et moderne*. Toulouse: Presses Universitaires du Mirail, p. 37-62.

ESTEVA, Lluís (1990). «Bell-lloc d'Aro. Restauració de l'església (1959-1962) i excavacions efectuades (1982-1986)». *Estudis del Baix Empordà*, núm. 9, p. 63-144.

FARIAS, Víctor (2003). «Les franqueses d'una vila monàstica. El cas de Banyoles». A: Jordi BANAL [et al.]. *La Carta Municipal de Banyoles, 1303. Edició commemorativa del 700 aniversari. Banyoles, 2003*. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, p. 7-9.

– (2009). *El mas i la vila a la Catalunya medieval: Els fonaments d'una societat senyorialitzada (segles XI-XIV)*. València: Publicacions de la Universitat de València.

GARCÍA, Almudena [et al.] (2015). *Els cementiris medievals de Banyoles*. Banyoles: Ajuntament de Banyoles. (Quaderns de Banyoles; 16)

JIMÉNEZ, Montserrat (1996-1997). «Una part de la gestació del poder i el patrimoni. L'adquisició de capellanies a la seu de Girona durant l'època medieval». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, núm. 38, p. 1.555-1.568.

LAUWERS, Michel (2005). «Paroisse, paroissiens et territoire. Remarques sur parochia dans les textes latins du Moyen Âge». *Médiévales*, núm. 49, p. 11-32.

– (ed.) (2012). *La dîme, l'Église et la société féodale*. Turnhout: Brepols.

MAKK, Ferenc (2009). «Incurió hongaresa per terres catalanes». A: *Princeses de terres llunyanes. Catalunya i Hongria a l'edat mitjana*. Barcelona: Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació; Budapest: Oktatási és Kulturális Minisztérium.

MALLORQUÍ, Elvis (2011a). *Parròquia i societat rural al bisbat de Girona, segles XIII i XIV*. Barcelona: Fundació Noguera.

– (2011b). *El llibre verd del bisbe de Girona (1362-1371). El delme i l'estructura feudal de la diòcesi de Girona al segle XIV*. Girona: Diputació de Girona.

– (2014). «Parròquies i delmes del comtat de Besalú (segles IX-XIV): elements per a una redefinició del feudalisme». A: Mercè AVENTÍN; Josep M. SALRACH (coord.). *El comtat de Besalú en el context català i europeu. Quaderns de les Assemblees d'Estudis*, núm. 1, p. 157-174.

– (2017). *El delme*. Girona: Diputació de Girona: Obra Social la Caixa. (Quaderns de la Revista de Girona; 186)

- MARCA, Pere de (1688). *Marca Hispanica sive Limes Hispanicus*. París: François Muguet.
- MARQUÈS, Josep M. (1984). *Pergamins de la Mitra (899-1687)*. Arxiu Diocesà de Girona. Girona: Institut d'Estudis Gironins.
- (1993). *Cartoral, dit de Carlemany, del bisbe de Girona (s. IX-XIV)*. Barcelona: Fundació Noguera. 2 v.
- (1995). «Creació i extinció de parròquies al bisbat de Girona». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. 35, p. 405-446.
- MARQUÈS, Josep M. [et al.] (2009a). *El cartoral de rúbriques vermelles de Pere de Rocabertí, bisbe de Girona (1318-1324)*. Barcelona: Fundació Noguera.
- (2009b). «Regest del protocol del notari de la cúria diocesana de Girona Pere Capmany (anys 1313-1367)». *Arxiu de Textos Catalans Antics*, vol. 28, p. 265-453.
- MARTÍ, Ramon (1988). «L'ensagrerament: l'adveniment de les sagreres feudals». *Faventia*, núm. 10, 1988, p. 166-179
- (1997a). *Col·lecció diplomàtica de la Seu de Girona (817-1100)*. Barcelona: Fundació Noguera.
- (1997b). «L'alou a la documentació catalana d'època comtal: solució d'un problema historiogràfic genèric». A: *La vida medieval als dos vessants del Pirineu. Actes del 4t curs d'arqueologia d'Andorra 1994*. Andorra: Govern d'Andorra: Ministeri de Cultura, p. 28-60.
- (2006). «L'ensagrerament: utilitats d'un concepte». A: Víctor FARIAS [et al.]. *Les sagreres a la Catalunya medieval*. Girona: Centre de Recerca d'Història Rural: Associació d'Història Rural de les Comarques de Girona: Documenta Universitaria, p. 81-204.
- MONTALBÁN, Carme (1996-1997). «Excavacions a l'església romànica dels Sants Metges (Sant Julià de Ramis, Gironès)». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, núm. 38, p. 1.321-1.330.
- NOLLA, J. M. [et al.] (2003). *La vil·la romana i el jaciment altmedieval de Sant Pere de Montfullà (Bescanó, el Gironès)*. Girona: Institut del Patrimoni Cultural: Universitat de Girona.
- OLIVER, Jaume (1995). «Senyors capturats? El delme a la documentació de Pallars i Ribagorça anterior al s. XII». A: Philippe SENAC (ed.). *Histoire et archéologie des terres catalanes au Moyen Age*. Perpinyà: Presses Universitaires de Perpignan, p. 135-161.
- ORDEIG, Ramon (1993-2002). *Les dotalies de les esglésies de Catalunya (segles IX-XII)*. Vic: Fundació Gallifa: edició pròpia. 6 v.
- (1999). *Els comtats d'Osona i Manresa*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. 3 v. (Catalunya Carolíngia; 4)
- PASCUAL, Julià (1980). «Relacions entre el monestir i la parròquia de Camprodon». A: *IV Assemblea d'Estudis del Comtat de Besalú*, vol. 1, p. 5-7.
- PLADEVALL, Antoni (dir.) (1984-1998). *Catalunya Romànica*. Barcelona: Fundació Enciclopèdia Catalana. 27 v.
- PONSICH, Pere (2006). *Els comtats de Rosselló, Conflent, Vallespir, Capcir i Fenollet*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. 2 v. (Catalunya Carolíngia; 6)
- PUIGVERT, Xavier (1992). «La introducció del delme a la Marca d'Hispania». *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, núm. 13, p. 117-125.

REYES, Josep M. (2013), «Els orígens de la jurisdicció feudal del monestir de Banyoles». A: Lluís To; Jordi GALOFRÉ (ed.). *Monestirs i territori. 1200 aniversari de la fundació del monestir de Sant Esteve de Banyoles*. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, p. 125-147. (Quaderns; 33)

RIPOLL, Gisela; VELÁZQUEZ, Isabel (1999). «Origen y desarrollo de las parrochiae en la Hispania de la antigüedad tardía». A: Philippe PERGOLA (ed.). *Alle origini della parrocchia rurale (IV-VIII sec.)*. Ciutat del Vaticà: Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana, p. 101-165.

SALRACH, Josep M. (1973). «El comte Guifré de Besalú i la revolta de 957. Contribució a l'estudi de la noblesa catalana del segle X». A: *II Assemblea d'Estudis del Comtat de Besalú*, 1973, p. 3-39.

SOBREQUÉS, Santiago [et al.] (2003). *Els comtats de Girona, Besalú, Empúries i Peralada*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. 2 v. (Catalunya Carolíngia; 5)

To, Lluís (2013). «Monjos i colonització agrícola: els orígens del monestir de Sant Esteve de Banyoles». A: Lluís To; Jordi GALOFRÉ (ed.). *Monestirs i territori. 1200 aniversari de la fundació del monestir de Sant Esteve de Banyoles*. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, p. 55-77. (Quaderns; 33)

TURULL, Max; BUENO, Marta (2003). «El contingut jurídic i institucional del laude arbitral de 1303». A: Jordi BANAL [et al.] (ed.). *La Carta Municipal de Banyoles, 1303. Edició commemorativa del 700 aniversari. Banyoles, 2003*. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, p. 11-15.

VIADER, Roland (2003). *L'Andorre du IXe au XIVe siècle. Montagne, féodalité et communautés*. Toulouse: Presses Universitaires du Mirail.

VIADER, Roland (ed.) (2010). *La dîme dans l'Europe médiévale et moderne*. Toulouse: Presses Universitaires du Mirail.

VILAGINÉS, Jaume (2001). *El paisatge, la societat i l'alimentació al Vallès Oriental (segles X-XII)*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

VILLANUEVA, Jaime (1803-1852). *Viage literario a las iglesias de España*. Madrid: Academia de la Historia. 22 v.

SIGLES DELS ARXIUS

ADG: Arxiu Diocesà de Girona

ACA: Arxiu de la Corona d'Aragó

ACG: Arxiu Capitular de Girona

Arquitectura gòtica a les terres de Girona

La construcció de l'església de Santa Maria dels Turers de Banyoles

BOTO, G.; FREIXAS, P.; GALOFRÉ, J. (ed.)

Banyoles: CECB, 2018, p. 45-68. (Quaderns; 38)

El gòtic parroquial a les comarques de Girona

Miquel Àngel CHAMORRO TRENADO

Universitat de Girona, c. Maria Aurèlia Capmany, 61, 17003 Girona

Resum

A les comarques de Girona detectem un gran nombre d'esglésies parroquials bastides seguint l'estil gòtic. La majoria d'aquestes esglésies es poden catalogar com a tardogòtiques, ja que s'aixecaren a partir del segle XVI. Les esglésies que hem analitzat per a aquest assaig parteixen, totes, d'una tipologia que es va repetint: nau única amb capelles laterals, absis poligonals i façanes amb l'aparició d'elements renaixentistes. Entre les estructures característiques d'aquests edificis tenim els campanars que utilitzen models preexistents que s'adapten al temple que s'ha de bastir. Aquests edificis s'aixecaren lentament degut a la situació d'instabilitat que regnà a les nostres comarques durant gran part del segle XVII. Les característiques constructives d'aquestes esglésies es repetiren amb la utilització d'unes solucions similars en l'estructura. Tot i estar parlant d'edificis modestos, hi treballaren artifexs de prestigi, alguns dels quals ho feren en més d'un temple.

Paraules clau: gòtic parroquial, construcció gòtica, història de la construcció, temples tardogòtics

Abstract

A large number of parish churches built according to the Gothic style have been detected in the Girona region. Most of these churches can be catalogued as late Gothic as they were built from the 16th century onwards. The churches we have analysed for this essay are divided into two types: a single nave with side chapels, polygonal apses and facades with the initial inclusion of Renaissance elements. Among the most common structural characteristics of these buildings we will have the bell towers that use pre-existing models that are adapted to the temple to be built. These buildings were slowly erected due to the instability that prevailed in our region most of the time in the 17th century. The constructive characteristics of these churches were repeated with the use of similar solutions in the structure of the building. Despite being modest buildings, prestigious creators worked on them, some of whom worked in more than one temple.

Keywords: parish gothic, gothic construction, construction history, late gothic churches

Preàmbul

A l'hora de desenvolupar aquest treball ens hem plantejat una sèrie de qüestions de les quals voldríem deixar constància en aquesta introducció. Com és obvi, però, la llargada establerta per publicar aquest estudi limitarà l'abast d'algunes de les preguntes formulades abans de començar a escriure aquest text. Malgrat aquesta restricció s'ha confeccionat una taula en la qual apareixen totes les esglésies parroquials gòtiques localitzades a les comarques de Girona, i algunes de les dades importants.

La primera qüestió que ens hem plantejat és com fer la llista de les esglésies gòtiques de les comarques de Girona. En aquest sentit hem optat per la solució que ens semblava més coherent i ens hem basat en els nomenclàtors de la diòcesi de Girona de Pons i Guri (1964) per fer aquesta llista (taula I). Però ens hem trobat amb alguna sorpresa, ja que hi ha un seguit d'esglésies parroquials gòtiques que no hi apareixen. Investigant a través de la documentació publicada, hem pogut esbrinar que hi ha esglésies parroquials, com la de Sant Hilari Sacalm i la de Sant Pere de Ripoll, que no pertanyien al bisbat de Girona en època medieval (Mallorquí, 2011); d'altres, com l'església de Santa Pau (Santa Pau), la de Sant Cristòfol de Raset (Cervià de Ter) —que, segons Marquès (1996), mai ha estat una parròquia—, la de Santa Maria de Castell d'Aro (Castell i Platja d'Aro) i la de Santa Maria de la Jonquera (la Jonquera), que no apareixen a la llista perquè no esdevingueren parròquies fins al segle XVI o XVII. A més, hem de recordar que, com que els límits provincials no coincideixen exactament amb els comarcals, hi ha pobles com per exemple Espinelves o Llívia que pertanyen a la província de Girona però són de les comarques d'Osona i la Cerdanya, respectivament.

Arran d'aquesta primera pregunta algú es podria plantejar per què ens interessin els segles XVI i XVII si parlem del gòtic parroquial a les comarques de Girona. Per a aquesta qüestió, la resposta és molt simple: en aquest treball, ens centrem en totes les esglésies parroquials gòtiques de les comarques de Girona i moltes es bastiren durant els segles XVI i XVII. Per tant, més que parlar de gòtic —tot i que trobem alguns exemples d'esglésies construïdes durant els segles XIV i XV— hauriem de parlar d'esglésies tardogòtiques. Aquest fet no ens és aliè, ja que quan vàrem publicar el llibre *Els campanars gòtics a les comarques gironines* (Chamorro; Llorens, 1993) ens vam adonar que molts dels campanars de les nostres comarques pertanyen al gòtic tardà, igual que les esglésies de les quals formen part.

Finalment, i relacionat amb l'àmplia extensió del tema que volem tractar, ens hem preguntat quina seria la millor forma per organitzar aquest escrit: seguim la nomenclatura d'ardiaconats medievals o la de les comarques actuals? I el més complicat: quins exemples triem per explicar amb més detall, i amb quin criteri? En aquest sentit, el que hem fet és dividir aquest treball en apartats, de forma tradicional, en els quals anirem explicant o incorporant els exemples més significatius que ens serveixin per desenvolupar el nostre discurs, situant cada església parroquial dins la comarca gironina a la qual pertany. En el contingut d'aquest treball, passarem per alt l'església de Santa Maria dels Turers —ja és objecte de diversos articles dins aquesta publicació— i ens centrarem, sobretot, en el gòtic de les comarques fent només algun apunt del gòtic parroquial a la ciutat de Girona.

Introducció

Analitzant l'arquitectura gòtica parroquial a les comarques de Girona ens trobem que existeix un nombre molt elevat d'edificis que tenen tota o part de la seva estructura gòtica. Com ja hem avançat en el preàmbul, molts d'aquests temples entrarien dins la classificació tardogòtica, ja que es varen bastir durant els segles XVI i XVII, o inclús algun al segle XVIII. En la nostra cerca hem localitzat 76 esglésies gòtiques parroquials, que es concentren majoritàriament a la zona del Baix Empordà, amb 21 temples. Les hem agrupades totes a la taula I, en la qual apareix el sant d'advocació de l'església, l'estil arquitectònic i el segle, l'ardiaconat medieval a què corresponia (segle XIV), la comarca actual a la qual pertany i un darrer apartat d'observacions succintes. Per fer més clarificadora aquesta taula, hem situat en un mapa dividit en comarques (fig. 1) cadascun dels temples localitzats, per veure on hi ha la màxima aglomeració d'esglésies parroquials gòtiques, amb una llegenda en què n'apareixen el nombre i el percentatge a cada comarca.

En aquest treball només analitzarem les esglésies que han arribat fins als nostres dies —les desaparegudes, com la de Sant Miquel del monestir de Santa Maria d'Amer (Solà, 2002), no les inclourem— i, d'aquesta manera, l'edifici ens serveix com una font documental més per avaluar el gòtic parroquial a les nostres comarques. En aquest afany de ser estrictes, hem considerat un seguit d'esglésies, com la de Sant Feliu de Parlavà, en les quals només trobem alguns elements gòtics. Aquest cas es tracta d'una obra de fortificació que es realitzà sobre un edifici bastit pràcticament tot ell durant el romànic, excloent-ne el campanar, que és posterior. En la relació final de les esglésies parroquials gòtiques hem inclòs la de Sant Martí de Peralada, encara que només conserva el campanar gòtic. Arran d'aquestes apreciacions hem de recordar que els temples que analitzarem són dinàmics i, per tant, en un mateix edifici ens trobem des de parts romàniques fins a parts gòtiques o barroques.

Per tots és conegut que l'edifici emblemàtic de l'època gòtica és la catedral. Evidentment, nosaltres analitzarem edificis de menor entitat, tot i que alguns, com l'església de Santa Maria de Castelló d'Empúries, l'església de Sant Genís de Torroella de Montgrí i l'església de Sant Martí de Palafrugell, podrien ser considerats com a petites catedrals. Recordem que l'església de Santa Maria de Castelló d'Empúries va intentar ser catedral, sense aconseguir-ho (Tremoleda, 2013), i que l'església de Sant Genís i la de Santa Maria són conegudes, respectivament, com les catedrals del Baix i l'Alt Empordà. Malgrat la categoria dels temples parroquials de les comarques de Girona, hem d'assenyalar que hi apareixen, com veurem en els propers apartats, tots els trets significatius del gòtic que podem trobar en qualsevol catedral de l'Occident europeu.

Església Parroquial	Estil arquitectònic-segle	Ardiaconat	Comarca	Observacions
Sant Quirze i Santa Julita d'Arbúcies	Gòtic tardà – s. XV	Selva	Selva	Intervencions al s. XX
Santa Maria de Blanes	Gòtic – s. XIV-XV	Selva	Selva	
Sant Cebrià de Fogars	Gòtic tardà – s. XVI-XVII	Selva	Selva	
Santa Maria d'Hostalric	Gòtic – s. XV	Selva	Selva	Elements barrocs del s. XIX
Sant Romà de Lloret de Mar	Gòtic – s. XV	Selva	Selva	Elements modernistes del s. XX
Sant Esteve de Riudellots de la Selva	Gòtic tardà – s. XVI	Selva	Selva	
Sant Hilari Sacalm	Gòtic – s. XV	No en ardiaconats del bisbat de Girona	Selva	Elements romànics
Santa Coloma de Farners	Gòtic – s. XIV-XV	Selva	Selva	Elements neoclàssics del s. XIX
Església vella de Sant Vicenç de Tossa de Mar	Gòtic – s. XV	Selva	Selva	Estat ruïnós
Santa Maria de Camprodon	Gòtic – s. XIV	Besalú	Ripollès	Elements barrocs
Sant Pere de Ripoll	Gòtic tardà – s. XVI	No en ardiaconats del bisbat de Girona	Ripollès	Fruit d'una ampliació
Sant Miquel de Setcases	Gòtic tardà – s. XV i XVIII	Besalú	Ripollès	Refeta al s. XVIII arran d'un incendi
Santa Maria dels Turers de Banyoles	Gòtic – s. XV	Besalú	Pla de l'Estany	
Sant Vicenç de Camós	Gòtic tardà – s. XVI	Girona	Pla de l'Estany	Construïda sobre estructures romàniques
Sant Julià de Corts de Cornellà de Terri	Gòtic tardà – s. XVI	Girona	Pla de l'Estany	Nau nord gòtica
Santa Eulàlia de Crespià	Gòtic tardà – s. XVI-XVII	Besalú	Pla de l'Estany	Fruit d'una reforma
Sant Cebrià d'Esponella	Gòtic tardà – s. XV-XVI	Besalú	Pla de l'Estany	Fruit d'una reforma
Santa Maria de Vilert	Gòtic tardà – s. XVI	Besalú	Pla de l'Estany	Portalada i nau sud
Sant Sadurní de Vilafreser	Gòtic tardà – s. XVI	Girona	Pla de l'Estany	
Sant Vicenç de Besalú	Gòtic tardà – s. XVII	Besalú	La Garrotxa	Capella nord i campanar
Sant Feliu de Pallarols	Gòtic tardà – s. XVII	Girona	La Garrotxa	
Santa Maria del Collell	Gòtic tardà – s. XVI-XVII	Girona	La Garrotxa	Romànica. Nau nord gòtica
Santa Pau	Gòtic tardà – s. XVI	No en els nomenclàtors del s. XIV	La Garrotxa	
Sant Esteve de Bordils	Gòtic tardà – s. XVI	Girona	Gironès	
Sant Martí de Cassà de la Selva	Gòtic tardà – s. XVI	Selva	Gironès	

EL GÒTIC PARROQUIAL A LES COMARQUES DE GIRONA

Església Parroquial	Estil arquitectònic-segle	Ardiaconat	Comarca	Observacions
Sant Feliu de Celrà	Gòtic	Girona	Gironès	Ampliació de la nau
Sant Cugat de Fornells de la Selva	Gòtic tardà – s. XVI	Selva	Gironès	
Sant Feliu de Girona	Gòtic – s. XIV-XV	Girona	Gironès	Façana barroca
Santa Susanna del Mercadal	Gòtic – s. XV	Girona	Gironès	
Sant Pere de Juià	Gòtic tardà – s. XVI	Girona	Gironès	Façana barroca
Sant Feliu de Lagostera	Gòtic tardà – s. XV	Selva	Gironès	
Sant Cristòfol de Llambilles	Gòtic tardà – s. XVII	Selva	Gironès	Nau central gòtica
Sant Esteve de Madremanya	Gòtic tardà – s. XVI	Girona	Gironès	Capelles laterals, cor i campanar
Església de Sant Gregori	Gòtic	Girona	Gironès	En el cor
Església de Sant Martí Vell	Gòtic tardà – s. XVI	Girona	Gironès	
Església parroquial d'Aiguaviva	Gòtic tardà – s. XV-XVII	Girona	Gironès	Elements romànics
Sant Pere de Begur	Gòtic tardà – s. XVI	Girona	Baix Empordà	
Sant Martí de Llaneres	Gòtic tardà – s. XVI	Empúries	Baix Empordà	Actualment, Castell d'Empordà
Santa Maria de Castell d'Aro	Gòtic tardà – s. XVI-XVII	No en els nomenclàtors del s. XIV	Baix Empordà	Parròquia el 1691
Sant Genís de Monells	Gòtic – s. XIV i XVI	Girona	Baix Empordà	Nau i absis del s. XIV
Sant Joan de Foixà	Gòtic tardà – s. XVI	Empúries	Baix Empordà	
Sant Julià i Santa Basilissa de Vulpellac	Gòtic tardà – s. XVI	Empúries	Baix Empordà	
Sant Esteve de Peratallada	Gòtic tardà – s. XVI	Girona	Baix Empordà	Capelles laterals i sagristia
Sant Esteve de Mont-ras	Gòtic tardà – s. XVI	Girona	Baix Empordà	Inicialment sufragània de Sant Martí de Palafrugell
Sant Martí de Palafrugell	Gòtic tardà – s. XVI	Girona	Baix Empordà	
Santa Maria de Palamós	Gòtic tardà – s. XV-XVI	Girona	Baix Empordà	
Sant Pere de Palau-sator	Gòtic tardà – s. XVI-XVII	Girona	Baix Empordà	Capelles laterals, sagristia i cor gòtics
Sant Feliu de Boada	Gòtic tardà – s. XVI	Girona	Baix Empordà	
Sant Pere de Pals	Gòtic – s. XV	Girona	Baix Empordà	
Sant Feliu de Parlavà	Gòtic – s. XIV-XVII	Empúries	Baix Empordà	Fortificació del s. XIV, capelles i sagristia dels s. XVI-XVII

Església Parroquial	Estil arquitectònic-segle	Ardiaconat	Comarca	Observacions
Sant Cristòfol de Fonolleres	Gòtic tardà - s. XVI	Empúries	Baix Empordà	Estructures romàniques
Sant Isidor de la Pera	Gòtic tardà - s. XVI-XVII	Girona	Baix Empordà	
Sant Pere de Púbol	Gòtic - s. XIII-XV	Girona	Baix Empordà	Dues capelles laterals del s. XVI-XVII. Campanar del s. XIX
Sant Vicenç de Rupià	Gòtic tardà - s. XV-XVII	Empúries	Baix Empordà	Façana i campanar del s. XVIII
Sant Genís de Torroella de Montgrí	Gòtic - s. XIV	Empúries	Baix Empordà	Elements barrocs
Sant Julià i Santa Basilissa de Verges	Gòtic tardà - s. XVII-XVIII	Empúries	Baix Empordà	Elements romànics dels s. XII-XIII
Església de Santa Maria dels Àngels de Sant Feliu de Guíxols	Gòtic - s. XIV-XV	Selva	Baix Empordà	Elements romànics dels s. X-XI amb elements del XVIII
Sant Iscle de Bàscara	Gòtic tardà - s. XVIII	Besalú	Alt Empordà	Molts elements romànics
Sant Andreu de Borrassà	Gòtic tardà - s. XVIII	Besalú	Alt Empordà	Elements barrocs
Santa Maria de Cadaqués	Gòtic tardà - s. XVI	Empúries	Alt Empordà	
Santa Maria de Castelló d'Empúries	Gòtic - s. XIII-XV	Empúries	Alt Empordà	
Sant Pere i Santa Màxima de l'Escala	Gòtic tardà - s. XVIII	No en els nomenclàtors del s. XIV	Alt Empordà	Parròquia del s. XIX. Elements barrocs
Sant Martí d'Empúries	Gòtic tardà - s. XVI-XVIII	Empúries	Alt Empordà	
Sant Pere de Figueres	Gòtic - s. XIV	Besalú	Alt Empordà	Només una nau i els contraforts gòtics
Sant Julià de Fortià	Gòtic tardà - s. XVI	Empúries	Alt Empordà	
Santa Maria o Santa Magdalena de Vilajoan	Gòtic tardà - s. XVI-XVII	Empúries	Alt Empordà	Només l'absis gòtic
Santa Maria de la Jonquera	Gòtic tardà - s. XV	No en els nomenclàtors del s. XIV	Alt Empordà	Parròquia el 1569
Sant Pere de Navata	Gòtic tardà - s. XVII	Besalú	Alt Empordà	Façana barroca del s. XVIII
Sant Julià d'Ordís	Gòtic tardà - s. XVI-XVII	Besalú	Alt Empordà	Dues capelles laterals gòtiques
Sant Martí de Peralada	Gòtic - s. XIV-XV	Empúries	Alt Empordà	Campanar gòtic, temple reconstrucció del s. XVIII
Sant Mamet de Riumors	Gòtic tardà - s. XV-XVI	Empúries	Alt Empordà	Obra popular
Santa Eugènia de Saus	Gòtic - s. XIV-XVI	Empúries	Alt Empordà	Fortificada als s. XIV-XV i cor del s. XVI

EL GÒTIC PARROQUIAL A LES COMARQUES DE GIRONA

Església Parroquial	Estil arquitectònic-segle	Ardiaconat	Comarca	Observacions
Sant Esteve de la Selva de Mar	Gòtic tardà – s. XVI	Empúries	Alt Empordà	
Sant Miquel de Ventalló	Gòtic tardà – s. XVII	No en els nomenclàtors del s. XIV	Alt Empordà	Parròquia el 1606
Santa Maria de Vilamacolum	Gòtic tardà – s. XV-XVII	Empúries	Alt Empordà	Reforma de les voltes de la nau al s. XV-XVI i capelles laterals al s. XVII
Sant Esteve de Vilaür	Gòtic tardà – s. XV-XVII	Empúries	Alt Empordà	Campanar i fortificació dels s. XV-XVI i façana dels s. XVI-XVII

Taula I

Esglésies parroquials gòtiques: dades elementals.

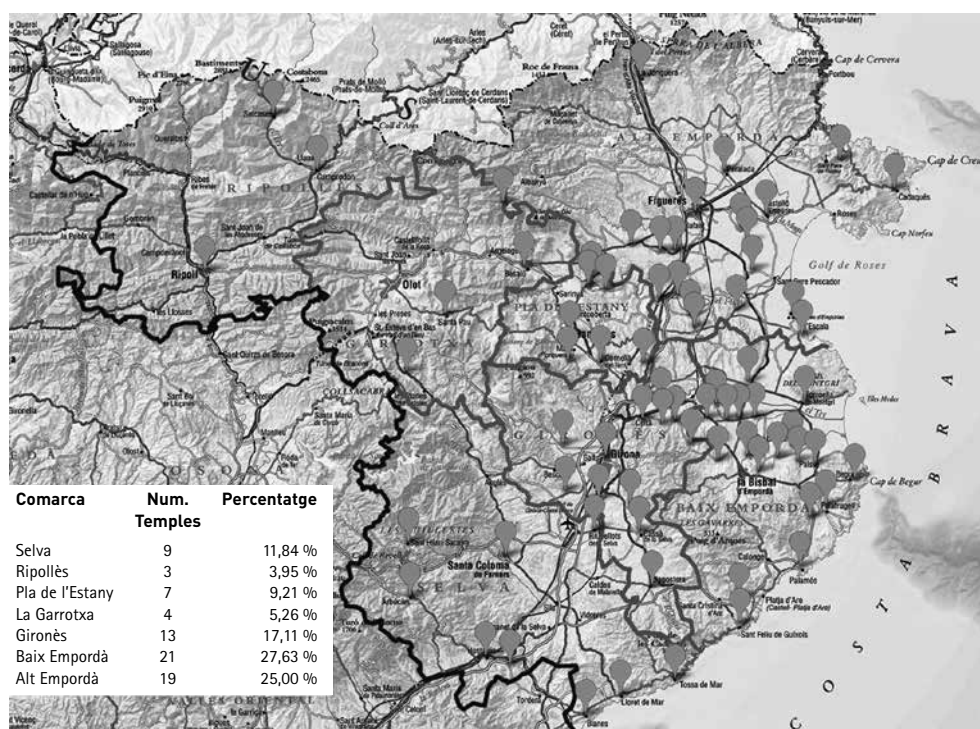

Figura 1

Mapa de situació de les esglésies del gòtic parroquial, realitzat utilitzant com a font l'Institut Cartogràfic de Catalunya. (Miquel Àngel Chamorro Trenado)

Concepció espacial. Plantes, alçat i seccions

La concepció espacial de les esglésies gòtiques parroquials de les comarques de Girona segueix unes directrius pràcticament invariables. Ens trobem amb esglésies d'una nau amb capelles laterals. Aquestes capelles se situen entre els contraforts del temple. Aquest esquema és habitual a les nostres comarques, però també a tot el llevant peninsular, molt diferent al que s'utilitza en el gòtic centreeuropeu, i es pot atribuir a requeriments de caràcter estructural, però, evidentment, sense deixar de banda les necessitats litúrgiques. Parlarem d'aquestes exigències amb més detall en el següent apartat, però ja us podem avançar que fan referència als efectes dels terratrèmols freqüents en aquest arc geogràfic.

L'única església que no segueix la tipologia fixada a les nostres comarques és l'actual basilica de Santa Maria de Castelló d'Empúries. En aquest cas ens trobem amb una planta de tres naus, la central i dues laterals, cobertes amb voltes de creueria. Aquest temple clou la capçalera amb un gran absis amb absidioles integrades en el mur. A les naus laterals, hi apareixen capelles laterals. La separació entre la nau central i les laterals, que tenen una alçària semblant, es realitza amb columnes.

Tenim un seguit de referències documentals, a través d'aixecament de plànols i del buidat de documents de l'època, que ens donen una idea de la magnitud d'aquests edificis. Gràcies a la documentació, sabem que la nau de l'església de Sant Martí de Palafrugell mesura 9,66 metres d'amplada i té una alçària de 14,90 metres (Pérez, 2007) i que la nau de l'església de Sant Genís de Torroella de Montgrí té una amplada de 14,50 metres (Badia, 2009-2010). Analitzant plànols facilitats pel Servei de Monuments de la Diputació de Girona, trobem que l'amplada de la nau de Sant Esteve de Bordils és de 9 metres, igual que la de Sant Feliu de Pallarols, mentre que en esglésies més modestes, com les de Sant Esteve de Vilaür i Santa Eugènia de Saus, fan 5,30 i 6,60 metres, respectivament.

Arran d'aquesta ordenació espacial en planta, ens trobem que la majoria de les esglésies estudiades clouen la capçalera amb un únic absis que s'alinea amb la nau central. Aquest absis segueix diferents formes, depenent del temple. En alguns edificis observem un absis semicircular, seguint la tipologia emprada en el romànic, mentre que en d'altres trobem un absis poligonal. No hem pogut esbrinar per què en alguns temples s'utilitza una tipologia i en d'altres una altra. Una hipòtesi que podria explicar-ne l'elecció és la facilitat constructiva d'una envers l'altra, o fins i tot les dificultats de cobrir l'espai quan s'utilitza una d'aquestes tipologies. Tothom pot entendre que és més fàcil generar una forma poligonal que una de semicircular utilitzant els mitjans de l'època. En algun edifici apareixen en planta un absis i dues absidioles. El cas més emblemàtic és el de l'església parroquial de la Mare de Déu dels Àngels, al monestir de Sant Feliu de Guíxols (fig. 2). En aquest cas, l'edifici era d'una sola nau amb planta de creu llatina i les capelles laterals s'hi van afegir després del segle XVIII. L'absis de la nau és semiesfèric tant a l'interior com a l'exterior, mentre que les dues absidioles canvien la seva forma exterior: la del costat de l'evangeli és poligonal mentre que la de l'epístola queda

amagada per la sagristia que s'hi va adossar als segles XVI–XVII. En els braços del creuer també apareixen dues noves absidioles de majors dimensions, on es troben les capelles del baptisteri i de l'orgue (Jiménez, 2001).

Hem detectat una altra tipologia que podríem dir que és un híbrid de les formes fins ara apuntades. Seria el cas de l'església de Sant Esteve de Peratallada, on als segles XVI–XVII es van afegir capelles gòtiques a l'edifici romànic existent. Una cosa semblant succeeix a l'església de Sant Pere de Púbol, en la qual al segle XVII s'incorporaren, a l'única nau gòtica, dues capelles laterals al costat de l'epístola, la de Santa Anna i la de Santa Elisabet, acabades amb volta de creueria (Marquès, 1998).

La major part de les capelles, en estar situades entre els contraforts, tenen una planta quadrada o rectangular. Hem descobert algun cas singular en què una o més capelles d'un temple tenen planta pentagonal. Aquest fet fa variar, com veurem en l'apartat de sistemes constructius, les voltes utilitzades per cobrir l'espai. Habitualment, aquestes capelles tenen poca fondària, però ens trobem amb excepcions. N'hem localitzat alguna de més fonda amb el campanar aixecat a sobre, com succeeix en el cas de l'església de Sant Isidor de la Pera, o d'altres de més fondes, sota l'advocació de la Verge del Roser, encara que algunes no pertanyen al període gòtic.

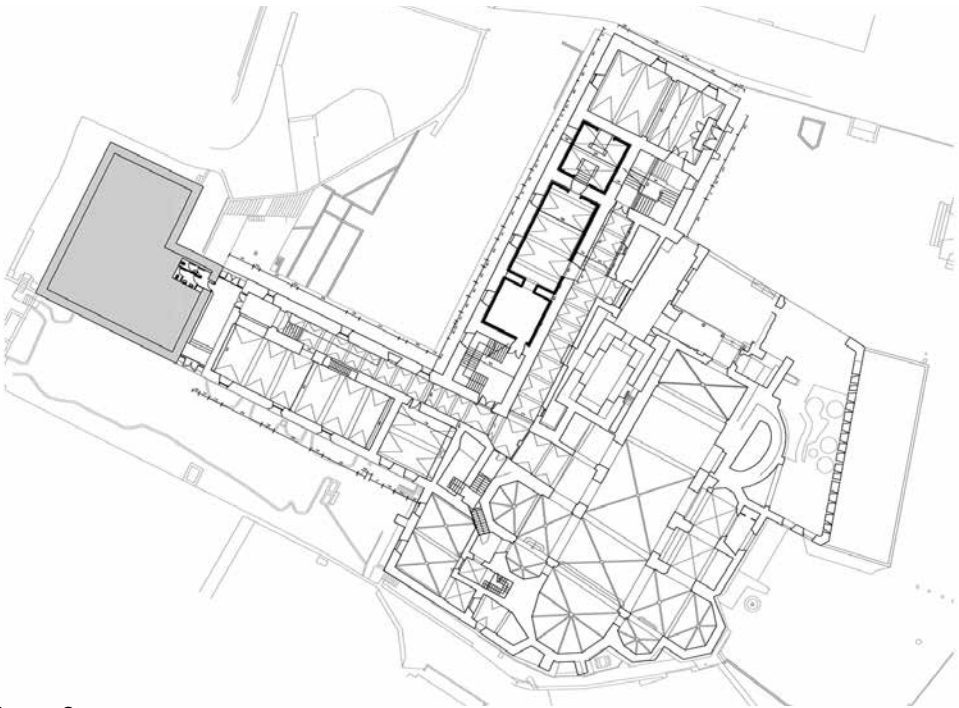

Figura 2
Plànol del monestir de Sant Feliu de Guíxols amb l'església parroquial. (Albert Pla Guisbert)

En relació amb les façanes observem una sèrie de variants que es van repetint en les diferents esglésies parroquials de les comarques de Girona. El primer que hem d'indicar és que no hi ha un nombre important de façanes principals gòtiques ja que, com que molts dels temples són tardogòtics, aquestes façanes incorporen elements renaixentistes o barrocs. Recordem que era habitual acabar el temple pels peus i, per tant, la façana és el darrer element que es construïa en qualsevol temple. En aquest sentit també trobem alguna excepció, com es el cas de l'església de Sant Martí de Cassà de la Selva, la façana de la qual fou una de les primeres parts aixecades del conjunt gòtic, l'any 1563 (fig. 3). De totes maneres, també hi apareixen elements renaixentistes, com la porta d'entrada, arran de la intervenció del mestre Joan Cisterna l'any 1650 (Bosch, 1991). En moltes d'aquestes façanes conviuen elements propis del gòtic, com les rosasses, amb elements propis del Renaixement, com les columnes i els capitells clàssics, l'entaulament —format per l'arquitrau, el fris i la cornisa— i el frontó.

Un altre element per destacar d'aquestes façanes principals, normalment orientades a l'oest, és l'obertura d'una galeria de finestres a la part superior. En alguns casos, com el de l'església de Sant Esteve de Bordils, aquestes finestres recorren la resta de façanes. Junt amb aquestes galeries apareix un altre element destacat: el comunidor. Aquest element, per la seva forma de garita coronada per una creu de ferro, s'ha confós moltes vegades amb un element més de fortificació de l'església. El comunidor, que tenia com a funció fonamental avisar la pagesia de les tempestes de pedra, s'incorpora a l'estructura de l'església al segle XVI. S'hi feien les pregàries per prevenir les pedregades els dies de la Santa Creu, el 3 de maig i el 14 de setembre. Quan el comunidor no estava incorporat a l'estructura de l'església, trobem el pedró, un petit altar damunt del qual hi ha una creu (Marquès, 1996).

Moltes d'aquestes façanes principals són tipològicament molt semblants, ja que incorporen molts dels elements que hem comentat. Potser els exemples més semblants els trobem a les façanes de les esglésies de Sant Martí de Cassà de la Selva, Sant Esteve de Bordils, Sant Martí Vell, Sant Isidor de la Pera i Sant Martí de Palafrugell. Totes tenen un mur llis, una portalada que concentra els escassos elements ornamentals, com són les columnes o pilastres i els entaulaments i frontons, la rosassa i la galeria superior amb arcades. Aquest paral·lelisme es fa més evident a les façanes de les dues esglésies sota l'advocació de sant Martí, en què trobem dos relleus d'aquest sant, oferint la capa al pobre, que són de factura molt similar i podrien ser obra d'Onofre Fuster i Llätzer Cisterna, que n'esculpiren un de similar per a la façana de l'església de Sant Martí Sacosta, a Girona (Pérez, 2007).

Quant a les façanes laterals, en tenim bàsicament de dos tipus: amb paraments plans i amb contraforts. Les planes les trobem a les esglésies més modestes, que tenen la mateixa alçària tant a la nau central com a les capelles laterals. En aquest cas l'element de reforç, el contrafort, queda integrat en el mur de separació entre les capelles. Podem apreciar aquest tipus de façanes en esglésies com la de Sant Cristòfol de Fonolles, Sant Feliu de Boada, Sant Pere de Palau-sator, etc. En els temples més importants trobem els contraforts vistos, ja que la nau central s'aixeca de forma considerable per sobre de les capelles adossades. Aquests contraforts

es veuen molt bé a l'església de Sant Genís de Torroella de Montgrí, a la parroquial de Sant Isidor de la Pera o a la de Sant Martí de Palafrugell, entre d'altres. En aquests darrers casos es millora notablement la il·luminació del temple amb la incorporació de finestres entre els contraforts.

A la façana posterior, normalment orientada a l'est, trobem l'absis. Aquest element és l'encarregat de donar forma a la façana. Com que parlem d'edificis d'una sola nau amb capelles laterals, en la majoria d'aquestes façanes només hi ha un absis, amb forma poligonal (la més predominant) o semicircular. Trobem algun cas aïllat, com el de la parròquia de la Mare de Déu dels Àngels, al monestir de Sant Feliu de Guixols, en què en comptes d'un absis apareixen dues absidioles juntament amb aquest. Quant a l'església de Santa Maria de Sant Martí d'Empúries, al llarg de l'absis s'obren un seguit de capelles, tres de les quals semicirculars i dues amb forma sensiblement quadrada. Al cap de cadascuna de les naus laterals, trobem una altra capella que podríem definir com a absidiola, ja que es troba al costat de l'absis de la nau principal (fig. 2).

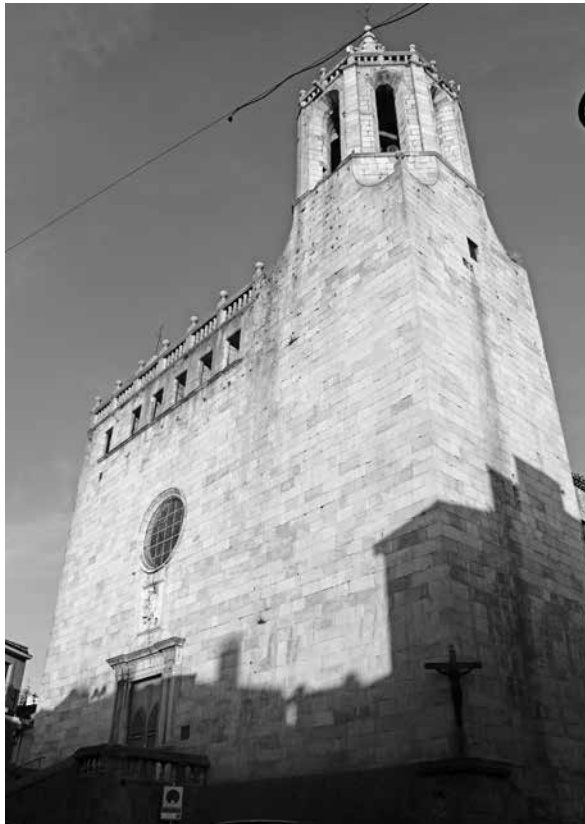

Figura 3

Façana i campanar de l'església de Sant Martí de Cassà de la Selva. (Miquel Àngel Chamorro Trenado)

Alguna de les esglésies de les nostres contrades té, a les façanes, elements fortificats. A la parroquial de Sant Feliu de Girona, aquests components van ésser recuperats arran de la restauració de l'any 1989. Aquests elements defensius els trobem en altres esglésies parroquials de les comarques gironines. En el cas de l'església de Sant Feliu de Parlavà, junt amb els elements defensius d'època gòtica, es va dur a terme una ampliació als peus de l'església, on apareix un cos massís, a més de les espitlleres que s'observen en totes les façanes. A l'església de Sant Pere de Palau-sator es conserven restes d'aquestes fortificacions (fig. 4). Un altre element fortificat dels temples el localitzem a la façana principal amb la introducció dels matacans. Trobem exemples de la utilització d'aquests elements a l'església de Sant Feliu de Boada i a la de Sant Esteve de Mont-ras. La fortificació d'aquests temples es produeix arran del perill davant de diferents ràtzies que afectaren les nostres contrades. En la zona costanera hi havia la incursió de pirates barbarescos mentre que, en les zones de l'interior, el perill provenia de l'altra banda dels Pirineus.

Els campanars mereixerien un article per si mateixos, per la seva importància com a mitjà de comunicació a l'època, tant de notícies religioses com no religioses. Analitzant aquestes estructures que formen part de les esglésies parroquials de les comarques de Girona ens trobem amb diferents tipologies. No hem localitzat cap campanar que pugem situar dins el gòtic ple. L'únic que estaria en aquest grup seria el campanar de l'església de Sant Pere de Peralada, però no queda cap resta gòtica a l'església. Algunes de les esglésies parroquials

Figura 4
Església Sant Pere de Palau-sator. (Miquel Àngel Chamorro Trenado)

estudiades conserven estructures romàniques en els campanars. Però el més habitual és que ens trobem esglésies amb dos campanars —en tots els casos un d'acabat i un altre que queda per completar— bastits parcialment als segles XIV o XV i acabats als segles XVI o XVII, amb algun d'acabat tardanament al segle XVIII. L'exemple emblemàtic, i que serví de model per als campanars propers a la ciutat de Girona, va ser el campanar octogonal de l'església parroquial de Sant Feliu de Girona, el cos del qual, fins al primer nivell de les campanes, va ser aixecat pel prestigiós mestre d'obra, nascut a Cervià de Ter, Pere Sacoma (o Pere de Coma), a la segona meitat del segle XIV. D'aquest campanar es conserva, a l'Arxiu Diocesà de Girona, la traça, considerada la més antiga sobre paper conservada a Europa (Chamorro; Zaragoza, 2012). La resta va ser construïda durant el segle XVI i hi van intervenir Joan de Belljoch (1532), que en va realitzar set canes (aproximadament 11 metres), i Enric Gelabert (a partir de 1540). Aquest campanar, de forma vuitavada en tota la seva estructura, devia acabar-se, si més no fins a la terrassa on s'aixeca l'agulla, a finals del segle XVI, ja que, a la clau de volta del segon nivell de campanes, hi apareix la data de 1572. Els campanars de l'església de Sant Martí Vell, la de Sant Martí de Cassà de la Selva, la parroquial d'Aiguaviva, la de Sant Esteve de Bordils i la de Sant Isidor de la Pera, agafen com a model el campanar gironí. Tots arrenquen amb planta quadrada i en arribar al nivell de la teulada passen a planta vuitavada. En algun, com els de Bordils i la Pera, es va optar per acabar-lo amb terrassa plana, obviant l'agulla que apareix en els altres campanars. De la majoria d'aquests campanars tenim documentada la data d'execució i el mestre encarregat d'aquesta tasca. Per exemple, sabem, per la inscripció que apareix a les balustrades del campanar de Bordils, que va ser acabat l'any 1697 —Grau i Puig (1989) daten l'acabament l'any 1680— i que el mestre encarregat d'aixecar-lo va ésser Joan Pagès (fig. 5).

Figura 5

Barana amb balustrades del campanar de Sant Isidor de la Pera. (Miquel Àngel Chamorro Trenado)

També tenim exemples de campanars d'esglésies parroquials gòtiques inacabats. Els casos més coneguts són els de l'església de Sant Martí de Palafrugell i el de l'església de Sant Genís de Torroella de Montgrí. Aquest fet no ens ha d'estranyar, ja que les dificultats per al finançament de les obres religioses era habitual. Recordem que aquests temples s'aixecaren a finals del segle XVI i durant el segle XVII, aquest últim molt convuls degut a la Guerra dels Segadors, la gran carestia de blat de l'any 1651 o la pesta de 1652. A tota aquesta inestabilitat hem d'afegir, a la zona costanera, la incursió de pirates barbarescos que devastaren poblacions senceres. Un d'aquests episodis va ser protagonitzat pel pirata turc Barba-rossa, que el 1543 atacà Palamós i va destruir gran part de l'església de Santa Maria, iniciada entre els anys 1440–1445. Recordem que la majoria d'aquests temples s'aixecaren a través de l'aportació d'almoines i petites rendes que aconseguí recaptar la parròquia. En el cas de l'església de Sant Martí de Palafrugell està documentat que els ingressos provenien dels bacins, l'almoïna de Pere Barceló i el tribut del peix (Pérez, 2007; Marquès, 1999). Ambdós campanars es van aixecar fins al primer nivell on s'havien de col·locar les campanes, o sigui fins a on començava la part vuitavada.

També trobem moltes façanes que conserven el campanar d'espadanya de les esglésies primitives romàniques, com poden ser per exemple els de Sant Joan de Foixà (fig. 6), Sant Cristòfol de Fonolleres i Sant Esteve de Peratallada. En alguns temples, el campanar és afegit en èpoques posteriors, com a les esglésies de Sant Vicenç de Ruplà, Sant Feliu de Parlavà o Sant Pere de Púbol, entre d'altres. En aquest darrer cas s'observa un trencament estilístic important a la façana o a la resta de l'edifici amb la incorporació d'aquest campanar modern.

Figura 6
Façana principal de l'església Sant Joan de Foixà. (Miquel Àngel Chamorro Trenado)

Sistemes constructius

Joan Badia (1977-1981) analitza en detall edificis religiosos i civils d'època medieval a les comarques de l'Alt i el Baix Empordà i, a través de l'anàlisi dels paraments, determina l'antiguitat dels edificis. Aquesta metodologia ja la va utilitzar Josep Puig i Cadafalch (1983) quan estudià els monuments romànics a Catalunya. Amb aquests antecedents d'autors tan emblemàtics, el nostre estudi és molt més modest i donem per bones, com no podria ser d'una altra manera, les aportacions d'aquests historiadors de l'art i l'arquitectura, però ens permetrem la llicència d'introduir algunes matisacions.

L'element constructiu que defineix, per excel·lència, el període gòtic és la volta de creueria. Aquesta està formada per uns nervis de pedra que es creuen al centre. En aquest punt, per aconseguir que la volta treballi a compressió, se situa la clau de volta. El gran pes d'aquesta clau fa que els esforços a compressió —els que suporta perfectament la pedra— es traslladin a través dels nervis i es transfereixin als pilars. Quan la planta té forma quadrada o rectangular, la volta té quatre nervis. Aquest és el cas de la majoria de voltes que trobem a les naus centrals i a les capelles laterals dels temples parroquials de les comarques de Girona. El tipus de volta canvia en els absis, ja que el nombre de nervis depèn de la seva forma: sempre hi ha un nervi més respecte dels costats que té el polígon de l'absis, sense comptar el que delimita el corresponent arc toral. Aquesta situació també l'hem poguda observar en algunes capelles laterals, però amb variants. Mentre que a les esglésies de Sant Pere de Palau-Sator, Sant Vicenç de Ruplà (fig. 7) o Sant Isidor de la Pera tenim capelles pentagonals on apareixen set nervis, a Sant Feliu de Boada tenim una capella lateral pentagonal però amb sis nervis. La solució amb set nervis va més contra natura, ja que estem dirigint els esforços cap al centre de l'arc former —el que separa les capelles de la nau central—, mentre que amb sis els dirigim cap a les parts massisses de l'església, siguin els murs que tanquen les capelles o els pilars sobre els quals es basteix l'arc former.

En casos molt puntuals, ens hem trobat una altra evolució de la volta de creueria, com és la volta de creueria amb arcs terceletos. Aquesta adopta una forma estrellada amb arcs secundaris o terciaris que formen angle amb els arcs diagonals. En el punt d'unió dels diferents nervis, apareix una nova clau de volta, normalment de dimensions més reduïdes que la clau central. Fou utilitzada de forma habitual en el tardogòtic de la península Ibèrica per enriquir ornamentalment l'espai. En les esglésies parroquials de les comarques de Girona, en trobem dos exemples a les de Sant Martí de Cassà de la Selva (fig. 8) i Sant Cugat de Fornells de la Selva. Ambdues tenen una planta idèntica (no pel que fa a les mides), amb una nau central dividida en quatre crugies i el mateix nombre de capelles laterals. L'església de Fornells s'emmiralla en la de Cassà de la Selva excepte en la nau, on la petita serveix de model a la gran (Marquès, 1996). Aquesta semblança no és estranya ja que, com veurem en el següent apartat, ambdues esglésies comparteixen artífexs.

Figura 7

Capella lateral amb set nervis a la volta de l'església de Sant Vicenç de Rupjà. (Miquel Àngel Chamorro Trenado)

Figura 8

Volta de la capella del Roser de l'església de Sant Martí de Cassà de la Selva. (Miquel Àngel Chamorro Trenado)

Hem detectat una solució singular que només trobem a l'església de Sant Feliu de Girona i a l'església de Sant Genís de Torroella de Montgrí. Es tracta d'un nervi que segueix, horitzontalment, des de la primera crugia fins a arribar a l'arc toral de l'absis (fig. 9). Aquest nervi divideix la volta en sis parts i transforma, així, la volta quadripartida característica del gòtic parroquial de les nostres contrades. No trobem cap explicació, des del punt de vista constructiu, per utilitzar aquesta solució en els edificis esmentats.

Per bastir totes aquestes voltes era necessari l'ús de cintres i bastides per poder treballar en altura. Les cintres per a aquestes voltes eren relativament fàcils de confeccionar, ja que només havien de suportar provisionalment els nervis de la volta. La resta, la plementeria, recolzava directament sobre aquests nervis i es podia bastir sense la necessitat d'utilitzar cap tipus d'encofrat. Aquests tipus de voltes tenen un altre avantatge: a l'hora d'elaborar les dovelles que formen els nervis es poden fabricar en sèrie, perquè totes tenen la mateixa forma, i únicament s'han de corregir les que queden més a prop de la clau de volta.

Un altre sistema constructiu per destacar és el reforç dels punts febles amb carreus de pedra escairada. Molts d'aquests temples, sobretot els més modestos, es construïen majoritàriament amb pedra sense escairar (moltes vegades, còdols), que devia anar arrebossada. En aquests edificis únicament s'utilitzaven pedres escairades, carreus, a les cantonades, que ajudaven a enfortir els punts més dèbils de l'església i quedaven vistos, en ser la pedra de major qualitat. Podem observar aquest fet en edificis com l'església de Sant Pere de Palau-sator i la de Sant Esteve de Vilaür, entre d'altres.

Figura 9

Voltes de la nau de l'església de Sant Genís de Torroella de Montgrí. (Josep Ferrer)

Com ja hem avançat en l'apartat anterior, moltes de les esglésies parroquials de les comarques de Girona estan fortificades. Aquesta fortificació queda reflectida en els elements defensius que observem en les façanes. Bàsicament trobem els merlets i les espitlleres, que donen al conjunt un aspecte encastellat. En algunes façanes principals també trobem els matacans, elements sortints que s'utilitzaven per llançar oli roent als assaltants. A l'església de Sant Feliu de Parlavà, el fet de construir la part occidental de la façana fortificada portà a construir un nou arc de reforç, a l'altura de les cobertes, lleugerament apuntat, que es basteix al costat d'un de preexistent que segueix sensiblement aquesta mateixa forma (fig. 10).

Figura 10

Església de Sant Feliu de Parlavà amb l'arc de reforç per a la fortificació. (Miquel Àngel Chamorro Trenado)

Com ja havíem comentat en l'apartat dedicat a la concepció espacial, la forma que adopten les esglésies parroquials a les nostres contrades s'allunya de la forma pròpia del gòtic centreeuropeu. Aquest fet el podem atribuir a la situació geogràfica de les nostres terres. Ens trobem en una àrea geogràfica on l'activitat sísmica és elevada, la qual cosa obligà a adaptar l'estructura dels nostres temples per poder suportar l'efecte dels terratrèmols. Aquest extrem ja l'apuntava Casinello (2003) en la seva tesi doctoral i s'ha refermat arran de l'estudi d'altres investigadors que s'han centrat en edificis de la zona del llevant peninsular. El sistema utilitzat en aquests edificis, que no és res més que la reelaboració de l'arc diafragma que ja es trobava en monestirs romànics com Santes Creus o Poblet, permet absorbir de forma més eficient els esforços horitzontals provocats per les sacsejades sísmiques. En aquest cas, l'arc total

substitueix l'arc diafragma, que es veu reforçat pel mur que separa les capelles i el contrafort, mentre que en l'altre sentit tenim tota l'estructura reforçada per l'arc faixó i la paret exterior que clou les capelles. Es forma, per tant, una estructura a còpia de superfícies quadrades que fan que les crugies siguin més estables i, a la vegada, que cadascuna es construeixi de forma independent. Aquest fet fa possible ampliar l'església seguint aquest mòdul establert per les crugies tantes vegades com faci falta.

Per sobre de les voltes, trobem la coberta de teula àrab a dues aigües. En aquesta teulada inclinada ens trobem amb diferents solucions. La més habitual és aixecar uns pilars de pedra seguint la línia central formada per les claus de volta i recolzar-hi uns cairats de fusta per formar el carener de la coberta. Posteriorment, sobre els cairats es repengen les biguetes inclinades, també de fusta, que donen suport als rastells i la teula àrab. Els pilars de pedra recolzen, exactament, sobre les claus de volta perquè, d'aquesta forma, hi incrementen la pressió i aconseguen que els esforços de compressió es traslladin perfectament a través dels nervis de les voltes de creueria. Aquesta disposició és la que va ser utilitzada a l'església de Sant Cugat de Fornells de la Selva, tot i que en la restauració dels anys 1986 i 1989 es van substituir les bigues de fusta per bigues de formigó armat. Hem trobat una altra solució, concretament a l'església de Sant Genís de Monells (fig. 11) i a la de Sant Pere de Púbol, aquesta última restaurada l'any 1918 segons una inscripció trobada a la coberta. Consisteix a aixecar uns arcs que, a mode d'arcs diafragma, segueixen la direcció dels arcs torals i donen el pendent a la coberta, a sobre dels quals es recolzen directament les bigues de fusta i, damunt d'aquestes, es col·loquen els rastells i les teules. A l'església de Sant Pere de Púbol, s'hi observa una intervenció posterior que no tenim datada: se substitueixen els cairats de fusta per bigues de formigó.

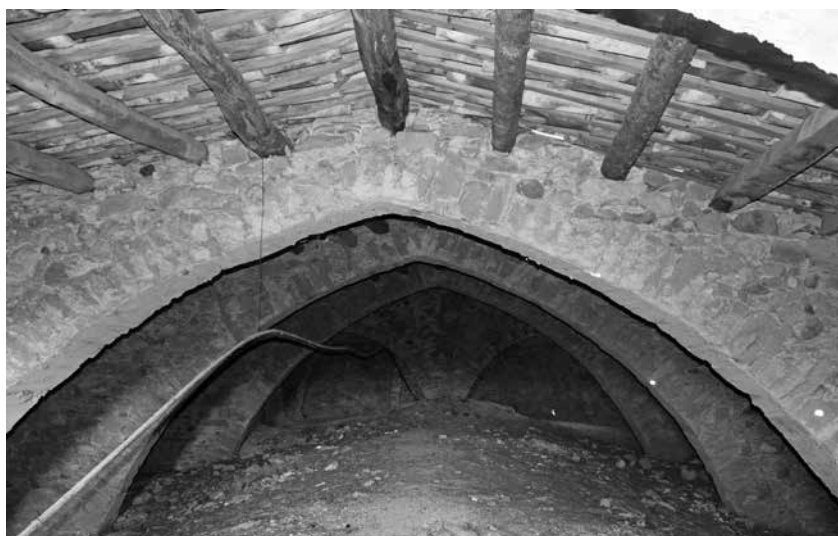

Figura 11
Sotacoberta de l'església de Sant Genís de Monells. (Miquel Àngel Chamorro Trenado)

Els artífexs

A l'hora d'avaluar els artífexs que intervenen en la construcció de les esglésies parroquials gòtiques a les comarques de Girona, són d'obligada referència les publicacions de Pere Freixas (1983), Sandrine Victor (2004) i Gemma Domènech (2001). Els dos primers se centren en l'època corresponent al gòtic (segles XIV i XV), mentre que Domènech analitza l'època moderna. Pel que fa a aquest estudi, és fonamental l'aportació de la tercera autora, ja que, com hem anat comentat, la majoria d'edificis analitzats són tardogòtics. La seva publicació (2001) estudia els mestres dels diferents oficis de la construcció —mestres de cases, picapedrers, fusters, etc.— que es troben documentats a Girona, la qual cosa ens permet situar-los dins de l'àmbit geogràfic i cronològic del nostre estudi.

En aquest apartat no ens aturarem a analitzar els contractes firmats entre els mestres directors de l'obra i els promotors corresponents per aixecar aquests edificis en part o en la seva totalitat. És un tema apassionant, però molt extens, que aporta una informació molt interessant sobre les relacions entre promotors i contractistes, a més de facilitar-nos una valuosa informació des del punt de vista artístic i constructiu (Chamorro; Vilagran, 2017).

Quan analitzem els artífexs que intervenen en la construcció dels temples gòtics de les comarques de Girona, ens trobem amb mestres locals, alguns dels quals de reconegut prestigi, i altres professionals provinents de regions properes. Entre els mestres forans de reconegut prestigi trobem l'exemple de Pere Boris, l'any 1578, junt amb Pere Lluquet, que va realitzar la façana principal i el campanar de l'església de Sant Cugat de Fornells. Va ser un dels encarregats de realitzar la maqueta de fusta per a la construcció de la façana barroca de l'església de Sant Feliu de Girona. Domènech (2001) apunta que prové del regne de França. El Pere Boria que esmenta Marquès (1999) que va treballar a Palafrugell podria tractar-se del mateix mestre, tenint en compte que algunes vegades les transcripcions de documents de l'època tenen la seva dificultat. Pel que fa a la construcció de l'església de Sant Joan d'Aiguaviva, trobem un altre artífex de reconegut prestigi com és Francesc Gomis, que era mestre major de la seu de Girona. Consta per escrit la voluntat que aquesta església es bastís seguint el model del convent de predicadors de la ciutat de Girona. L'any 1495, aquest mateix mestre fou l'encarregat d'aixecar-ne el campanar, obra que durà dos anys (Mirambell, 1983).

Un altre mestre foraster que treballà en un edifici del gòtic parroquial a les nostres comarques és Joan Pagès, procedent d'Ugla, del bisbat de Sant Flor d'Alvèrnia (Occitània). Aixecà el campanar de l'església de Sant Isidor de la Pera, junt amb Joan Prexat, natural de Change, del regne de França (Grau; Puig, 1989). També apareixen artífexs de fora de les comarques gironines. És el cas de Tomàs Barsan, mestre de cases barceloní, que treballà amb Joan Prats, natural de Palamós, en la segona fase de la construcció de l'església de Santa Maria de Palamós, en què es desmuntà el campanar existent i s'hi construïren les quatre capelles laterals que clouen el temple, l'any 1521 (Trijuque, 1993).

Els artífexs responsables de les esglésies parroquials de les comarques de Girona els trobem sovint treballant a més d'un temple. Aquest seria el cas de l'església parroquial de Sant Martí de Palafrugell i la de Mont-ras. Tot i que en aquesta darrera no s'esmenten els mestres d'obra, pensem que, per les solucions adoptades, poden ser els mateixos que treballaren a la de Palafrugell entre 1686 i 1692, Antoni Mestras i Josep Faura. A més, part de la recaptació per executar el temple de Mont-ras es va fer a través de l'església de Sant Martí de Palafrugell (Marquès, 1999). Un altre cas el trobem en les esglésies de Sant Cugat de Fornells de la Selva i Sant Martí de Cassà de la Selva, on les voltes de les naus centrals van ser executades per Joan Berni i Pere Busquets, la primera el 1598 i la segona el 1611 (Bosch, 1991). No podem deixar de destacar la intervenció del reconegut mestre de cases Francesc Cisterna l'any 1650 en dues capelles i el frontal —façana— de l'església de Sant Feliu de Llagostera (Grau; Puig, 1990).

Tal com apunta Domènech (2001), en els gremis de la construcció a les comarques de Girona s'observa una veritable endogàmia. Trobem que els oficis de la construcció passaven de pares a fills i era molt difícil que artesans sense antecedents familiars en l'ofici hi accedissin. Els gremis eren totalment corporativistes i fixaven unes proves d'accés —exàmens— que es feren fins ben entrat el segle XIX i eren molt difícils de superar si no pertanyies al gremi, no només per la dificultat de la prova sinó per la quantitat que s'havia de pagar per poder-la fer. A més, hem de tenir en compte que eren els membres del gremi, molts d'ells emparentats entre si, els que avaluaven els aspirants. L'exemple paradigmàtic d'aquesta endogàmia és el cas dels Cisterna. Trobem ocupant diferents càrrecs (paborde, examinador, conseller, clavari, cordoner) a la nova confraria de mestres de cases, ja al segle XVII, a Pere Cisterna, Francesc Cisterna, Joan Cisterna, Antoni Cisterna i Josep Cisterna, aquests dos últims al segle XVIII. A més, els Cisterna estaven emparentats amb els Jausi i els Salichs, ja que Joan Jausi, mestre de cases, era cunyat de Llätzer Cisterna, mentre que Marçal Salichs, mestre de cases, era cunyat de Joan Cisterna, que a la vegada era cunyat del picapedrer Antoni Pasares. Llätzer Cisterna treballà amb Joan Jausi, Felip Regí i Onofre Fuster a la façana de l'església de Sant Martí Sacosta, datada el 1618.

Conclusions

Amb l'anàlisi del gòtic parroquial a les comarques de Girona, podem posar en dubte la periodització dels estils arquitectònics que es fa tradicionalment, almenys a les nostres comarques, ja que en temps molt moderns encara es construïa utilitzant un estil del passat. Trobem que la gran majoria d'esglésies parroquials de les comarques de Girona les podem catalogar com a tardogòtiques. A més es repeteix la tipologia de nau única amb capelles laterals i absis poligonal. Les semblances també es troben en altres parts dels temples, com a les façanes o els campanars.

Assenyalem les dificultats econòmiques que van tenir les parròquies per poder aixecar els seus temples degut a problemes amb el finançament. Els diners no anaven al cent per cent destinats a la construcció de l'església parroquial, sinó que una part s'havien de destinar

al mobiliari i els objectes litúrgics així com al funcionament de la parròquia. A més s'havia d'afegir la inestabilitat existent al llarg del segle XVII. D'aquí la llarga durada de les obres en molts d'aquests temples i la superposició d'estils arquitectònics. Per fer aquest seguiment, són fonamentals les visites pastorals, ja que aporten informació de l'estat del temple en un moment concret.

Els artífexs que treballaren en les esglésies parroquials de les comarques de Girona no només són de les nostres contrades sinó que trobem mestres procedents de la ciutat de Barcelona i de més enllà dels Pirineus. Tot i tractar-se, moltes d'elles, d'intervencions modestes, hem pogut observar que també intervenen mestres de reconegut prestigi en la seva construcció.

No ens agradaria acabar aquest assaig sense fer referència a les obres de restauració realitzades en aquests edificis. El que voldríem recalcar és que la restauració dels nostres edificis històrics s'ha de realitzar amb molta cura i s'ha de ser respectuós per aconseguir que conservin tot el seu valor. És sorprenent que en la restauració de l'església de Sant Cugat de Fornells de la Selva (1986–1988) s'utilitzessin bigues de formigó armat per arranjar les teulades, mentre que, també en la mateixa dècada de 1980, a l'església de Sant Feliu de Girona (1989–1990) es refés la coberta amb una estructura de fusta similar a l'original. Algú podria al·legar que es tracta d'una part que no queda exposada al públic, però el que és evident és que aquesta teulada forma part del conjunt arquitectònic com qualsevol altra part de l'edifici.

BIBLIOGRAFIA

- BADIA I HOMS, Joan (1977-1981). *L'arquitectura medieval de l'Empordà*. Girona: Diputació de Girona. 3 v.
– (2009-2010). «L'església parroquial de Sant Genís de Torroella de Montgrí». *Revista del Baix Empordà*, núm. 27, p. 13-18.
- BOSCH, Josep (1991). *L'església de Sant Martí de Cassà de la Selva*. Cassà de la Selva: Editora Cassanenca. (Col·lecció Sant Feliu; 9)
- CASINELLO, Mª Josefa (2003). *Trazado y estabilidad de la arquitectura gótica*. [Tesi doctoral presentada als Estudios de Arquitectura de la Universidad Politécnica de Madrid]
- CHAMORRO, Miquel Àngel; LLORENÇ, Francesc (1993). *Els campanars gòtics a les comarques gironines*. Girona: Diputació de Girona: Col·legi Oficial d'Aparelladors i Arquitectes Tècnics de Girona: Universitat de Girona.
- CHAMORRO, Miquel Àngel; ZARAGOZÀ, Arturo (2012). «La traza de la torre campanario de la iglesia de San Félix de Gerona». *Goya*, núm. 338, p. 3-15.
- CHAMORRO, Miquel Àngel; VILAGRAN, Elena (2017). «Contratos y peritajes de los siglos XIV al XVI en la Ciudad de Girona». *Actas del décimo Congreso nacional y segundo Congreso internacional hispanoamericano de historia de la construcción*, vol. I, p. 317-326.
- DOMÈNECH, Gemma (2001). *Oficis i arts de la construcció a Girona, 1419-1833: mestres de cases, picapedrers, fusters i escultors: la Confraria dels Sants Quatre Màrtirs*. Girona: Ajuntament: Institut d'Estudis Gironins: Patronat Francesc Eiximenis.
- FREIXAS, Pere (1983). *L'art gòtic a Girona: segles XIII-XV*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- GRAU, Josep M.; PUIG, Roser (1989). «El campanar de la Pera: una obra del segle XVII». *Estudis del Baix Empordà*, núm. 8, p. 128-138.
- (1990). «Les esglésies parroquials de Llagostera i Caldes de Malavella: construcció i reforma (SS. XVI-XVIII)». *Quaderns de la Selva*, núm. 3, p. 35-44.
- JIMÉNEZ, Àngel (2001). *L'església parroquial del monestir de Sant Feliu de Guíxols*. Sant Feliu de Guíxols: Parròquia de la Mare de Déu dels Àngels, Monestir.
- MALLORQUÍ, Elvis (2011). «Fronteres a escala local: les parròquies del bisbat de Girona del segle XIV». *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos. Actes del congrés: Fronteres*, p. 163-194.
- MARQUÈS, Josep M. (1996). «Esglésies del Baix Empordà». *Estudis del Baix Empordà*, núm. 15, p. 35-68.
- (1998). «La parròquia de Púbol». *Estudis del Baix Empordà*, núm. 17, p. 91-106.
- (1999). «Construcció de les esglésies de Palafrugell i Mont-ras (1588ss)». *Estudis del Baix Empordà*, núm. 18, p. 55-64.
- MIRAMBELL, Enric (1983). «Reconstrucció de l'església parroquial d'Aiguaviva, a les darreries del segle XV». *Revista de Girona*, núm. 29, p. 19-22.
- PÉREZ, Aurora (2007). «L'art religiós a Palafrugell». Palafrugell: Ajuntament de Palafrugell, p. 19-81. (Col·lecció Quaderns de Palafrugell; 16)

PONS I GURI, Josep M. (1964) «Nomenclatores de la diócesis gerundense en el siglo XIV». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, núm. 17, p. 5-78.

PUIG I CADAVALCH, Josep; FALGUERA, Antoni de; GODAY I CASALS, J. (1983). *Puig i Cadafalch, Josep, 1867-1956. L'arquitectura romànica a Catalunya*. 2a ed. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans. 4 v.

SOLÀ, Xavier (2002). «El monestir de Santa Maria d'Amer, l'església parroquial de Sant Miquel i l'hospital en les visites pastorals dels segles XVI i XVII». *Quaderns de la Selva*, núm. 14, p. 121-132.

TREMOLEDA, Joaquim (2013). *La basílica de la llum*. Castelló d'Empúries: Ajuntament de Castelló d'Empúries: Basílica de Santa Maria; Girona: Diputació de Girona: Bisbat de Girona.

TRIJUEQUE, Pere (1993). «L'església parroquial de Santa Maria de Palamós. Notes inèdites». *Estudis del Baix Empordà*, núm. 12, p. 107-149.

VICTOR, Sandrine (2004). *La construcció i els seus oficis a la Girona del segle XV*. Girona: Ajuntament de Girona.

Arquitectura gòtica a les terres de Girona

La construcció de l'església de Santa Maria dels Turers de Banyoles

BOTO, G.; FREIXAS, P.; GALOFRÉ, J. (ed.)

Banyoles: CECB, 2018, p. 69-94. (Quaderns; 38)

Els Pedrer de Torroella de Fluvià. Una nissaga de mestres picapedrers empordanesos

Miquel Àngel FUMANAL

Culturània - miquel@culturania.net

Josep Maria GIRONELLA

miagironella@gmail.com

Resum

La nissaga Pedrer, originària de Torroella de Fluvià, va tenir un fort protagonisme en el desenvolupament de l'arquitectura al nord-est català a cavall dels segles XIII i XIV. La família tingué diversos membres dedicats a l'ofici de la construcció, entre els quals destaquen mestre Pere Pedrer (I), que dirigí les obres de Santa Maria dels Turers de Banyoles i de Santa Maria de Castelló d'Empúries, entre d'altres, i Bernat Pedrer, que fou mestre major de Sant Feliu de Girona en la dècada de 1340. La intervenció de tots ells fou determinant en la configuració de capçaleres i portalades de diversos edificis religiosos tals com grans parròquies, canòniques i convents.

Paraules clau: arquitectura gòtica, pedrers, Banyoles, Turers, Castelló d'Empúries

Abstract

The Pedrer Family from Torroella de Fluvià, a family line of stonemason masters from Empordà, had a relevant role in the development of north-east architecture between the XIII and XIV centuries. The family had outstanding members in the building construction, among whom we'd like to mention Master Pere Pedrer (I), who led the construction of Santa Maria dels Turers in Banyoles and Santa Maria de Castelló d'Empúries. We would also like to include, Bernat Pedrer, who was the main master in Sant Feliu in Girona along the decade of the 1340s. Their well doing was decisive to the set up of magnificent chancels, apses and portals in various religious buildings such as parishes, homes for canons and convents.

Keywords: gothic architecture, Stones, Banyoles, Turers, Castelló d'Empúries

Introducció

L'any 1293 significà una fita en la història de l'art gironí: és el primer moment en què es documenta mestre Pere, un lapidari expert originari de Torroella de Fluvià. Però el seu rastre històric i el de la nissaga de la qual formava part (més de quatre membres actius en l'ofici durant la primera meitat del segle XIV) no es poden localitzar a Banyoles, perquè la vila ha perdut la pràctica totalitat del seu fons notarial medieval. Cal cercar-los en els arxius de la ciutat de Girona (Arxiu Històric i Arxiu Diocesà) i sobretot en el fons notarial de Castelló d'Empúries, dipositat igualment a la capital de l'Onyar. Com ja s'ha anat revelant en els darrers anys, el ric fons notarial de Castelló d'Empúries és una font excepcional per a l'estudi de l'art medieval català. Diversos treballs publicats en els últims anys han tret a la llum informacions realment valuoses sobre alguns dels mestres que van residir-hi o treballar-hi, de manera més o menys esporàdica, a les darreries de l'edat mitjana, així com sobre els projectes en els quals van participar (vegeu, per exemple, Pujol, 1989, 1994, 2002, 2004, 2007; Gironella, 2017a).

Pel que fa al treball de la pedra i la construcció d'edificis, sobresurten noms com el de Reinald de Chartres, el primer mestre de la basílica de Santa Maria de Castelló, a mitjan segle XIII, i de diversos escultors posteriors: Aloi de Montbrai, Jaume Cascalls, Pere Moragues, Pere de Santjoan i Antoni Canet, entre d'altres. Disposem de menys dades sobre les desenes o centenars de picapedrers coetanis, encara que alguns d'ells, com Pere Pedrer, de Torroella de Fluvià, i Pere Sacoma, aparentment oriünd de Cervià de Ter i mestre major de la catedral de Girona durant una bona part de la segona meitat del tres-cents (abans havia participat en les obres de construcció de tres temples a les viles de Peralada i Castelló), van gaudir també d'un cert prestigi (sobre Pere Sacoma i la seva relació amb les terres empordaneses, vegeu Gironella, 2017c).

Aquest article pretén aportar noves informacions sobre una de les nissagues de picapedrers més importants de les terres empordaneses als darrers segles medievals: els Pedrer de Torroella de Fluvià, i especialment sobre un dels seus membres més distingits: mestre Pere, el picapedrer i constructor més destacat en el moment del primer desenvolupament de les formes gòtiques a les terres gironines, a finals del segle XIII i principis del XIV. Sens dubte, és rellevant que mestre Pere Pedrer participés d'una manera destacada en la construcció de les esglésies de Santa Maria dels Turers de Banyoles i de Santa Maria de Castelló d'Empúries així com en la de la capella gòtica de l'església de la canònica de Santa Maria de Vilabertran. També és significatiu que, uns anys després de la seva mort, un presumpte familiar seu, Bernat Pedrer, dirigís les obres d'un dels altres grans temples de la diòcesi: Sant Feliu de Girona.

Pere Pedrer (I)

Sobre la qüestió —sempre difícil de determinar— del lloc d'origen d'un mestre o d'una família de mestres picapedrers i constructors medievals, l'arrelament dels Pedrer a Torroella de Fluvià pels volts de l'any 1300 queda fora de qualsevol dubte, si és que en quedava algun

a partir de les denominacions del contracte banyolí. Observem, en primer lloc, que el nom d'aquest petit nucli empordanès apareix sempre associat al del personatge més destacat de la nissaga, mestre Pere, en ocasions fins i tot per davant del cognom familiar. En alguns dels documents, per exemple, es fa referència a mestre Pere de Torroella o a mestre Pere de Torroella de Fluvià. Encara són més rellevants, però, les dades que ens ofereix una venda registrada el juliol del 1301 i que ens informa de l'existència de tres immobles contigus a l'interior del recinte fortificat de Torroella que eren propietat de tres membres de la família Pedrer: l'alberg de mestre Pere, l'alberg de Bernat Pedrer i l'alberg d'un altre Pere Pedrer (AHG, Ca 2093, 24 de juliol de 1301; vegeu apèndix). No coneixem la relació entre ells, però és més que probable que fossin familiars molt propers.¹ El mateix document ens assabenta —o, més ben dit, ens permet suposar— que mestre Pere gaudia d'un cert reconeixement en el si de la societat empordanesa de finals del segle XIII i principis del segle XIV. A diferència dels seus dos presumibles parents, que apareixien esmentats amb nom i cognom, en el cas del nostre màxim protagonista se n'obvià el cognom. Quan s'anomenava mestre Pere, a les terres empordaneses gairebé tothom ja devia saber de qui s'estava parlant. I potser també per aquest fet i per la seva formació en el treball de la pedra, entre alguns dels escrits que s'hi refereixen s'observen dubtes o diferències a l'hora de registrar-ne el nom complet. En unes ocasions es parla de «mestre Pere Pedrer» («magister Petrus Petrarii») i en altres, de «mestre Pere, picapedrer» («magister, Petrus, petrarius»), tot i que no hi ha equívocs en el fet que s'estava fent referència a la mateixa persona.

Encara en aquest mateix sentit, el prestigi amb el qual va comptar mestre Pere Pedrer s'evidencia pels projectes arquitectònics que va assumir. El primer document és datat el 1293, quan va rebre dels màxims dirigents de la corporació municipal banyolina l'encàrrec de dirigir les obres de construcció de la parròquia de Santa Maria dels Turers, que havien estat iniciades pels volts del 1269 però que es trobaven aturades (Constans, 1987, doc. 427). Pel salari convingut (2 sous i la manutenció per dia de treball), podem suposar que Pere Pedrer ja era un mestre amb una certa formació, perquè fou el mateix que va pactar dotze anys més tard en assumir la direcció de l'obra de Santa Maria de Castelló, probablement la més important que va dirigir (AHG, Ca 78bis, 11 juny 1305; veg. apèndix) (fig. 1). També, finalment hem pogut saber que poc abans de morir, mestre Pere va participar en la construcció de la capella gòtica promoguda pels vescomtes de Rocabertí a la canònica de Santa Maria Vilabertran. En aquesta ocasió desconeixem quines foren les seves tasques. Tan sols sabem que el 10 de gener

.....

¹ A banda dels personatges fins ara ressenyats, els arxius revelen la presència de molts altres personatges anomenats Pere Pedrer, de qui es pot suposar algun tipus de parentiu amb la família de picapedrers, a raó de la proximitat cronològica (s. XIV), l'ocupació (relació amb l'església) i la geografia empordanesa. Tal és el cas de Beatriu, filla de Pere Pedrer de la Tallada, casada feia sis anys amb Francesc Morer de Viladasens, el qual era acusat de cohabitar amb Sibil·la, filla del difunt Guillem Blanquer, sagristà de Madremanya (ADG, Lletres, vol. U-37, f. 122v-123, 2 octubre 1359). O un altre Pere Pedrer, a qui l'1 de setembre de 1362 els vicaris episcopals van confirmar el benefici fundat a Torroella de Montgrí per Antoni Major, sagristà del lloc, presentat per Pere Major, de Sant Iscle d'Empordà (ADG, Definicions, vol. D-162, f. 10v).

del 1326, quan ja era mort, el seu fill Pere va cobrar dels promotors de l'obra els 40 sous que encara se li havien de liquidar per la feina. Atesa, però, la seva trajectòria, el més lògic és pensar que va dur a terme la direcció del projecte (AHG, Notaria de Peralada, reg. 1512, s.f., 10 gener 1326).²

Pere Pedrer va participar, sens dubte, en altres obres arreu de les terres empordaneses i de la diòcesi gironina. Tant a l'hora de formalitzar la direcció de l'obra banyolina (1293) com de la castellanina (1305), es van registrar clàusules que ens poden fer pensar en encàrrecs paral·lels. El 22 de gener del 1294, mestre Pere venia tres-centes pedres de marbre per a l'obra de Santa Maria de Castelló (AHG, Ca 7, 22 gener 1294; veg. apèndix). D'altra banda, tenim constància de la reclamació que va fer el seu fill i hereu, l'estiu del 1328, als marmessors de la comtessa Marquesa d'Empúries, morta el 24 de març anterior, d'uns diners que aquesta devia i que potser podrien correspondre a un pagament per unes feines de construcció realitzades amb anterioritat pel seu pare (AHG, Ca 371, f. 36r, 13 agost 1328; veg. apèndix).

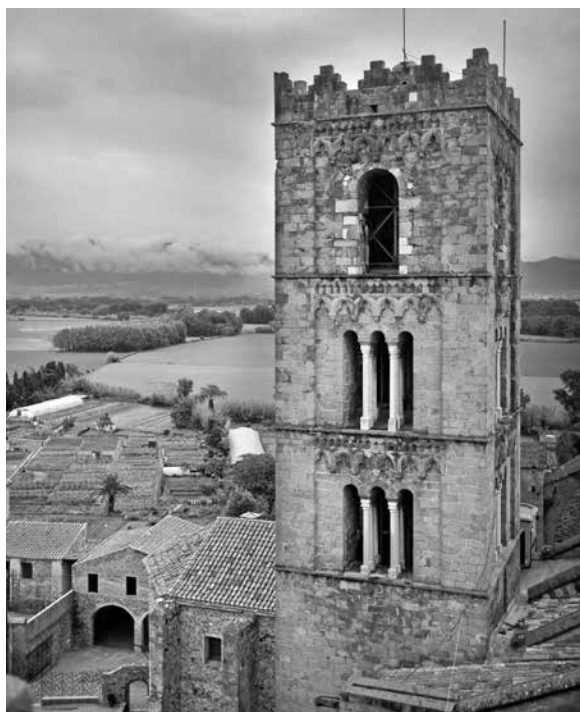

Figura 1

Campanar de Santa Maria de Castelló d'Empúries. Les columnes foren comprades l'any 1311, segurament durant la direcció d'obra de mestre Pere Pedrer. (Foto dels autors)

.....
² Agraïm l'aportació feta per Albert Reixach. Vegeu també Gironella, 2017.

Sobre la seva formació, els documents dels quals disposem no ens aporten cap pista, tot i que ens permeten suposar que va iniciar la seva trajectòria cap a la dècada dels setanta del segle XIII, aproximadament (fig. 2). Així doncs, podria ser que hagués tingut alguna relació amb dos mestres constructors, presumiblement importants, vinculats a Torroella de Fluvià més o menys per les mateixes dates. El primer fou el mestre Reinald de Chartres abans esmentat, d'origen francès, potser oriünd de la mateixa ciutat de Chartres, i que va ser el primer mestre major de l'església parroquial gòtica de Santa Maria de Castelló d'Empúries, a partir del febrer del 1261 (Pujol, 1989). A dia d'avui desconeixem quines foren les feines projectades i executades sota la direcció del mestre Reinald, però és evident que va entrar en contacte amb els picapedrers de Torroella i Vilacolum, d'on procedeix la major part del material utilitzat en la construcció del temple castelloní. Un altre possible mestre del nostre protagonista podria haver estat un tal mestre Adalbert de Jaugena, que l'any 1265 tenia relació amb alguns torroellencs (AHG, Ca 206, 20 maig 1265; veg. apèndix),³ perquè alguns li devien diners per una venda d'ordi i ell va nomenar com a procurador un picapedrer per recuperar-los. És clar que les possibilitats són múltiples.

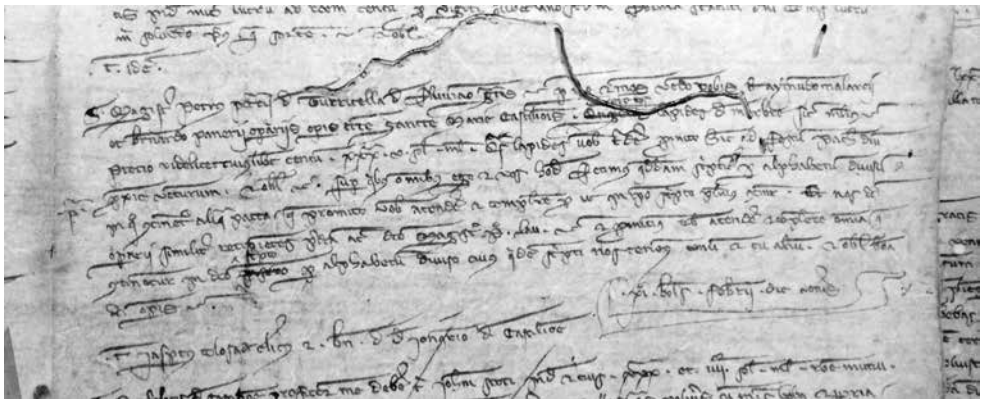

Figura 2
Venda de tres-centes pedres de marbre per a l'església de Santa Maria de Castelló, atorgada per Pere Pedrer l'any 1294, quan encara estava treballant a l'obra de Santa Maria dels Turers.

³ Resulta certament complex extreure una bona transcripció paleogràfica del cognom (o més probablement, gentilici) de mestre Adalbert. La consulta als experts historiadors i paleògrafs Stefano Cingolani, Joel Colomer i Albert Reixach no concreta cap versió definitiva, i apareixen els mots *Jangibra* i *Jaugibra* (al·lusió a la ciutat suïssa de Ginebra, tenint en compte que segons el *Diccionari català-valencià-balear* no hi ha una forma medieval catalana establerta per anomenar aquella ciutat); en una altra lectura, *Jaugibors* o *Jaugibora*, i més allunyat, *Laugena* i *Laugona* (un cop més evocant Suïssa: Lausana?) o, fins i tot, *Ivrogne* (toponim indeterminat). Tampoc no es pot descartar que es tractés d'un altre tipus de professional no relacionat amb la pedra, com un físic o un cirurgià.

Tampoc podem descartar que Pedrer s'hagués format fora de les terres empordaneses i gironines. Que sapiguem, almenys en va sortir —o estava disposat a fer-ho— a finals del 1300, per anar a la ciutat de Roma de peregrinatge (AHG, Ca 19, 2 octubre 1300; veg. apèndix). Potser aquest viatge no va implicar una formació específica, ja que bona part dels seus trets artístics que el caracteritzen (com es veurà a l'apartat final) són netament nòrdics, però sí que òbviament li permeté conèixer de manera directa l'art i l'arquitectura de les contrades meridionals (fig. 3).

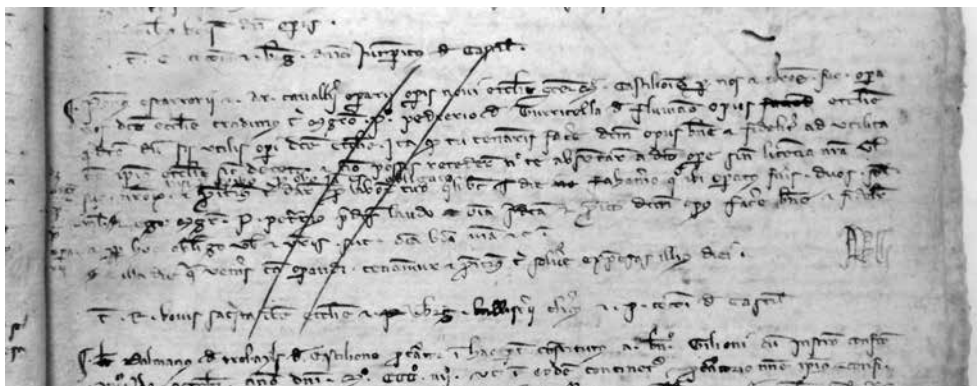

Figura 3

L'any 1305, Pere Pedrer esdevé mestre major de l'obra de Santa Maria de Castelló.

Els fills del mestre: Pere Pedrer (II), Berenguer Pedrer i Guilleuma

També disposem d'algunes dades sobre els fills de Pere Pedrer i altres possibles familiars. El mestre va tenir almenys dos fills: Pere, que en fou l'hereu, i Guilleuma, casada amb Pere Joan, un fuster oriünd de Torroella de Fluvià i habitant de la vila de Castelló que apareix com a testimoni en alguns dels documents registrats pel seu sogre a les notaries castellonines. Desconeixem quin era el nom de la seva dona. L'Ermessenda Conill que documentem l'any 1300 semblaria ser, més aviat, la dona d'aquell altre Pere Pedrer que el 1300 disposava d'un alberg al costat del de mestre Pere (I).

Tampoc sabem del cert si el Pere Pedrer que l'any 1334 posseïa una tercera part del molí de Valveralla es tractava del fill hereu del nostre protagonista (AHG, Ca 2218, 1 març 1334). En cas afirmatiu, el document ens assabentaria, a la vegada, d'un altre fill del mestre: Berenguer, un jurista que va ser jutge ordinari d'alguns dels dominis del monestir de Sant Pere de Rodes (Gironella, 2015). Si més no, sabem que el mateix mestre Pere havia intervingut en la gestió d'un molí situat a les ribes del Fluvià. L'any 1306, el documentem que arrenda, amb altres persones, el molí de Sant Pere Pescador, propietat del cavaller Dalmau de la Garriga i de la

vídua d'un jurisperit castelloní (AHG, Ca 24, 26 abril 1306; vegeu apèndix), i, quatre anys més tard, aquest cavaller li va fer concessió perpètua de la batllia d'aquesta instal·lació (que ja li havia estat concedida anteriorment de manera vitalícia) així com de la batllia dels seus béns a la parròquia de Torroella de Fluvià (AHG, Ca 26 i 142; veg. apèndix). És clar que el mestre no fou l'únic membre de la família a interessar-se en aquesta activitat: el mes de maig del 1323, ell mateix va fiar Arnau Pedrer amb motiu de l'arrendament d'una part dels ingressos d'aquest molí santperenc (AHG, Ca 40, 22 febrer 1323; AHG, Ca 41, 31 maig 1323). Entre 1332 i 1333 documentem que el moliner Berenguer Pedrer participa en la gestió i explotació d'algunes instal·lacions a la rodalia de la vila comtal (AHG, Ca 2105, 31 maig 1331; AHG, Ca 2040, 5 novembre 1332 i 11 gener 1333; AHG, Ca 58, 11 desembre 1333).

Bernat Pedrer

Que sapiguem del cert, un altre Pedrer de Torroella que es va dedicar al treball de la pedra a finals del segle XIII i principis del XIV va ser Bernat Pedrer. El mes de maig del 1300 va rebre com a aprenent un altre torroellenc, Pere Anglada, en un contracte del qual era testimoni el mateix mestre Pere (I). No sabem si es tracta del mateix Bernat Pedrer el qui, l'any 1343, fou nomenat pedrer de Girona i va comprar el domini directe sobre una taula a l'Areny (AHG, Ca 2105, 31 maig 1331; AHG, Ca 2040, 5 novembre 1332 i 11 gener 1333; AHG, Ca 58, 11 desembre 1333). Tampoc si era el mateix que poc després apareix dirigint les obres de construcció de l'església de Sant Feliu de Girona, nomenat «magistrum operis Sancti Felicis» (no es pot descartar que fossin dues persones diferents, tal vegada pare i fill, o oncle i nebot). De fet, per ser justos, hem de reconèixer que ni tan sols podem assegurar que aquest darrer fos de Torroella de Fluvià ni membre de la família en qüestió. També, però, hem de dir que és el més probable, ja que el 30 d'octubre del 1346 el documentem, juntament amb el picapedrer gironí Bernat Besalú, rebent una procura del torroellenc Guillem Borràs (AHG, Ca 182, 30 octubre 1346; esmentat per Freixas, 2016, p. 90). A més, és bastant probable que Bernat Besalú fos familiar del vilacolumenc Pere Besalú, que l'any 1333 va aprendre l'ofici de picapedrer a Castelló (AHG, Ca 2040, 11 novembre 1332; AHG, Ca 147, 29 setembre 1333).

L'estudi de l'activitat lítica a Torroella de Fluvià encara està per fer, però aquesta vila i la seva rodalia més immediata se'ns presenten a la llum de la documentació notarial com un dels centres picapedrers més importants de les terres gironines i catalanes durant els darrers segles medievals. Alguns dels noms i cognoms que s'hi detecten són ben suggerents per explicar possibles estirps d'alguns dels mestres més cèlebres de la segona meitat del segle XIV: Tomàs Coma (1302-1309), l'esmentat Pere Anglada (1300-1333) i Arnau Borrassà (1326), per exemple (AHG, Ca 22, 24 agost 1302; AHG, Ca 26, 29 octubre 1309; AHG, Ca 413, 9 octubre 1326; AHG, Ca 59, 24 maig 1333).

Tornant a Bernat, la seva activitat a Sant Feliu ajuda a explicar algunes de les obres que s'atribueixen o relacionen amb la família Pedrer, com les portes monumentals (veg. apartat següent). A part, però, també obren altres vies d'investigació que porten un cop més a parlar

de Banyoles. És bo de recordar que com a mínim entre 1313 i 1336, en temps de l'abat Hug de Cruïlles, un tal mestre Arnau Estany (no se'n té cap més dada) fou l'encarregat de dirigir les obres de la construcció de la capçalera de la basílica col·legial.⁴ Bernat Pedrer podria haver estat successor d'aquest mestre, i en tot cas, predecessor de la direcció de Pere Campmagre. Això no tindria més interès si no fos per una curiosa coincidència de cognoms: entre 1264 i 1310 (o sigui, entre l'inici de les obres, el 1269, i l'aparició de mestre Pere Pedrer, el 1293), Santa Maria dels Turers fou comanada per dos rectors consecutius que s'apel·laven *Estany* de cognom: Guillem (1264–1276) i Ramon (1286–1310) (Brugada, 2012). Només fou una coincidència?

L'octubre de 1350, Bernat Pedrer ja era difunt (potser havia mort pels volts de 1348, a causa de la pesta, i coincidint amb l'aparició de Campmagre) i la seva filla Margarida sotsestablí a n'Espígol, bracer de Girona, una feixa a l'horta d'Algivira que es trobava sota domini directe del jurat Berenguer Renall i —simptomàticament— de la pabordia de Juny de Sant Feliu (ADG, Pergamins de Sant Feliu de Girona, núm. 1105, 30 octubre 1350; veg. apèndix).

Ramon Pedrer

Per finalitzar el recompte de possibles membres de la nissaga dedicats a la construcció i la talla de la pedra, cal fer esment d'un Ramon Pedrer, de Peralada, que l'any 1334, junt amb els lapidaris Guillem Grau, també de Peralada, i Berenguer Nicolau, de Vila-sacra, es compromet amb l'abat del monestir de Sant Quirze de Colera a construir un angle escairat a la casa que aquest tenia a Peralada (AHG, Fons notarial de Peralada (Pe) 59, 16 abril 1334). El cognom, la cronologia i la geografia porten a considerar si aquest no seria un altre membre de la família integrat en l'ofici.

Comentaris a les obres documentades (i relacionades) amb la nissaga Pedrer

És ineludible, com dèiem al començament d'aquest estudi, iniciar l'itinerari artístic dels Pedrer en un lloc que no sigui en la construcció de l'església de Santa Maria dels Turers. Si el 1270 el bisbe atorgava el cèlebre permís «ac damus plenissimam potestatem ut ad honorem Dei et Beate Virginis matris ejus et omnium sanctorum, auctoritate nostra unum vel plura altaria in eadem ecclesia de novo valeant hedificare» (Constans, 1987, doc. 346), tot sembla indicar que la reestructuració del culte congeniava obres i càrrecs, per tal com ja el 1272 el domer i el sagristà dels Turers de Banyoles ordenaven els respectius oficis (ADG, Definicions, vol. D-9, f. 175v-176v). Si, com s'ha dit, el moment bèl·lic de 1285 i una derrota parcial de l'exèrcit

.....
⁴ Seguim la proposta cronològica i seqüencial de Pere Freixas (2016, p. 89-91), que suposa la darrera actualització sobre la qüestió.

de Pere el Gran prop de Banyoles entorpiren el procés edilici,⁵ també és cert que, menys de vuit anys després, els jurats banyolins no havien perdut la iniciativa. El famós 1293, o sigui vint-i-quatre anys (un quart de segle!) després d'haver començat les obres, ja es coneixia el nom del mestre director (que, en aquest cas, era mestre Pere de Torroella de Fluvià) i fou també la primera vegada —insistim— que se l'esmenta en tota la documentació coneguda fins ara. En una data sobradament estudiada i repetida per la bibliografia, mestre Pere signà un contracte amb els prohoms de Banyoles en virtut del qual es comprometia a acabar el temple, ja iniciat amb anterioritat, en un termini màxim de deu anys. Segons el regest publicat (ja que el document mai no s'ha transcrit completament), i com ja hem esmentat al començament, el constructor va prometre venir a treballar a Banyoles per un salari de 2 sous diaris i la manutenció corresponent.

La tendència general de la historiografia ha estat pensar que Pere acabà l'església en direcció als peus, perquè s'havia començat a construir per la capçalera. No obstant aquest criteri, trobem adient introduir la nova idea que sorgí a partir d'un interessant debat el matí del diumenge 26 de novembre, segon dia del Col·loqui de Tardor celebrat enguany, en què es qüestionà àmpliament el procés constructiu de l'edifici, que presenta molts interrogants pel que fa a evolució i consecució. La conversa mantinguda aquell matí entre els doctors Pere Freixas i Gerardo Boto, a més dels arquitectes Jeroni Moner i Fernando Ramos, i nosaltres mateixos (entre d'altres), va permetre arribar a la conclusió que Santa Maria dels Turers es començà pels peus, o sigui, pel sector occidental. La nuesa del parament i la porta principal, així com la continuació dels murs laterals amb contraforts cepats i finestrals ogivals estrets i allargassats (la qual cosa dota l'edifici d'una certa rusticitat i poca esveltesa en els primers trams en direcció est), permeten identificar una construcció obrada per mestres poc experts, i amb coneixements limitats del nou estil vingut del nord, més enllà dels Pirineus. Tots els ponents també van estar d'acord que la zona de la capçalera denota perfecció i coneixement tècnic suficient com per eixamplar els trams i guanyar espai als plements de l'absis, per conferir una major amplitud i altura als finestrals calats. Aquest fet es podria situar com un element immediatament posterior als primers trams dels peus.

Tot seguit, la nau es començà a cobrir des de la capçalera i, en diverses fases, acabà als peus, en el sentit invers a com havia estat començada. També s'entengué que, des del principi, els mestres constructors havien previst cobrir la capçalera amb volta de creueria nervada, però potser no la resta de trams de la nau cap als peus, que tal vegada foren projectats per ser coberts només amb arcs diafragma, bigues i cabirons. El fet que la coberta es realitzés en diverses fases ho revela una simple anàlisi ocular: la capçalera i el primer tram de la nau són d'una coherència absoluta, i indiquen una primera fase. Per contra, el tercer i quart trams, aparentment iguals que els anteriors, denoten un canvi subtil, però alhora substancial: els nervis i els arcs formers de la volta descansen de manera diferent sobre els murs perimetrals.

.....

⁵ Contingut als *Gesta comitum Barchinonensium*, recollit per Constans, 1987, doc. 402.

Mentre que a la capçalera i el primer tram arriben als murs mantenint la curvatura fins gairebé a tocar els permòdols (que es rematen per la zona inferior amb esferes decoratives), al tercer i quart trams nervis i arcs s'encaixen molt abans a la vertical dels murs, de forma que hi ha entre quatre i sis filades totalment verticals abans d'arribar als permòdols (que, per cert, perden paulatinament les decoracions esfèriques inferiors). Aquests dos trams, i probablement la resta fins a arribar als peus, corresponen a una segona fase de coberta (o qui sap si també a una tercera), que pot correspondre també a una cronologia prou tardana: als trams finals, els mestres d'obra bastiren arcbotants de baixa altura per reforçar l'exterior dels contraforts. O sigui, asseguraren uns pilars pensats per sostenir una volta amb arcs diafragma, però van haver de sostenir-ne una completament de pedra, per tal com es volgué cobrir tota la nau de la mateixa forma que la capçalera. Aquesta darrera modificació ens podria dur al segle XV o més enllà, en tot cas pels volts de la coneguda sèrie de terratrèmols de 1427-1428, que també afectà la zona del Pla de l'Estany.⁶

Malgrat tots els arguments exposats, aquesta idea de seqüència de construcció presenta molts altres interrogants, especialment pel que fa a deduir les parts construïdes de l'edifici, i en la seva continuació real. Són escassíssimes les dades referents a l'aixecament de capelles i altars, i les fonts habituals no en donen gairebé cap relació. D'entrada, cal subratllar la decepció informativa de les visites pastorals: en cap de les realitzades a la primera meitat del segle XIV no apareix la parròquia dels Turers i cal esperar el 1363 per trobar-ne un primer esment, tot i que el visitador del bisbe Ènnec de Vallterra no fa referència a cap altar i només es dedica a enumerar els clergues presents i els seus càrrecs dins la parròquia (ADG, Visites Pastorals, vol. P-1 (1314-1316), P-2 (1315), P-3 (1321), P-4 (1329), P-11 (1363), f. 120v). Després hi ha un salt fins al 1432, en la visita de Joan de Casanova, que es dedica a inspeccionar (sumàriament) el monestir de Sant Esteve (ADG, Visites Pastorals, vol. P-19, f. 217). L'any 1490, Bernat de Pau es limita a parlar de l'altar major i els seus beneficiats, i no diu res de la resta (ADG, Visites Pastorals, vol. P-28, f. 154). En realitat no és fins al 1511, en temps del bisbe Boil, que se'n diu quelcom més: a banda de l'altar major, hi havia els altars de Sant Bartomeu i Santa Cecília, que comptaven amb els respectius beneficis, malgrat no haver estat mai consagrats (ADG, Visites Pastorals, vol. P-31, f. 312).⁷ Sembla que la queixa episcopal ja ve de lluny, ja que el 26 de maig de 1356 el bisbe exhorta els clergues dels Turers (i també els de Sant Vicenç de Besalú i Sant Feliu de Girona) a consagrar els altars que encara no ho eren però estaven aixecats dins les respectives esglésies (ADG, Lletres, vol. U-29, f. 52).

A banda de l'altar major dedicat a Santa Maria, es constata que ja des de 1252 existia devoció per a santa Cecília; també que, des de 1292, hi havia un altar dedicat a sant Joan Baptista i que el 1302 ja existia l'altar de Sant Bartomeu (Brugada, 2012). A part, i fora dels

.....

⁶ No es té constància directa, tanmateix, que els terratrèmols afectessin els Turers, si bé van afectar —i molt— el monestir de Sant Esteve (Olvera, 2006, p. 149-150).

⁷ Tant en les anteriors visites de Boil com en les posteriors, es repeteix la informació, quasi de manera literal.

registres diocesans, es coneix l'existència d'altres altars, teòricament (si fem cas de l'evolució constructiva proposada) ja instal·lats en el nou edifici. Com a mínim, des de 1306 hi existia un altar dedicat a sant Benet: aquell any, el notari banyolí Bernat de Reixac hi fundà una missa setmanal (ADG, Definicions, vol. D-6, f. 227v). El mateix altar va rebre una deixa per a ornamentació de 5 sous en virtut del testament d'Agnès, muller de Joan, fuster de Banyoles, l'any 1340. Agnès també donà 2 sous a l'obra de la parròquia (podria o no tenir a veure amb activitat arquitectònica) i 5 sous més a una altra capella, dedicada a sant Martírià (AHG, Notarials, Girona 4, Ramon Viader, 1340, reg. 4, f. 80r). És obvi que les advocacions a sant Benet i sant Martírià tenen una ascendència clara en el domini que el monestir de Sant Esteve exercí sobre la parròquia des de l'inici. Encara, el 1356, el bisbe autoritzava el recapte públic de donacions per a la construcció d'una capella dedicada a sant Francesc dins l'església dels Turers, la ubicació de la qual es desconeix (ADG, Lletres, vol. U-29, f. 69). Brugada també es manifesta en aquest mateix sentit (2012, p. 19).

Aquesta síntesi de l'evolució constructiva de Santa Maria dels Turers se'ns fa imprescindible per retornar, amb arguments més sòlids, a l'aparició de Pere de Torroella com a mestre major l'any 1293. Atenent les darreres conclusions, tot indica que Pere fou contractat per concloure una obra que efectivament ja havia estat iniciada, malgrat els possibles entrebancs (ja esmentats) que pogueren suposar les accions contràries dels abats o el context bèl·lic desfavorable de 1285. És possible que, fins aleshores, els treballs realitzats no convencessin del tot els jurats de la vila, o que simplement els mestres que hi havien treballat no poguessin continuar. En qualsevol cas, a principis de 1293 s'havia de construir la capçalera i es volgué que l'obra fos conduïda per mans expertes. Aparentment, Pere de Torroella i el seu taller tenien tots els requisits per ocupar-se amb garanties del projecte. I, malgrat que no es pugui extrapolar directament al terreny artístic, cal destacar que l'actuació dels prohoms banyolins reforçà, en un espectre més econòmic, el vincle entre Banyoles i la mateixa vila d'origen del mestre major de Santa Maria. La família Reixac també participà en diverses ocasions amb cavallers de Torroella de Fluvià en la gestió de delmes episcopals de Miànigues i Sant Miquel de Campmajor.⁸

Com ja s'ha dit en nombroses ocasions, des de l'exterior, la capçalera bastida per mestre Pere de Torroella té unes concomitàncies formals molt clares amb les capçaleres de Santa Maria

.....

⁸ Són diversos els assentaments arxivístics i bibliogràfics que relacionen els cavallers torroellencs amb delmes i drets a Banyoles i el seu entorn immediat. Un cop detectats, és difícil imaginar que fossin una altra coincidència, tenint en compte l'estret lligam ja existent entre una i altra vila, a raó de la construcció de Santa Maria dels Turers. El 24 de febrer, Arnau de Torroella, fill del difunt Guillem de Torroella de Fluvià, cavaller, reconeixia tenir pel bisbe Pere de Rocabertí dues parts de la dècima de Sant Romà de Miànigues (ADG, Cartoral de Carlemany, f. 413, cf. Pergamins de la Mitra núm. 772; documentat per Constans, 1989, doc. 537). El 29 d'agost del mateix any, la mateixa part del delme la tenia el cavaller Dalmau de Torroella, parent dels anteriors (ADG, *Notularum*, vol. G-6, f. 7, cf. Pergamins de la Mitra, núm. 800). El 19 d'octubre, el mateix Dalmau de Torroella reconeixia el delme de certs masos de Sant Miquel de Campmajor que tenia en nom de Galceran de Cartellà, senyor de Falgons (ADG, *Notularum*, vol. G-6, f. 81rv, cf. Cartoral de Carlemany, f. 390v. i ADG c 2, núm. 184).

de Castelló d'Empúries (on treballava, com s'ha vist, el 1305) i l'església del convent de Sant Domènec de Girona. Les capçaleres poligonals s'ordenen a partir de contraforts esglaonats als angles i finestrals allargassats, calats amb una sola columna, a excepció dels del plement central de tots els absis, que són de dues columnes i presenten calats més complexos a les zones superiors (fig. 4).

Figura 4

Exterior de les capçaleres de Santa Maria dels Turers, Sant Domènec de Girona i Santa Maria de Castelló d'Empúries. (Fotos dels autors)

Cal parlar dels mateixos edificis quan es tracta d'analitzar l'altre element constructiu (i, alhora, decoratiu) que permet establir una sèrie de vincles i relacions formals amb la llista d'obres vinculables a la família Pedrer: la porta meridional de Santa Maria dels Turers (traslladada al seu emplaçament actual l'any 1865). Com ja s'ha comentat en diverses ocasions (també ho feu el doctor Pere Freixas en el transcurs d'aquest Col·loqui), la de Banyoles es troba inclosa dins una seqüència de portalades monumentals que s'inicià amb l'anomenada porta de Bellull del claustre de la seu de Girona, bastida en el darrer quart del segle XIII per comunicar el claustre amb la catedral, molt abans que fos iniciada la nova capçalera, el 1312. Sense entrar, ara, a parlar de l'autoria de la porta i de les seves suposades vicissituds (algunes de les quals, amb poca coherència històrica),⁹ l'interès de la porta de Bellull rau en ser el primer exemple d'una llarga sèrie de quatre portalades; o sigui, una font o model per a creacions posteriors, totes durant la primera meitat del segle XIV. És una porta amb accés rectangular, amb un gran dintell horitzontal, que sosté un timpà esculpit. Als muntants motllurats, columnes octogonals (que poden ser cilíndriques), que sostenen una arquivolta de la mateixa forma. Així mateix, el timpà es clou amb una motllura ogival a l'interior. El dintell es troba a l'altura dels capitells esculpits de les columnes dels muntants, decoració que segueix en forma de fris cap a l'extradós. El conjunt es remata per un gran arc adovellat, decorat amb gablet, que finalitza amb mènsules en forma de cap, tallades sobre la cornisa dels frisos laterals.

.....
⁹ Vegeu Pere Freixas, 1983, p. 103, on l'autor fa un petit resum de les diverses opinions d'historiadors locals, segons les quals la verge del timpà no seria l'original, i potser la porta s'hauria trobat en alguna altra localització, anteriorment.

Els exemples més semblants (quasi idèntics) a la de Bellull són les portades nord i sud de la basílica de Sant Feliu de Girona (fig. 5 i 6). La primera en ordre de construcció fou la meridional. Les úniques diferències amb la de Bellull són les proporcions, lleugerament majors (alguns centímetres més de llum i prop d'un pam més d'alçària en l'obertura), el fet que el timpà no és esculpit sinó pla i policromat amb l'escena de la crucifixió i que les mènsules antropomorfes a l'acabament del gablet no tallen la cornisa dels frisos laterals. Formalment, la porta nord (que comunicava amb el claustre bastit en la dècada de 1350 i que, seguidament, fou desmantellat a causa de la fortificació de la canònica a raó de la guerra amb Castella els anys 1370) és bessona de la porta sud. Però l'anàlisi detallada revela un cert canvi (tardà) en la decoració escultòrica, i sobretot un increment de la llum (la sud s'obre amb 215 cm i la nord amb 228 cm). En canvi, l'alçària és exacta en ambdues, 315 cm, mesura que també s'aprecia en les columnes octogonals monolítiques dels muntants.

Figura 5

Portades de Sant Domènec, la Verge de Bellull i Sant Feliu, a Girona, i de Santa Maria dels Turers, a Banyoles, totes compostes a partir d'un mateix patró. (Fotos dels autors)

Figura 6

Detalls de la zona de capitells i fris esquerre de la porta de Bellull, Sant Feliu i Santa Maria dels Turers. (Fotos dels autors)

Aquesta mesura de 315 cm es repeteix exactament en les columnes d'una altra portalada de la ciutat de Girona: l'església del convent de Sant Domènec, en la qual el portal occidental és lleugerament més ample (arriba als 230 cm de llum), però mostra alguns arcaïsmes en la resta

de composició. En lloc d'una columna a cada costat dels muntants, a Sant Domènec n'hi ha dues, i en lloc de ser octogonals són cilíndriques. A la part superior, les motlures i arcades no són ogivals (com a Bellull o Sant Feliu) sinó també cilíndriques, fet pel qual és fàcil evocar-hi una certa tradició respecte a les portalades d'altres temps, fins i tot les que podríem denominar romàniques. Tanmateix, res no fa pensar que hi hagi massa anys de diferència entre unes i altres: les proporcions, la tècnica, els repertoris decoratius, etc., permeten situar-les en el lapse cronològic d'una generació de mestres, o com a molt, d'una generació i mitja.

Pel que fa a les similituds no es limiten a les parts altes de les portades (capitells, frisos, arquivoltes), sinó també en la forma motllurada dels basaments. Aquí cal afegir les bases poligonals exteriors d'aquest grup de portalades, vinculable formalment amb els basaments i motlures de l'arc d'entrada a la capella funerària dels Rocabertí al monestir de Santa Maria de Vilabertran. Si fins ara no quedava prou clara la cronologia de la capella, l'esmentada època rebuda per Pere Pedrer (II) sembla confirmar que l'inici de la seva construcció (i probablement tota la promoció) s'ha de situar en el període del vescomte Dalmau IV (1309-1324).¹⁰ Segons la descripció d'Albert Reixach, els nervis, motllurats amb filet central i amb capitell de mòdul simple i cornisa, conflueixen en una clau de volta amb l'escut dels Rocabertí esculpit. Resulten significatives, també, les restes de policromia (sobretot roja, que tracen certes sanefes, i blavenca) a la part alta d'aquestes nerviacions i a la clau de volta.¹¹ Aquestes motlures i el seu filet tenen la terminació just a la base de la portada i adquireixen una fesomia molt semblant als exemples suara esmentats, fet que ajuda a refermar-ne la cronologia fins ara exposada dins el primer quart del segle XIV (fig. 7).

L'organització i la decoració de la porta sud de Santa Maria dels Turers de Banyoles és una barreja de totes les anteriors: les proporcions són molt semblants a la porta nord de Sant Feliu; les mènsules del gablet se superposen a la cornisa dels frisos laterals com a la porta del Bellull; les arquivoltes són ogivals, com a Sant Feliu o la catedral, però sostingudes per dues columnes amb fusts cilíndrics com a Sant Domènec. Encara hi ha una concomitància més (i ben interessant pel propòsit d'aquest estudi) amb la del convent gironí: tant a Girona com a Banyoles, a les bases de les columnes s'aprecia una decoració en forma de cartel·la trapezoïdal invertida, que fa gola des de la cornisa del basament amb tot el voltant buidat. Es tracta

.....

¹⁰ Per traçar la biografia de Dalmau IV, és de referència Sobrequés, 1961, p. 123-124. Però el cert és que, en aquell primer quart del segle XIV, la família Rocabertí ja havia arribat als més alts estaments del poder, inclosa la seu de Girona i el mateix arquebisbat de Tarragona, a més d'altres càrrecs menys importants (tot plegat es pot seguir parcialment a través del *Diccionari d'història eclesiàstica de Catalunya*). Pel que fa a la relació amb la canònica, tornem a remetre a Gironella, 2017b.

¹¹ Estem d'acord amb el comentari que el mateix autor fa en una altra petita notícia relacionable amb el mausoleu: «Pot ser suggestiu en aquest sentit que es documenti l'operació de cobrir de calç els murs ja en l'erecció de la capella als anys 20 del segle XIV» (AHG, Pe 1512, 24 de gener de 1326). S'hi recull una època per material «ad opus capelle Villabertrando» que costea la marmessoria de Dalmau IV, el signant de la qual és Bernat Mateu, fill i hereu de Pere Mateu, calciner difunt de Peralada, el qual confessa haver cobrat 40 sous malgoresos dels 100 que el vescomte devia al seu pare per calç aportada per a la capella.

Figura 7

Detalls del basament de la capella dels Rocaberti a Vilabertran i de les portades de Bellull, Sant Feliu i els Turers. (Fotos dels autors)

d'una decoració molt típica del gòtic procedent del nord, fàcilment identificable a catedrals com la de Nostra Senyor d'Amiens o Sant Nazari de Carcassona. A Catalunya, els exemples es concentren a la diòcesi de Girona: a la capital, a la ja esmentada porta del convent de Sant Domènec i en la base d'una columna del pati de la Pabordia, també a la porta dels Turers i, finalment, (potser el cas més antic) en alguns dels pilars de la capçalera de l'església arxiprestal de Santa Maria de Castelló d'Empúries.

Aquest petit detall decoratiu no té un nom específic en llengua catalana, i tampoc en francès. Al seu diccionari, Viollet-le-Duc l'anomena *terminació de basament*, però això sí, el situa cronològicament en la segona meitat o darrer terç del segle XIII, un període clau que normalment serveix per explicar bona part de les novetats arquitectòniques i decoratives que apareixen a Catalunya a partir del 1300. La presència d'aquest motiu escultòric tampoc no tindria cap altra significació si no fos perquè, tant en el cas de Banyoles com en els de Castelló d'Empúries i Girona, el nom de mestre Pere Pedrer hi ressona, amb més o menys força i amb més o menys documentació. De fet, encara un altre paral·lelisme recurrent en la historiografia —molt comentat al llarg d'aquest Col·loqui— reforça la idea d'un mateix mestre o mestres (o taller) treballant en tots aquests conjunts de forma coetània o successòria. A ningú se li escapa la forta semblança (malgrat les diferències visuals que ha imposat, també, el pas del temps) entre les morfologies exteriors de les capçaleres de Sant Domènec de Girona,

Santa Maria de Castelló d'Empúries i Santa Maria dels Turers. Malgrat tractar-se d'esglésies molts diferents pel que fa a la seva organització (o sigui, un convent mendicant, una església arxiprestal i una de parroquial), les tres comparteixen, en l'exterior oriental, una mateixa composició de grans finestrals calats entremig de contraforts sobresortints i esglaonats. Aquesta fou una solució «simple» dins el gòtic que en aquell moment es desenvolupà en l'àmbit europeu, però, en canvi, primerenca i pura pels volts de l'any 1300, quan aquestes formes entraren amb força al Principat de Catalunya, entre d'altres, de la mà de mestre Bartomeu de Girona i, en aquell moment, també gràcies a la nissaga dels Pedrer, originaris de Torroella de Fluvià (fig. 8).

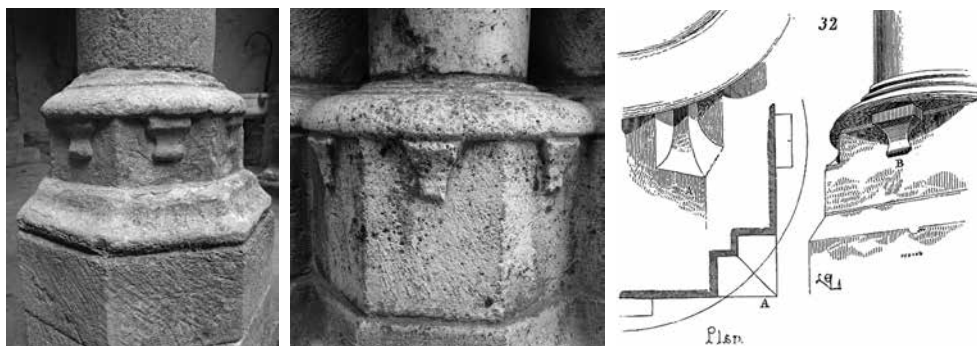

Figura 8

Detalls del basament de la columna a la Pabordia de Girona i de la portada del Turers, al costat del dibuix del *Dictionnaire d'architecture* de Viollet-le-Duc. (Fotos dels autors)

La presència de dos motius profundament arcaïtzants als capitells dels muntants de la porta contrasta amb totes les novetats escultòriques fins ara referides: figures de xais i lleons enfrontats a cada costat de l'intradós, representats amb molt poques diferències (a excepció de la tècnica necessària per encabir-los en un fris i no un capitell, com seria habitual) respecte dels capitells catalogats d'escola rossellonesa o vigatana. En canvi, com ha comentat Francesca Español (2008, p. 27), és inqüestionable «la modernitat dels capitells fitomòrfics que presideixen els capitells de la portalada i el caràcter innovador de la seva expressió plàstica».

Finalment, la porta sud dels Turers conserva, al timpà, un dels pocs testimonis de pintura mural exterior de la primera meitat del segle XIV. L'escena de la crucifixió central, amb el Crist flanquejat per sant Joan, la Verge i les Maries (presumiblement Maria Magdalena i Maria Cleofàs)¹², és flanquejada, alhora, per les imatges dretes de sant Bartomeu (a la dreta) i santa

.....

¹² No compartim la idea d'«enfarfegada escena» com s'ha escrit recentment, sinó que destaquem la representació d'altres personatges com una qualitat més del timpà, al costat de la comentada particularitat de la figura de la Verge travessada amb una espasa (Fernández, 2008, p. 35-36).

Cecília (a l'esquerra), corresponents als dos altars principals ja esmentats, a costat i costat del major. Les epigrafies conservades i la iconografia semblen confirmar la identitat dels sants. Hom data la policromia del timpà a principis del segle XIV. També s'ha assenyalat el parentiu d'aquesta pintura amb el desaparegut retaule existent a Vilobí d'Onyar fins al 1936, però precedent, segons tots els indicis, de la catedral de Girona (Español, 1992-1993, p. 35-43).¹³ A banda de les comparances artístiques, no hi ha dades sobre la decoració pictòrica del timpà, però una altra casualitat documental fa que es detecti la presència d'un pintor a la vila en dates susceptibles de coincidir amb les de la construcció de la portada: el 27 d'octubre de 1326, l'abat Bernat de Vallespirans va rebre una curiosa missiva del bisbe Pere d'Urrea (1325-1328), en la qual el comminava a detenir Bernat Belluga, un clergue que també era pintor i que aparentment havia delinquit (ADG, Lletres, vol. U-2, f. 29). No es té cap més dada ni rastre posterior d'aquest personatge, del qual tampoc no es coneix l'origen ni el perquè es trobava a Banyoles en aquell moment.

.....

¹³ La mateixa autora fa algunes remarques noves a Español, 2008, p. 26 i 27.

APÈNDIX DOCUMENTAL

REGESTOS I TRANSCRIPCIONS

20 de maig de 1265, Castelló d'Empúries

Mestre «Adalbertus de [Jaugena]», habitant de Castelló, fa procurador a Ramon de [Banc], pedrer, per exigir i rebre els 137 sous i 6 diners que Pere Brisards, Arnau Esteve, Joan Medir, Bernat Conill, Pere Blanquer, Saurina, vídua de Pere Peret, i Bernat Peret, de Torroella de Fluvià, li deuen per ordi. En són testimonis Pere [Vidal] i Jaume Pontós. (AHG, Notarials, Castelló d'Empúries, notari no identificat, vol. 206, f. 103)

22 de febrer de 1293, Banyoles

Mestre Pere Pedrer, de Torroella de Fluvià, signa un pacte amb els prohoms de Banyoles per a l'acabament de l'església de Santa Maria dels Turers. El termini és de deu anys, i li prometen un salari de 2 sous diaris, a més de la manutenció corresponent. (Publica el regest: Constans, 1987, doc. 427)

22 de gener de 1294, Castelló d'Empúries

Venda de tres-centes lloses de marbre, atorgada per mestre Pere Pedrer, de Torroella de Fluvià, a Ramon Malarç i Bernat Paner, obrers de l'obra de l'església de Santa Maria de Castelló, pel preu de 35 sous cada centenar, per entregar fins a Pasqua. (AHG, Notarials, Castelló d'Empúries, Pere Serra, vol. 7, f. 26)

Magister Petrus Petrarii, de Turricella de Fluviano, gratis et cetera, per me et meos, vendo vobis, Raymundo Malarcii et Bernardo Panerii, operariis operis ecclesie Sancte Marie Castilionis, trecentos lapides de marbre sicut melius et cetera, precio videlicet cuiuslibet centum XXXV solidos malgurienses, quas lapides vobis tradere promito hinc ad festum Pasche Domini proxime venturum, et obligans et cetera, super quibus omnibus ego et vos de hodie fecimus quoddam scriptum per alphabetum divisum in quo continetur aliqua pacta que promito vobis atendere et complere pro ut in ipso scripto plenius continetur. Et nos, dicti operarii, similiter, recipientes predicta [...] dicto magistro Petro, laudantes et cetera, et promittimus tibi atendere et complere omnia que continetur in dicto scripto per alphabetum diviso cuiusquidem scripti nos tenemus unum et tu alium, et obligantes bona dicti operis et cetera.

Testes: Jaspertus Tolosa, clericus, et Bernardus de Jonquerio, de Castilione.

3 de maig de 1300, Castelló d'Empúries

Pere Anglada, fill de Castelló Anglada, de Torroella de Fluvià, s'aferma a Bernat Pedrer, picapedrer, per servir-lo i aprendre'n l'ofici. N'és testimoni mestre Pere, picapedrer. (AHG, Notarials, Castelló d'Empúries, Pere Perri, vol. 2.092, f. 24)

Petrus de Anglada, filius Castilionis de Anglada, de Turricella de Fluviano [mito] [...] discipulo, ita ut maneam et stem totum in tuo ministerio petrarie de hodie [in antea] ad [...] [ministerio] et circa ipsum tua precepta et mandata legaliter pro ut bonus et legale discipulus debet et cetera, et non recedam [...] malum aliquod tibi fecero infra ipsum tempus possis me utriusque capere tanquam tuum conductum auctoritate tua propria et me

ELS PEDRER DE TORROELLA DE FLUVIÀ.
UNA NISSAGA DE MESTRES PICAPEDRERS EMPORDANESOS

[...] tamdiu quousque in predictis omnibus fuit plenarie satisfactum, et si ego et cetera, in omni et hoc iuro et cetera [...] tenearis mihi providere condecenter per dictum tempus in victu et vestitu et omnibus aliis meis alimentis et etiam mihi providere per XV dies continuos de tuo cuius [...] mee infirmitatis. Et ego, dictus Bernardus Petrarii laudo et cetera, convenio et cetera, et in omni. Et ego, dictus [...] pater dicti Petri laudo et cetera, constituo fideiussorem, [...] et tornatorem et cetera, de omnibus predictis ut supra in omnibus, renuncians et cetera, et obligans et cetera.

Testes: magister Petrus, petrarius, et Berengarius de Cheraps et Petrus Benedicti, de Palacio.

2 d'octubre de 1300

Mestre Pere, pedrer de Torroella de Fluvià, que té la intenció d'anar a Roma de peregrinatge, cedeix un camp de la seva propietat per restituir uns diners. (AHG, Notarials, Castelló d'Empúries, Pere Perri, vol. 19, s.f.)

Magister Petrus, petrarius de Turricella de Fluviano, volens ire per Dei gratiam et accedere Romam [...] et providere saluti anime mee ideo volo ut mee injurie sive tortz restituatur simpliciter et de plano tam [...] guardiani domus fratrum minorum Castilionis et fratris Guillelmi Ebrini, eiusdem ordinis de [...], obligo [...] absentibus et procuratori dicte domus et notario etiam infrascripto stipulantibus [...] interesse totum et integrum quondam campum meum terre vocatum [...] Bernardi Morelli et Bernardi de Oliveria et cetera, eius [...] generaliter omnia bona mea [...] dictorum fratrum teneatur et debeat ipsum campum vendere et alienare perpetuo [...] interesse emptori vel emptoribus bona mea omnia obligare [...] in vita mea quam etiam in morte, renuncians omni iure et cetera, et iurans et cetera [...].

Testes: Berengarius de Campsor et Guillelmus Moles et Batholomeus [...].

5 de desembre de 1300, Castelló d'Empúries

Ermessenda, dona de Pere Pedrer, de Torroella, filla del difunt Bernat, fa procuradora a l'esmentat Pere, per exigir al seu germà Bartomeu Conill els diners que li pertoqueu de l'herència dels seus pares. En són testimonis Arnau Llobet, de Castelló, i Ramon Marenyà, de les Olives. (AHG, Notarials, Castelló d'Empúries, Pere Perri, vol. 19, s.f.)

24 de juliol de 1301, Castelló d'Empúries

Pere Pedrer, de Torroella de Fluvià, ven a Bernat Pedrer, del mateix lloc, un pati dins la força de Torroella de Fluvià, pel preu de 38 sous. Afronta, a orient, amb l'alberg del comprador; a migdia, amb l'alberg de Bernat Morell; a occident, amb l'alberg del mestre, i, pel nord, amb l'alberg del venedor. En són testimonis Jaume Oliva, de Castelló, i mestre Pere Pedrer, de Torroella de Fluvià. (AHG, Notarials, Castelló d'Empúries, Pere Perri, vol. 2.093, f. 19)

11 de juny de 1305

Ponç Escarrer i Arnau Cavaller, obrers de l'obra nova de l'església de Santa Maria de Castelló, encomanen les obres de construcció del temple a mestre Pere, picapedrer de Torroella de Fluvià. (AHG, Notarials, Castelló d'Empúries, Bernat Jonquer, vol. 78bis, f. 35)

Poncius Escarrerii et Arnaldus Cavallerii, operarii operis novi ecclesie Sancte Marie Castilionis, per nos et nostros successores operarios dicte ecclesie, tradimus tibi, magistro Petro, pedrerio de Turricella de Fluviano, opus ecclesie

predicte dum sis utilis operi dicte ecclesie, ita quod tu tenearis facere dictum opus bene et fideliter ad utilitatem ipsius ecclesie sicut [...], et non possis recedere nec te absentare a dicto opere sine licencia nostra vel successorum nostrorum, nisi pro operibus pro quibus iam es obligato, et promittimus tibi dare pro labore vestro quolibet die fahenerio quo ibi operatus fueris duos solidos malgurienses, et illa die qua veneris causa operandi teneamur et promittimus tibi solvere expensas illius diei. Et ego, magister Petrus, petrarius predictus, laudo omnia supradicta et promito dictum opus facere bene et fideliter, et propter hoc obligo vobis et vestris successores omnia bona mea et cetera.

Testes: Raiumundis Bovis, sacrista dicte ecclesie, et Berengarius Ballisterii, clericus, et Petrus Coconi, de Castillione.

26 d'abril de 1306, Castelló d'Empúries

Castelló Giró i Bernat Modelià, procuradors d'Adelaida, vídua del jurisperit castellaní Castelló Sardina, arrenden a mestre Pere, pedrer de Torroella de Fluvià, Berenguer Pagès, de Sant Miquel de Fluvià, i Pasqual Ros, de Saldet, la part de la vídua del molí de Sant Pere Pescador, pel termini d'un any, comptat a partir de la passada festa de Sant Marc i pel preu de 100 mitgeres d'ordi. En són testimonis Pere Joan, fuster de Castelló, i Ponç Esteve, de Fortià. (AHG, Notarials, Castelló d'Empúries, Pere Perri, vol. 24, s.f.)

8 de novembre de 1307, Castelló d'Empúries

Berenguer Roger, procurador d'Adelaida, vídua del jurisperit castellaní Castelló Sardina, reconeix haver rebut de mestre Pere, pedrer de Torroella de Fluvià, 78 sous i 4 diners per 33 mitgeres d'ordi, que s'havien de pagar el passat dia de Sant Marc per l'arrendament d'una part del molí de Sant Pere Pescador, i 45 mitgeres d'ordi per l'arrendament dels cinc mesos anteriors, de juny a octubre. En són testimonis Ponç Franc, jurisperit; Pere Joan, habitant de Castelló, i Pere Morell, de Torroella de Fluvià. (AHG, Notarials, Castelló d'Empúries, Bernat Jonquer, vol. 142, f. 10)

20 de gener de 1310, Castelló d'Empúries

Ramon de Garriga arrenda a mestre Pere, de Torroella, els ingressos que rep a la parròquia de Sant Cebrià de Torroella de Fluvià, pel termini d'un any, comptat a partir de l'1 de juny vinent i pel preu de 430 sous. En són testimonis Berenguer David i Bernat Borràs, de Torroella de Fluvià, i Bernat Ros, de Rieres. (AHG, Notarials, Castelló d'Empúries, Pere Perri, vol. 26, s.f.)

20 de gener de 1310, Castelló d'Empúries

Ramon de Garriga arrenda a mestre Pere, de Torroella, el molí que té al riu Fluvià a la parròquia de Sant Pere Pescador, pel termini d'un any, comptat a partir del primer dimarts de febrer i pel preu de 700 mitgeres d'ordi. En són testimonis Berenguer David i Bernat Borràs, de Torroella de Fluvià, i Bernat Ros, de Rieres. (AHG, Notarials, Castelló d'Empúries, Pere Perri, vol. 26, s.f.)

31 de gener de 1310, Castelló d'Empúries

Ramon de Garriga, fill del difunt cavaller Dalmau de Garriga, concedeix a perpetuïtat a mestre Pere Pedrer, de Torroella, la batllia del molí de Sant Pere Pescador, la qual ja li havia estat concedida vitalíciament. No se'n coneixen els testimonis. (AHG, Notarials, Castelló d'Empúries, Pere Perri, vol. 26, s.f.)

31 de gener de 1310, Castelló d'Empúries

Ramon de Garriga, fill del difunt cavaller Dalmau de Garriga, concedeix a perpetuïtat a mestre Pere, pedrer de Torroella, la batllia dels seus béns a la parròquia de Torroella de Fluvià. En són testimonis Pere Ros, de Sales, i Pere Joan, fuster de Torroella de Fluvià i habitant de Castelló. (AHG, Notarials, Castelló d'Empúries, Pere Perri, vol. 26, s.f.)

10 de febrer de 1310, Castelló d'Empúries

Ramon de Garriga reconeix que deu a mestre Pere, de Torroella de Fluvià, 300 sous, per la qual cosa li demana una mula de pèl vermell, i en defecte d'aquesta les pagues que Pere ha de fer de l'arrendament del molí de Sant Pere Pescador. En són testimonis Berenguer Macip i Berenguer David, de Torroella de Fluvià. (AHG, Notarials, Castelló d'Empúries, Pere Perri, vol. 26, s.f.)

10 de febrer de 1310, Castelló d'Empúries

Ramon de Garriga fa procurador a mestre Pere, de Torroella de Fluvià, en la causa que afronta el primer amb els hereus de Francesc de Requesens amb motiu d'un bosc i uns aigualleixos a Sant Pere Pescador. En són testimonis Pere Dedéu i el seu fill Pere Dedéu, de Castelló. (AHG, Notarials, Castelló d'Empúries, Pere Perri, vol. 26, s.f.)

8 de juny de 1311, Castelló d'Empúries

Mestre Pere, pedrer de Torroella de Fluvià, fa procurador a Pere Morell, fill del difunt Bernat Morell, del mateix lloc, absent amb motiu de les accions que el primer vol emprendre contra Berenguer David, del mateix lloc, pels ingressos que rep Ramon de Garriga a la parròquia de Torroella de Fluvià. En són testimonis Berenguer Cerç i Guillem Ribera, de Castelló. (AHG, Notarials, Castelló d'Empúries, Bernat Jonquer, vol. 84, f. 78)

1 d'octubre de 1312, Torroella de Montgrí

Mestre Pere, pedrer de Torroella de Fluvià, absol a Pere Colada, de les Olives, del contracte d'aprenentatge pel qual aquest darrer s'havia compromès a estar amb ell aprenent l'ofici de picapedrer per cinc anys, dels quals se n'han complert dos anys i nou mesos, i reconeix rebre 150 sous de Barcelona per l'absolució. (AHG, Notarials, Torroella de Montgrí, Joan Ademar, vol. 2, s.f. [Bayet, 1994])

22 de febrer de 1323, Castelló d'Empúries

Ramon de Garriga, fill del difunt cavaller Dalmau de Garriga, cedeix pel termini de quinze anys a Arnau Pedrer, de Torroella, l'explotació de dotze vessanes de terra erma per arrabassar al costat d'un bosc del primer i d'un prat arrabassat darrerament per Joan Cavaller. En són testimonis Arnau Borrassà i Pere Morell, de Torroella de Fluvià, i Ramon Armentera, de Castelló. (AHG, Notarials, Castelló d'Empúries, Pere Perri, vol. 40, s.f.)

31 de maig de 1323, Castelló d'Empúries

Ramon de Garriga, fill del difunt cavaller Dalmau de Garriga, arrenda a Arnau Pedrer, de Torroella de Fluvià, la «rescoberiam» del molí de Sant Pere Pescador, pel termini d'un any i el preu de 180 sous. Mestre Pere Pedrer, de Torroella de Fluvià, fia Arnau. N'és testimoni Pere Otger, clergue. (AHG, Notarials, Castelló d'Empúries, Pere Perri, vol. 41, s.f.)

10 de gener de 1326

Pere, fill i hereu de mestre Pere, de Torroella de Fluvià, difunt, rep de Ramon de Vilatenim, marmessor de Dalmau, vescomte de Rocabertí, 40 sous que faltaven pagar a l'esmentat difunt per les obres fetes per aquest a la capella construïda per al vescomte a l'església de Santa Maria de Vilabertran. (AHG, Notarials, Peralada, vol. 1.512, s.f.)

Petrus, filius et heres magistri Petri de Turrucella condam de Fluviano, confiteor et recognosco vobis, Raimundo de Villatenimo, nomine quo supra, et aliis manumissoribus absentibus tanquam presentibus et tibi, notario et cetera, quod habui et recepi a vobis, dicto Raimundo de Villatenimo, XL solidos malgurienses qui michi restant ad solvendum et dicto patri meo restabant ad solvendum de operibus per dictum patrem meum factis in illa capella quam dictus dominus mandavit ferri in ecclesia Beate Marie de Villabertrando, et que de dictis XL solidos et aliis dicto patri meo debitis ratione dicti operis et cetera, renunciens etcetera, et iurans et cetera, sicut melius et cetera.

29 de gener de 1326, Castelló d'Empúries

Ponç Joan, de Torroella de Fluvià, rep de Pere Pedrer, fill i hereu de mestre Pere Pedrer, difunt, del mateix lloc, 520 sous del dot de Guilleuma, filla d'aquest darrer i casada amb Pere, fill del primer. En són testimonis Ponç, fill de Ponç Seguí, de Castelló, i Pere, fill de Pere Pontill, de Garriguella. (AHG, Notarials, Castelló d'Empúries, Bernat Jonquer, 1325-1326, vol. 119, f. 16)

19 de juliol de 1326, Castelló d'Empúries

Pere Pedrer, fill i hereu de mestre Pere, pedrer de Torroella de Fluvià, reconeix haver rebut de Ramon de Palau, marmessor de Ramon de Garriga, 144 sous, amb motiu de la «rescoberie» del molí de Sant Pere Pescador, concedida vitaliciament a l'esmentat mestre. En són testimonis Ponç Joan, de Torroella de Fluvià, i [...]. (AHG, Notarials, Castelló d'Empúries, Bernat Jonquer, 1325-1326, vol. 413, f. 4)

13 d'agost de 1328, Girona

Pere Pedrer, habitant de Girona, sol·licita a Ramon de Palau, cavaller, i Castelló Gomir, de Castelló, marmessors de Marquesa, difunta comtessa d'Empúries, el pagament dels diners que aquesta li devia. (ADG, Lletres, vol. U-3, f. 155)

20 de febrer de 1330, Castelló d'Empúries

Pere Pedrer, de Torroella de Fluvià, deu a Astruc Bonastruc, jueu de Castelló, 13 sous, que s'han de pagar en un any. El fia Guillem Hostèn, de l'Armentera. En són testimonis Andreu Saldet, de Vilamacolum, i Guillem Cervià, de Castelló. (AHG, Notarials, Castelló d'Empúries, Pere Perri, 1329-1330, vol. 50, s.f.)

20 de març de 1330, Castelló d'Empúries

Pere Pedrer, de Torroella de Fluvià, deu a Astruc Bonastruc, 26 sous i 6 diners melgoresos, que s'han de pagar en un any. El fia Pere Pedrer, fill del mestre Pere, difunt, del mateix lloc. En són testimonis Julià Valveralla, forner, i Guillem Cervià, de Castelló. (AHG, Notarials, Castelló d'Empúries, Pere Perri, 1329-1330, vol. 50, s.f.)¹⁴

10 d'abril de 1330, Castelló d'Empúries

Pere Pedrer, fill del mestre Pere, difunt, de Torroella de Fluvià, i Guillem Mateu, de Sant Feliu de la Garriga, deuen a Senyoret Saverdú, jueu de Castelló, 125 sous melgoresos, que s'han de tornar en el termini d'un any. En són testimonis Francesc Sardina i Esteve Julià, bracer, de Castelló. (AHG, Notarials, Castelló d'Empúries, Pere Perri, 1329-1330, vol. 50, s.f.)

17 de gener de 1331, Castelló d'Empúries

Pere Pedrer, fill del mestre Pere, difunt, de Torroella de Fluvià, deu a Senyoret Saverdú, jueu de Castelló, 15 sous melgoresos. (AHG, Notarials, Castelló d'Empúries, Pere Perri, 1329-1330, vol. 50, s.f.)

1 de març de 1334, Castelló d'Empúries

Pere Pedrer, de Torroella de Fluvià, arrenda a Berenguer Pedrer, jurisperit de Castelló, germà seu, la tercera part del molí de Valveralla, per al termini d'un any i el preu de 90 mitgeres d'ordi. En són testimonis Pere Gomir, canvista, i Castelló Tolosà, major de dies, de Castelló. (AHG, Notarials, Castelló d'Empúries, Bernat Jonquer, vol. 2.218, s.f.)

16 d'abril de 1334, Peralada

Berenguer Nicolau, de Vila-sacra, Ramon Pedrer i Guillem Grau, de Peralada, picapedrers, prometen a Pere, abat de Sant Quirze de Colera, construir una «canteriam» per al seu alberg de Peralada. En són testimonis Arnau Roig i Guillem Carrera, de Peralada. (AHG, Notarials, Peralada, Arnau Joan, vol. 59, s.f.)

19 d'abril de 1343, Girona

[Feliu] Gener, de Girona, ven a Bernat Pedrer, picapedrer, el domini directe sobre una taula situada a l'Areny de Girona, pel preu de 320 sous, amb el dret de rebre el cens de 12 sous que paguen el mercer Bernat Bianya i la seva dona, Alemanda. Una part del cens, 2 sous, és venuda al primer per Bernat Barcó, de la casa del rei, i Bernat Rovira; l'altra, 10 sous, per l'esmentat matrimoni. (ADG, Pergamins de Sant Feliu de Girona, núm. 925)

.....
¹⁴ Pere Pedrer, fill del mestre Pere, també apareix com a fiador en un altre préstec del mateix jueu: el 22 de març de 1330, Pere Pedrer de Sant Miquel de Fluvià (constant homonímia) demana a Astruc Bonastruc un préstec de 26 sous. (AHG, Notarials, Castelló d'Empúries, Pere Perri, *Liber Iudeorum*, 1329-1330, 28 de març).

29 d'octubre de 1343, Girona

Feliu Gener, canvista de Girona, rep de Bernat Pedrer, picapedrer de la mateixa ciutat, els diners de la venda d'una taula a l'Areny de Girona, a la zona de les taules de la merceria. (ADG, Pergamins de Sant Feliu de Girona, núm. 925)

30 d'octubre de 1346

Guillem Borràs, de Torroella de Fluvià, fa procuradors a Bernat Pedrer, mestre d'obra de Sant Feliu, i Bernat Besalú, picapedrer de Girona, per exigir uns diners que deu el sogre del primer. (AHG, Notarials, Castelló d'Empúries, Pere Mateu, vol. 182, s.f.)

Ego, Guillelmo Borrassii de Turricella de Fluviano, gratis et cetera, facio, constituo et ordino certos et speciales procuratores meos Bernardum Pedrerii, magistrum operis Sancti Felicis, et Bernardum Bisulduni, pedrerium civitatis Gerunde, absentes tanquam presentes in manu et posse subscripti notarii et cetera, et quolibet vestrum insolidum, ita quod not sit melior condicio et cetera, set quod per unum et cetera, ad petendum, exhigendum, habendum et recipiendum pro me et nomine meo a Berengario Costal de Urriollis, socero meo, et eius filio Petro et a quolibet ipsorum...

30 d'octubre de 1350, Girona

Margarida, filla de Bernat Pedrer, difunt, i dona de Francesc [Domènec], sotsestableix a l'Espígol, bracer de Girona, una feixa a l'horta d'Algivira, sota domini directe de Berenguer Renall i la pabordia de Juny de Sant Feliu, per 31 sous. Signat a la notaria de Bartomeu Vives. (ADG, Pergamins de Sant Feliu de Girona, núm. 1.105)

BIBLIOGRAFIA

- BAYET, Frédéric (1994). *Économie et Société a Torroella de Montgri (1298.1325)*. [Mémoire de Maitrise d'Histoire, Université de Savoie, inèdita, sota la direcció de Christian Guilleré]
- BRUGADA, Martírà (2012). *La parròquia de Santa Maria dels Turers de Banyoles*. Banyoles: Parròquia de Santa Maria dels Turers.
- CONSTANS, Lluís G. (1987). *Diplomatari de Banyoles*. Vol. II. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles.
- (1989). *Diplomatari de Banyoles*. Vol. III. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles.
- ESPAÑOL, Francesca (1992-1993). «El retaule gòtic de Vilobí d'Onyar, originari de la catedral de Girona». *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. XXXII.
- (2008). «El gòtic a Banyoles. Estat de la qüestió». A: Antoni TORRES; Jeroni MONER (ed.). *Art gòtic dels segles XIII i XIV al Pla de l'Estany*. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles.
- FERNÁNDEZ, Glòria (2008). «Decoració pictòrica civil i eclesiàstica a la vila de Banyoles durant els segles XIII i XIV». A: Antoni TORRES; Jeroni MONER (ed.). *Art gòtic dels segles XIII i XIV al Pla de l'Estany*. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles.
- FREIXAS, Pere (1983). *L'art gòtic a Girona*. Girona: Institut d'Estudis Catalans.
- (2016). *La basílica de Sant Feliu, primera catedral de Girona*. Girona: Ajuntament de Girona.
- GIRONELLA, Josep M. (2015). *Viure en una parròquia catalana baixmedieval. Pedret i Marzà (1285-1348)*. Pedret i Marzà: Ajuntament de Pedret i Marzà.
- (2017a). *Castelló d'Empúries. Tot el que cal saber sobre la vila comtal empordanesa*. Castelló d'Empúries: Empordàbrava.
- (2017b). *Santa Maria de Vilabertran. La preservació del conjunt monumental*. Llançà: Fundació Albert Tomàs i Bassols.
- (2017c). «Los hermanos Pere y Arnau Sacoma en Peralada y Castelló d'Empúries (1357-1367)». A: *Obra Congrua. Estudios sobre la construcción gótica. Elaborado con motivo del 600 aniversario de la reunión de maestros convocada en 1416 para la consulta sobre la continuación de las obras de la catedral de Girona*. Madrid: Instituto Juan de Herrera.
- OLVERA, Carme [et al.] (2006). *Els terratrèmols dels segles XIV i XV a Catalunya*. Barcelona: Institut Cartogràfic de Catalunya.
- PUJOL, Miquel (1989). «El retaule d'alabastre de Santa Maria de Castelló d'Empúries». *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, núm. 22.
- (1994). «El retaule de Sant Miquel de Castelló d'Empúries i la seva circumstància sòcio-cultural». *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, núm. 27.
- (2002). «A propòsit d'un contracte inèdit de Jaume Cascalls: el retaule de Sant Bartomeu del convent de la Mercè de Castelló d'Empúries». *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, núm. 35.
- (2004). *Pintors i retaules dels segles XIV i XV a l'Empordà*. Figueres: Institut d'Estudis Empordanesos i Patronat Francesc Eiximenis.

– (2007). *La portalada dels Apòstols de la basílica de Santa Maria de Castelló d'Empúries*. Castelló d'Empúries: Ajuntament de Castelló d'Empúries.

REIXACH, Albert. *L'art funerari i el poder de la noblesa al bisbat de Girona del segle XIV: uns quants punts de partida a propòsit de la capella dels Rocabertí a Vilabertran*. [Inèdit]

SOBREQUÉS, Santiago (1961). *Els barons de Catalunya*. Barcelona: Vicens Vives.

SIGLES DELS ARXIUS

ADG: Arxiu Diocesà de Girona

AHG: Arxiu Històric de Girona

Santa Maria dels Turers.

Dubtes i certeses sobre el procés de construcció (1269-1330)¹

Pere FREIXAS i CAMPS

Institut d'Estudis Gironins - freixas.pere@gmail.com

Resum

D'una banda, la pèrdua de documentació d'època medieval —singularment els llibres d'actes municipals i els protocols notariais— i, de l'altra, les vicissituds, ampliacions i reformes que ha patit el temple són les causes de les dificultats principals amb què ens enfrontem a l'hora de plantejar el procés de construcció de l'edifici durant la baixa edat mitjana. En vista de les notícies escadusseres que tenim, proposem tres etapes constructives: una primera de 1269 a 1293, en què es va plantejar el perímetre, es varen fer rases i fonaments i s'alçaren els murs de les tres darreres crugies, segurament fins a l'altura dels finestrals, la traça dels quals fa la impressió que és anterior a l'absis i al primer tram, obra feta en un segon moment (1293 – 1305/1310) sota el mestratge de Pere Pedrer. La tercera i última etapa finalitzà després de 1330, quan s'acabà el temple, arran de la visita pastoral del bisbe de Girona Gastó de Montcada. Finalment, matisem la cronologia del portal sud i de la seva ornamentació escultòrica, i completem la iconografia de les pintures del timpà.

Paraules clau: arquitectura gòtica, gòtic meridional, escultura gòtica, pintura gòtica lineal

Abstract

The loss of Medieval documents, particularly the minute book of town councils and the affidavit on the one hand, and the extensions and alterations carried out on the other hand, are the main reasons to have difficulties reaching a clear conclusion on the building process along the low middle ages. Despite the insufficient evidence we have, we suggest three building periods: the first one from 1269 to 1293 when the perimeter was outlined, trenches and foundations were laid and the last three walls of the galleries were erected, probably up to window level. Apparently the sketch of the windows might belong to an earlier period than the apse and the first stretch, carried out under the leadership of Pere Pedrer in the course of a second term. (1293-1305/1320). The temple was finally completed after 1330, due to the pastoral visit of Girona's bishop, Gastó de Montcada. Ultimately the chronology of the south portal was put into context, the ornamental sculptures and the iconography painting of the tympanum were concluded.

Keywords: gothic architecture, southern gothic, gothic sculpture, linear gothic painting

¹ Agraeixo ben sincerament a Jeroni Moner i als seus col·laboradors que m'hagin facilitat la planimetria de l'església que serveix per il·lustrar el text. A Jeroni Moner, singularment, vull donar-li les gràcies pel temps que m'ha dedicat durant les visites conjuntes a Santa Maria i pels comentaris i suggeriments, sempre encertats, que he rebut d'ell.

Introducció

Al mitg de dita vila se troba una Iglesia feta á gastos del Poble, anomenada Sta. Maria dels Turers [...] de admirable fabrica, en tant que en lo present bisbat fora la ciutat de Gerona pocas sen troban com ella. (Segle XVIII, Memorial presentat en defensa del dret de parroquialitat de l'església de Santa Maria dels Turers de la vila de Banyoles. [Constans, 1985-1993, VI, 1810, p. 126])

Al llarg dels segles XIV i XV, a Catalunya es van construir un nombre formidable d'esglésies de nova planta, i també se'n varen reformar i ampliar moltes altres del període romànic precedent. En la majoria de les parròquies de la regió de Girona es va donar aquesta darrera circumstància i, amb tota probabilitat, Santa Maria dels Turers n'és un dels exemples més remarcables. Entre altres raons, perquè hem de pensar que la data coneguda de 1269 entorn de la qual haurien començat la reforma i ampliació de l'església és de les més primerenques. Per tant, a la segona meitat del segle XIII ja s'hauria posat en marxa la modernització constructiva del temple parroquial de Banyoles amb la importació de la nova tecnologia gòtica, que, d'altra banda, coincideix amb l'esclat de les construccions dels ordes mendicants.

El creixement demogràfic dels segles XI i XII i l'acció emprenedora de bisbes, abats i abadesses, governants i famílies de la noblesa a partir del segle XIII, van propiciar que temples romànics preexistents fossin ampliat o substituïts per edificis més grans i més aptes per a la litúrgia. Fou en aquest context de canvis socials i polítics que es perderen, en espais temporals diferents, els grans edificis catedralicis romànics de Barcelona, Vic i Girona. Així mateix, les intervencions modernes alteraren les construccions gòtiques —la qual cosa es fa evident, també, a Santa Maria dels Turers—, sobretot en façanes i campanars. Fins i tot, en alguns casos, les van fer desaparèixer del tot, com ara a Santa Susanna del Mercadal de Girona, Sant Esteve d'Olot —refeta, íntegrament, després del terratrèmol del 1427—, Sant Menna de Vilablareix o Sant Pere de Julià. En canvi, en altres exemples l'obra gòtica ha perviscut molt alterada o emmascarada, com per exemple a Santa Coloma de Farners. En cap cas ens han arribat exemples sense modificacions més o menys substancials, cosa que sovint dificulta la lectura de les fàbriques i complica la interpretació dels processos de construcció, així com, en absència de testimonis documentals, la precisió de la cronologia.

En la majoria de les construccions religioses que es van alçar en aquest període de dos-cents cinquanta anys, les obres de nova planta es van perllongar al llarg de tot el segle XVI i també bona part de la centúria següent. Durant aquest espai temporal tan dilatat, no només es van acabar edificis deixats a mig fer o que havien patit paralitzacions més o menys prolongades, sinó que també se'n van començar de nous amb projectes encara de traça gòtica.

Cada dia que passa descobrim la personalitat de picapedrers i mestres de cases fins ara desconeguts que varen participar en la construcció d'alguns d'aquests edificis. Trobem mestres documentats que alhora dirigien obres importants, com ara una catedral o un gran temple monàstic, i també esglésies parroquials més modestes; també alguns mestres de cases i artífexs que havien aconseguit reconeixement i eren contractats a més per a les petites esglésies rurals. Aquest és el cas de Pere Sacoma, molt probablement originari de Cervià de Ter, l'arquitecte

més actiu de les terres de Girona durant la segona meitat del segle XIV que, a partir de l'any 1372, bastí l'església parroquial de Vilamalla (Alt Empordà), l'obra de la qual va ser contractada per la quantitat considerable de 9.050 sous, és a dir, per poc més de 450 lliures (AHG, 5, 362; Gironella, 2017, p. 134). Més de cent anys més tard, un altre mestre d'obres reconegut, Francesc Gomis, també nascut a Cervià de Ter, al mateix temps que ocupava el càrrec de mestre major de la catedral de Girona (1490-1511) va projectar i dirigir les obres contractades a preu fet de l'església i el campanar d'Aiguaviva. Com en l'actualitat, no tenia res d'estrany que a l'època medieval els mestres d'obres en compatibilitzessin més d'una i sovint s'absentessin durant mesos de la direcció a peu d'obra d'un edifici en curs de construcció. És més, en el període del gòtic es tractava d'una pràctica habitual entre els mestres de cases o arquitectes. La circulació d'artífexs i de models en l'àmbit local i també de llarg recorregut era freqüent en temps medievals. Aquest va ser el cas, també, del mestre Pere Pedrer de Torroella de Fluvià: va ser contractat l'any 1393 per dirigir la continuació de les obres de Santa Maria dels Turers i d'ençà el 1300, quan va viatjar a Roma per assistir al Jubileu, i cinc anys més tard, quan es va fer càrrec de la direcció de les obres de Santa Maria de Castelló d'Empúries, segurament va fer estades poc continuades a Banyoles per ocupar-se d'una manera efectiva de la direcció dels treballs de l'església de Santa Maria (Gironella, 2017, p. 19-20; Gironella; Fumanal, 2018).

La traça més generalitzada d'aquestes esglésies és la nau única, gairebé amb exclusivitat, coberta amb voltes de creueria i amb altars i/o capelles, usualment poc profundes i allotjades entre els contraforts. Es corona amb un absis de planta poligonal de cinc o set costats, sense finestres, o bé oberts discretament a força altura. A les façanes predominen les proporcions quadrades amb tendència a l'horitzontalitat, de vegades emfasitzades per una galeria de finestres de punt rodó o radi que recorren la part superior del frontis per damunt de la rosassa. La unitat de l'espai i l'austeritat ornamental que mostra aquesta arquitectura han portat la gran majoria d'estudiosos (des de Lavedan, Puig i Cadafalch, Mâle o Cirici) a coincidir en la tesi d'individualitzar l'arquitectura gòtica meridional respecte de la del nord d'Europa. Entre els segles XIII i XVI, a l'Europa meridional i, en particular, a Catalunya, es basteixen edificis amb un esperit pragmàtic ben definit, funcionals, sobris, horitzontals i d'una racionalitat que, venint de la tradició cultural mediterrània, formula una arquitectura amb autèntica personalitat pròpia, diferent de la de l'*opus francigenum* (gòtic clàssic francès), que té en la nau única un dels trets més visibles, més significatius i més diferenciadors. En tot aquest procés, hi varen jugar un paper essencial els ordes mendicants, qüestió admesa encara ara per especialistes de reconeguda solvència com Recht, que ha remarcat recentment que no es pot negligir el paper protagonista de l'arquitectura mendicant, fins i tot en construccions *rayonantes*, és a dir, de traça basilical, com ara les catedrals de Clermont-Ferrand i Narbona, en construcció el 1272, singularment per la *severité*, mot que utilitza aquest prestigiós historiador francès per adjectivar la percepció principal de l'espai d'aquestes construccions (Recht, 2016, p. 219). De tot això, en són exemples ben il·lustratius al sud dels Pirineus el temple mendicant de Sant Domènec de Girona, l'església de Santa Maria del Pi i la del monestir de Pedralbes, a Barcelona, i també Santa Maria dels Turers de Banyoles i la catedral de Girona, aquesta darrera com a exemple més emblemàtic arreu d'Europa d'edifici catedralici cobert amb nau única. En el tercer quart del segle XIII s'havien completat ja nombroses cobertes amb voltes de pedra en

edificis dominicans del nord d'Europa i, després de 1260, a Itàlia (Cervini, 2015, p. 59). L'actual Santa Maria Novella posà la primera pedra l'any 1279. Podem imaginar que, tot i la cultura de l'austeritat i de la provisionalitat mendicant a l'entorn d'aquest període (força abans d'acabar el segle XIII), els projectes d'esglésies mendicants estaven definits en traces diverses i s'alçaven a Catalunya en una situació més o menys avançada segons els diferents indrets, alhora que l'impacte de la seva arquitectura es va estendre en les noves construccions parroquials.

El model de nau única

A la darrera del segle XIII, l'arquitectura catalana va esdevenir gòtica després que els mendicants reinventessin la nau única romànica amb voltes de creueria o amb cobertes de fusta suportades per arcs de diafragma, amb la inclusió de capelles entre els contraforts, la incorporació de l'absis poligonal i l'obertura de grans finestrals, a voltes a dos nivells, per aconseguir una major claredat de l'espai interior. L'arquitectura gòtica quedà prefigurada i plenament acceptada des dels inicis del segle XIV amb una correspondència harmònica i genial entre els espais interior i exterior. Aquí és on entra en escena ben aviat l'església de Santa Maria dels Turers.

En què consistia aquesta tecnologia que en el calaix de sastre de l'arquitectura del segle XIII s'usa puntualment però que en el XIV esdevé habitual en la majoria d'edificis del país? Els seus elements estructurals, anotem-los un cop més, són prou coneguts: nau única més o menys desenvolupada i monumental, sovint sense transsepte, amb absis poligonal que recolza en murs primis i en arcs de diafragma en el cas d'embigats a doble vessant o en voltes de creueria que tenen el contrapès exterior en contraforts allargassats fins a sota les cornises, capelles entre aquests contraforts i estrets finestrals. A aquesta tecnologia, usada tant per a l'arquitectura monàstica com la parroquial i la catedralícia, també se la coneix com a característica de l'anomenat *gòtic meridional*.

Santa Maria dels Turers de Banyoles, Sant Genís de Torroella de Montgrí i Santa Coloma de Farners (per bé que aquesta darrera ha estat molt reformada i alterada en temps moderns) constitueixen els exemples més remarcables de l'àrea gironina quant a dimensió de l'espai i qualitat constructiva (fig. 1). Pel que fa a l'església parroquial de Banyoles, es tracta, com s'ha dit, d'una de les construccions gòtiques més antigues de la regió de Girona, contemporània dels principals temples catalans dels ordes mendicants. La seva capçalera i la del convent de Sant Domènec de Girona tenen moltes semblances, sobretot en l'estructura general i també en la traceria dels finestrals (fig. 2). Les naus d'ambdós temples només difereixen aproximadament en dos metres d'amplada: més d'onze metres a Banyoles per més de dotze metres a Girona. És, també, un dels pocs edificis religiosos de promoció i patrocini exclusivament municipals, com queda clar en la referència que encapçala aquest text, semblantment a l'església barcelonina de Santa Maria del Pi. El projecte escollit per la universitat i els prohoms de Banyoles va ser la nau única, la més usada per l'arquitectura gòtica catalana des dels temps de l'arquitectura cistercenca i de les construccions dels ordes mendicants i, com es veurà, el mestre d'obres triat per dur a terme el cos principal de l'edifici, l'absis i el cobriment de la nau va ser Pere Pedrer,

SANTA MARIA DELS TURERS.
DUBTES I CERTESES SOBRE EL PROCÉS DE CONSTRUCCIÓ (1269-1330)

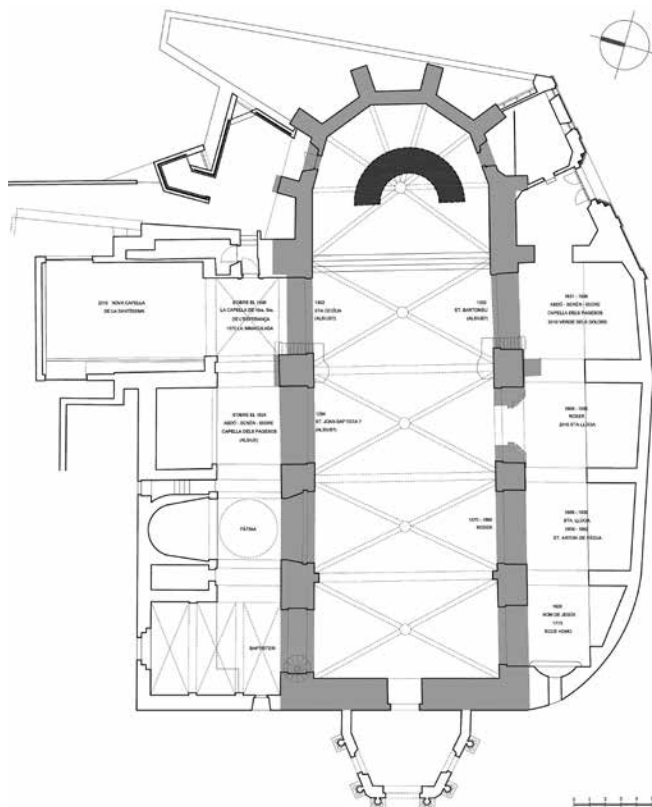

Figura 1
Planta, estat actual. Les construccions i reformes d'època moderna emmascaren el projecte de nau única original. (J. Moner, amb la col·laboració de M. Duran i J. Callís, arquitectes)

Figura 2
Santa Maria dels Turers (entorn de 1300) i absis de Sant Domènec de Girona (abans de 1367). (Fotografies de l'autor)

per bé que no va poder acabar l'obra en treballar en altres indrets, especialment a Castelló d'Empúries, on, com s'ha dit, des de 1305 va assumir la direcció de la basílica de Santa Maria.

Inici del temple (1270-1293)

Els documents que coneixem sobre la construcció de Santa Maria dels Turers i sobre el seu patrimoni moble es poden comptar amb els dits de les mans. La pèrdua de documentació medieval a Banyoles és esfereïdora. Cap acta municipal ni cap protocol notarial. Si a això s'afegeix que el temple ha sofert, al llarg dels temps, tota mena d'infortunis, transformacions i, fins i tot, ampliacions i intervencions de restauració gairebé integrals, tot plegat explica les dificultats que planteja l'edifici a l'hora de bastir-ne el procés de construcció amb garanties de certesa. Ans al contrari, aquest panorama ha afavorit, i afavoreix encara ara, l'especulació i la formulació d'hipòtesis més o menys plausibles.

El període inicial dels treballs començà l'any 1270, quan el bisbe de Girona Pere de Castellnou autoritzà els prohoms de Banyoles a aixecar la segona església de la població —la primera i més important fou la del monestir benedictí de Sant Esteve, l'abat del qual hagué de sotmetre's de mala gana a la decisió del bisbe de donar-ne el permís—, i acabà l'any 1285, amb la invasió francesa de Felip l'Ardit. No seria desencaminat pensar que aquest esdeveniment va causar un fort trasbals a l'activitat de la vila de Banyoles i va paraitzar les obres de Santa Maria.

D'entre les dades que són certes, cal destacar l'inici, després del 7 de gener de 1270, del nou edifici de Santa Maria que havia de substituir la vella església romànica. D'aquesta església primitiva, ja se'n feia referència l'any 1252, amb la notícia relativa a la creació d'un benefici a l'altar de Santa Cecília, altar que el nou temple gòtic també va tenir i que Alsius esmenta conjuntament amb el dedicat a sant Bartomeu, ambdós associats a la data de 1302, quan encara no s'havia acabat l'església (Alsius, 1872, p. 181-182). També hi ha qui dubta que les obres comencessin immediatament després de l'autorització episcopal (Marquès, 2000, p. 8).

Una altra data de referència és l'autorització episcopal de 1270 que acabem d'esmentar. El bisbe de Girona Pere de Castellnou «dio licencia para reedificarla y engrandecerla», segons un pergami perdut que Alsius transcriu a l'apèndix I del seu manuscrit, en què remarca que es trobava a l'arxiu parroquial (Alsius, 1872, p. 139-140, 2018). També es fan ressò d'aquest pergami els autors d'*España Sagrada* i el *Viaje literario a las iglesias de España* (Merino; Canal, 1819, p. 331; Villanueva, 1850, p. 247). Cal afegir-hi una altra notícia dubtosa: que el projecte de la nova església va ser enviat a Roma per aprovar-lo (Constans, 1981, p. 216; Sanz, 1994, p. 41). El cert és que la població de Banyoles havia crescut notablement com a conseqüència del creixement de la indústria del tèxtil i era necessari disposar d'una església més gran que exercís de parròquia amb totes les garanties, exigències litúrgiques i comoditats.

Dues dècades més tard, el 4 de gener de 1291, el clergue de Sant Cristòfol d'Usall, Arnau Casadevall, va fer una deixa testamentària al temple de quatre sous i vuit diners (Constans,

1985-1993, II, 422, p. 338). Els llegats de quantitats importants anaven a parar al monestir, que des d'antic tenia l'exclusiva de l'administració dels sagraments i el dret d'enterrament, entre altres rendes i beneficis. Fins al 1446, l'església parroquial no va rebre l'autorització papal per tenir cementiri, per bé que l'abat de Sant Esteve s'ho va prendre molt malament i el litigi va continuar fins i tot després d'una sentència del Tribunal de la Rota (1757) desfavorable per a Santa Maria. Així, podem deduir que les aportacions dels vilatans a la seva parròquia devien ser majoritàriament semblants a la que acabem d'esmentar i que, a més, les contribucions municipals, quan ho permetien els temps de bonances i la possibilitat de decretar talles o impostos especials, havien de ser força més modestes que no pas en els projectes de promoció episcopal i reial.

Poca cosa podem dir amb certesa de quan varen començar els treballs i fins on varen arribar les obres que havien d'emboïllar la vella església romànica per bastir un edifici d'acord amb la nova tecnologia gòtica que es va començar a estendre per Catalunya des de mitjan segle XIII (una centúria després de la seva aparició a París, implementada primer pels cistercencs i després pels ordes mendicants en els seus edificis conventuals arreu d'Europa) (fig. 3).

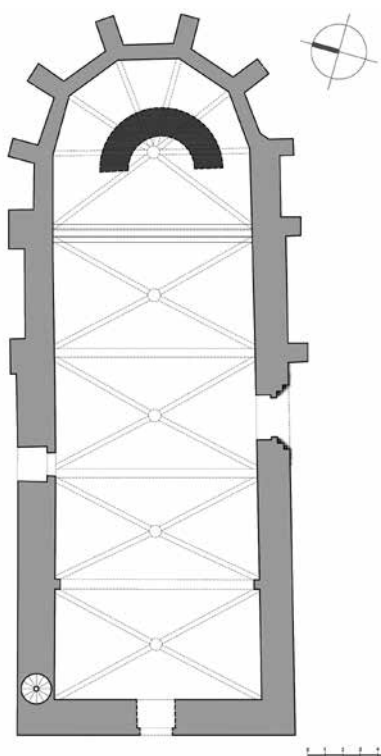

Figura 3

Planta de la nau, amb indicació de l'emplaçament de l'absis de l'església romànica trobat l'any 1941. (J. Moner, amb la col·laboració de M. Duran i J. Callís, arquitectes)

Res no sabem del primer mestre que va impulsar el projecte de la nova església, anterior a la contractació de Pere Pedrer, el 1293. Així mateix, poca cosa podem dir sobre com degueren anar els primers treballs. Segurament varen avançar d'una manera discontinua i, amb tota probabilitat, amb aturades en temps de penúries, les quals foren freqüents en època medieval. La més important degué ser la presència, l'any 1285, dels exèrcits francesos de Felip l'Ardit a les terres de Girona. És possible que l'impacte de la invasió francesa fos tan gran com per mantenir aturats, insistim, els treballs fins a l'arribada del mestre Pere Pedrer. Sigui com sigui, no es pot precisar l'obra feta en aquesta primera etapa. Des d'antic s'ha convingut que després d'obtenir el permís d'enderrocament del temple romànic —el qual, tot sigui dit de passada, no es devia aterrar fins a la consagració de l'altar en el nou presbiteri i/o l'acabament de l'església gòtica—, l'obra nova es va iniciar per l'absis, com era habitual en la majoria de les reformes i ampliacions. Alsius extreu dels *Annuals cuestiones y controversias contra la parroquial, insigne y venerable iglesia de Santa Maria dels Turers*, redactats per Miquel Torrent, capellà major d'ençà el 1691, la notícia que després de l'inici dels treballs del nou temple el 1270 «mucho antes de terminar el siglo XIII se havia edificado ya la mitad, o sea, desde el altar mayor hasta la actual capilla de Nuestra Señora del Rosario, en cuyo punto dejaron abierto un hermoso portal» (Alsius, 2018, p. 12). Sense referències contrastades, també s'ha dit que abans de l'arribada del rei franc Felip l'Ardit s'havia bastit l'absis, cobert el primer tram de la nau i alçat els murs del segon tram (Sanz, 1994, p. 40).

Ara com ara, hem de creure (ni que sigui per la traça més diàfana dels finestrals de l'absis i del primer tram de la nau diferents dels de les tres crugies restants) que l'evolució dels treballs de construcció de l'església durant aquest primer moment no degué anar massa més enllà de delimitar el perímetre, excavar les rases per als fonaments i aixecar els murs perimetrals de la nau única i potser també de l'absis, amb la precaució de deixar lliure l'accés al vell temple romànic en funcionament. L'alçària fins on varen arribar aquests murs és el que desconeixem ara com ara, per bé que la traça més estreta dels finestrals esmentats de les darreres tres crugies ens fa creure que les obres anaven força més avançades a la banda occidental del temple. Aquest fet podia ser causat per la intenció dels promotors d'incorporar, al més aviat possible, al presbiteri romànic el nou espai amb més capacitat per acollir els fidels de la parròquia, cada cop més nombrosos. Ara com ara no preveiem la possibilitat que, durant aquest període, amb anterioritat a l'arribada a Banyoles del mestre Pere Pedrer, s'haguessin alçat els murs de l'absis més amunt de la base dels finestrals i, molt menys, el cobriment amb volta de creuria de la primera crugia de la nau, lleugerament més ampla que les tres restants. El temple romànic, també d'una sola nau, consagrat l'any 1017, no es va enderrocar de seguida com es pensa, sovint, en exemples de substitució d'un edifici antic per un de nou (Montsalvatje, 1908, p. 241-242), sinó que continuà dempeus i seguí acollint els fidels que assistien als actes litúrgics. L'avantatge de mantenir l'edifici preexistent era, entre d'altres, utilitzar-lo com a plataforma per a dipòsit i preparació de materials i també com a bastida per a l'aixecament dels murs i les voltes.

Per acabar aquest capítol, diguem de passada que les dificultats per fer avançar les obres de Santa Maria es van agreujar amb les relacions, sempre tibants i encontrades, entre els

benedictins i els parroquians des de l'origen mateix de la instauració de la parròquia, amb litigis que van abocar a una sentència arbitral, l'any 1294, en què es delimitaren les atribucions d'ambdues esglésies, per bé que aquests continuaren fins ben avançada l'època moderna.

El mestratge de Pere Pedrer i la represa dels treballs (1293 - v.1310)

Els treballs es varen reprendre sota la direcció del mestre d'obres Pere Pedrer d'ençà el 1293 i, amb intermitències més o menys continuades, ja no es varen aturar fins a l'acabament de l'obra en una data indeterminada de mitjan segle XIV. Es pensa que entorn del 1300 s'hauria aixecat fins a la meitat: «Muy avanzada la fábrica de la nueva Iglesia de santa María, comenzada en 1269 [...] desde el ábside hasta la altura de la actual capilla de la Inmaculada, frente a la cual, en el muro opuesto, los maestros lapicidas dejaron abierta la artística puerta lateral» (Constans, 1981, p. 92-93). És força probable que el 20 d'abril de 1303, quan els jurats i consellers de Banyoles es reuniren a Santa Maria, l'església gòtica estigués a mig fer i la romànica encara per desfer (Constans, 1985-1993, III, 483, p. 29-30).

El cert és que l'any 1330 el bisbe de Girona Gastó de Montcada, germà de la reina Elisenda, arran de la visita pastoral que va fer a Banyoles, va demanar a la municipalitat un darrer esforç per acabar l'església. El fet que l'acta de la visita episcopal consignés aquesta anotació revela que a l'església de Santa Maria encara li devia faltar prou obra com per pensar que, tal vegada, encara quedava per cobrir el darrer tram de la volta i potser també restava per acabar la façana occidental. Cal advertir, una vegada i una altra, que destriar l'obra gòtica originària de Santa Maria dels Turers no és una tasca fàcil, perquè es troba totalment emmascarada per un folre de construccions modernes dels segles XVI i XIX, quan, en períodes diferents, el temple es va ampliar amb una nau a cada costat i amb un pòrtic als peus, acabat el 1849.

Qui era aquest mestre d'obres de nom Pere Pedrer, més curós que l'anterior mestre desconegut, que va assumir la direcció de la represa dels treballs mitjançant un contracte signat el 22 de febrer de 1293? Com la majoria dels mestres de cases o arquitectes actius a la darrerria del segle XIII i durant tot el segle XIV, era originari de les terres de Girona. Les aportacions sobre la nissaga dels Pedrer de Gironella i Fumanal en aquest mateix Col·loqui ens estalvia relatar la formació i el curs professional de Pere Pedrer pare, el qual dirigí, durant els mateixos anys que fou a Banyoles, la construcció de la capçalera de l'església de Santa Maria de Castelló d'Empúries, la qual mostra similituds certes amb l'absis de la parroquial dels Turers (fig. 4). Potser es va formar amb el mestre pedrer francès Reinald de Chartres, amb qui hauria coincidit a Castelló d'Empúries (Gironella, 2017, p. 20).

Mitjançant el contracte que va signar amb la universitat de Banyoles i els obrers de Santa Maria, Pere Pedrer pare es va comprometre a fer estada a Banyoles i dirigir les obres per un salari de dos sous i la vida, amb el compromís d'acabar l'obra en un termini de deus anys (Constans, 1985-1993, II, 427, p. 343). Tenim notícia que un any més tard, el mur nord de la segona crugia

Figura 4

Absis de Santa Maria de Castelló d'Empúries (darrer terç del segle XIII) i de Santa Maria dels Turers (entorn de 1300). (Fotografies de l'autor)

acollia l'altar de Sant Joan Baptista, i poca cosa més del cert. Per la manca de documentació, es fa difícil de seguir la progressió de les obres sota la direcció de Pere Pedrer, del qual se sap que l'any següent de signar el contracte a Banyoles ja s'ocupava de treballs relacionats amb la basilica de Castelló d'Empúries, on li demanaren, més endavant, l'exclusivitat, a excepció de les obres que tenia contractades. Tot fa pensar que la direcció de la basilica castellanina, l'anada a Roma el 1300 i altres obres que va assumir, com la de Vilabertran, van impedir que Pere Pedrer fixés la seva residència permanentment a Banyoles i així pogués seguir de prop les obres de Santa Maria (Gironella; Fumanal, 2018).

Malgrat els afegits que distorsionen la percepció homogènia de la fàbrica gòtica —a banda de les naus laterals i el pòrtic occidental, en temps moderns es va alçar la teulada, com ho indica el mur que recorre el temple per damunt de la cornisa—, tant a l'exterior com a l'interior de l'espai únic s'entreveu la correspondència harmònica i racional del conjunt de l'edifici. La tecnologia constructiva del gòtic hi és present com en molts altres exemples esmentats (l'església de Sant Genís de Torroella de Montgrí, el temple conventual de Sant Feliu de Guíxols, Sant Salvador de Breda i Sant Domènec de Girona). L'espai interior de 16,5 m d'amplada és concebut de manera unitària, sense transsepte i amb les capelles allotjades entre els contraforts, il·luminat per estrets finestrals allargassats (fig. 5). Alhora, la contenció ornamental característica del gòtic meridional redueix la presència de decoració a les boles llises dels permòdols i a l'austera ornamentació fitomòrfica del portal lateral, traslladat a tocar la capçalera, el timpà del qual és decorat amb pintures molt malmeses. Com veurem més endavant, aquestes pintures estan presidides per Crist crucificat entre la Mare de Déu i sant Joan, notable exemple de pintura lineal realitzada en una data que no podem precisar dins del primer terç del segle XIV. La pèrdua de pintura en dificulta l'anàlisi estilística, i no hi ha rastre de l'escut familiar dels donants agenollats que ocupen els extrems del timpà, cosa que alhora complica la precisió de la cronologia.

L'absis és dels més primerencs a Catalunya. Recordem que el gòtic irromp al Principat el darrer terç del segle XIII a la façana de la catedral de Tarragona i a la seu de Lleida, amb una resistència nítida a l'*opus francigenum*, ben divers de l'arquitectura gòtica meridional. A banda de les construccions dels ordes mendicants, la repetida església del Pi de Barcelona —de la qual tenim la primera notícia el 1322— ha estat considerada el model paradigmàtic d'arquitectura gòtica meridional on la nau única és la protagonista del temple. L'absis de Santa Maria, pròxim al de Sant Francesc de Montblanc (vers el 1300), mostra un mòdul de set costats, igual que a Sant Domènec de Girona, que tanca un espai d'uns onze metres i mig d'amplada. En el mur del costat esquerre a tocar l'absis són visibles les preexistències de l'església romànica, el record de la qual s'observa d'alguna manera també en les proporcions estàtiques de projecció horitzontal del temple, en l'arc triomfal que tanca el presbiteri —gairebé de punt rodó— i en el coronament de la façana oest en forma de torre de cadireta (fig. 6).

Els finestrals de l'absis, més senzills que els de Castelló d'Empúries, s'obren a una alçària aproximada d'un terç del mur (fig. 7). El central és més ample, gairebé de dos metres, amb dos mainells i tres òculs quadrifoliats. La resta, en canvi, tenen dos llums i un sol òcul trifoliat. Per la seva banda, els finestrals del primer tram de la nau mostren el mateix disseny que els de l'absis, alhora que les claus dels arcs són lleugerament més baixes que no pas les dels

Figura 5

Interior de la nau, després de la restauració de la dècada dels quaranta del segle passat. (Fotografia de l'Arxiu Comarcal de Banyoles)

Figura 6

Absis, detall del finestral central, triforat amb senzilles trceries. (Fotografia de l'autor)

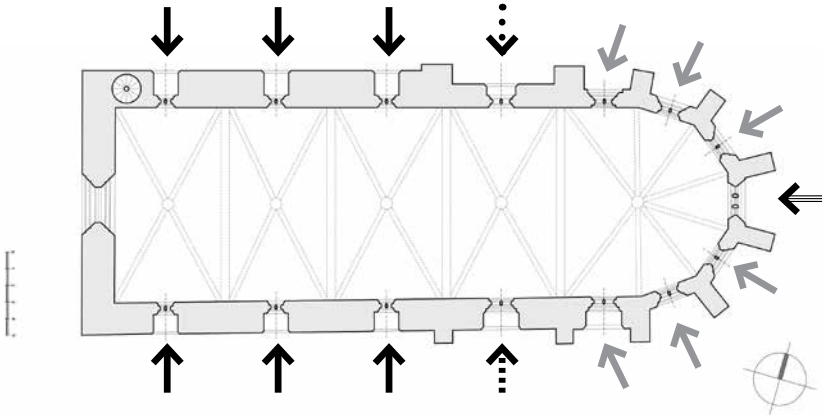

Figura 7

Planta de la nau a l'altura del claristori, amb indicació de la diferent tipologia dels finestrals: fletxa ratllada, finestral triforat central de l'absis; fletxes grises, finestrals restants de l'absis; fletxes discontinües de quadres i cercles, finestrals respectivament sud i nord (exteriorment, més ampla el primer); fletxes de traç continu, finestrals tots iguals del segon, tercer i quart trams. (J. Moner, amb la col·laboració de M. Duran i J. Callis, arquitectes. Indicators de l'autor)

finestrals dels trams 2 i 3, semblantment als del tram 4. El finestral sud del primer tram és més ample exteriorment i més profund que els de l'absis, entre altres raons perquè els murs del costat sud són més gruixuts que els del costat nord, cosa que passa també amb les parets dels finestrals de l'absis més propers a la nau. És per això que és lícit atribuir la realització del primer tram a l'empresa de Pere Pedrer. L'únic element ornamental de tot l'espai de l'absis es redueix, com s'ha dit, a les senzilles mènsules totalment refetes modernament. Sostenen els nervis de la volta de creueria que convergeixen en el centre geomètric, la clau de volta que duu la representació de l'agnusdei i dos caps humans obrats d'una manera maldestre per un artífex —potser del mateix taller de Pere Pedrer— que recorden llunyanament els rostres arrodonits i galtuts del mestre Bartomeu de Girona.

Hi ha moltes possibilitats, doncs, que l'absis fos projectat i bastit durant el mestratge de Pere Pedrer, i tot sembla indicar que probablement el primer tram de la nau també —una mica més ampla que la resta de les tres crugies, la més occidental de les quals allotja el cor, afegit l'any 1570 sobre un arc carpanell i una volta de creueria amb l'escut de Banyoles a la clau de volta. L'adjudicació del primer tram a Pere Pedrer l'acredita la notícia de l'1 de juliol de 1302, quan creiem que ja s'hi havien celebrat les primeres misses als altars que hem esmentat al principi, dedicats a sant Bartomeu i santa Cecília, respectivament als costats de l'epístola i de l'evangeli (Constans, 1985-1993, III, 478, p. 23; ADG, *Graduarium*, f. 44). Per la seva banda, Alsius adverteix que els altars «se construhiren interinament [...] aplassant per mes tart lo erigir-los ab tot orde, y tal com se requeria», i afegeix: «Ja el 1294 se'n trobava dedicat un altre a honor de sant Joan Baptista, així consta en documents que en son arxiu se conservan» (Alsius, 1872, p. 181-182).

En el mur de la façana occidental, coronat pel campanar de cadireta i aixecat amb un parament molt homogeni, són ben visibles el rosetó gòtic de traça senzilla i austera, així com els rosetons de la majoria dels temples parroquials trecentistes (és el cas de Sant Esteve de Peratallada, Sant Julià de Boada, Sant Martí d'Empúries o, fora de les terres de Girona, Sant Joan de Vinaixa, amb una façana gairebé calcada a la de Banyoles) (fig. 8). El portal d'accés i la resta del parament central han quedat desvirtuats, com s'ha dit, per un cos d'edifici pentagonal a manera de pòrtic de gust neoclàssic. És probable que Santa Maria dels Turers no hagués tingut mai capelles laterals i sí, en canvi, nínxols inserits en el gruix del mur perimetral, on encabir els altars dels quals es tenen notícies des de la darrera del segle XIII. Aquest mur de la nau és continu i té un gruix considerable, proper als dos metres. Tanmateix, tampoc sembla que hagi tingut contraforts, llevat dels de l'absis, o potser sí, malmesos o integrats més tard en el regruix del mur en època moderna. Pel que fa als grans contraforts bastits a manera d'arcbotants, de cronologia difícil de precisar tant per la seva fesomia inusual com per l'estructura dels paraments, no hem trobat res que n'indiqui l'execució en època de Pere Pedrer o poc després. Tampoc no hem documentat si corresponen a obres de reforçament després dels terratrèmols de 1427 i 1428 (fig. 9) —aquest darrer, conegut com el de la Candelera, va afectar molts edificis de Banyoles, especialment el monestir, i també amb tota probabilitat Santa Maria (Constans, 1981, p. 106). Alsius (1872, apèndix XIX) també es refereix a aquest terratrèmol, que a Girona es recorda especialment per les conseqüències tràgiques que tingué amb les paraules següents: «Molt e gran e terrible terratrèmol en aquesta ciutat e en altres ciutats, viles e lochs del principat de Cathalunya [...] se seguiren grans dampnatges en persones e bens e dirrucions de molts alberchs e hedificis» (AMGi, M. d'Ac, 017544, f. 88).

Figura 8

Façana occidental. La traça gòtica del segle XIV ha estat alterada i reformada al sis-cents i al vuit-cents. (Fotografia de l'autor)

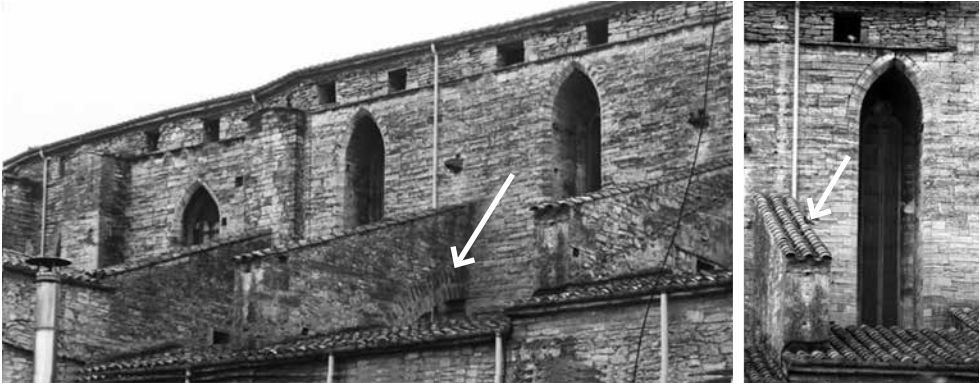

Figura 9

Façana nord amb indicació dels contraforts, bastits a manera d'arcbotants. (Fotografia de l'autor)

Aquests contraforts són visibles sobretot des del costat nord del temple i fa pensar que van ser construïts com a conseqüència del terratrèmol de 1428 o de l'ampliació i les reformes que es van dur a terme trenta anys més tard, quan el 1459 es va engrandir la parròquia dels Turers, primer amb una nau lateral a la banda nord i després amb una altra a la banda sud (1864). És possible que aquestes reformes afectessin el cegament de les gàrgoles en ambdós murs laterals de la nau central, avui encara ben visibles. Des de 1450 sabem que hi hagué un compromís entre la municipalitat de Banyoles i els parroquians pagesos mitjançant el qual les despeses de l'obra de l'església s'havien de repartir entre els focs, alhora que al capdavant de l'administració de Santa Maria hi havia d'haver tres oïdors de comptes i tres obrers, dos elegits pel municipi i un pels pagesos (Constans, 1985-1993, IV, 1116, p. 250; Constans, 1981, p. 216).

En resum, els canvis introduïts pel mestre Pere Pedrer s'aprecien especialment en l'ús de la pedra de tall, de carreus de travertí ben carejats, i en l'obertura de finestrals més desenvolupats a la capçalera i al primer tram de la nau. La nissaga dels picapedrers de cognom Pedrer, el fundador de la qual era el mestre Pere actiu a Banyoles, és present també a la basílica de Sant Feliu de Girona, on treballà Bernat Pedrer, l'any 1346. Cada dia que passa es dibuixa més nítidament el protagonisme de les famílies d'origen empordanès en la construcció dels segles XIV i XV a la regió de Girona, algunes de les quals comencem a tenir ben documentades (Iles Pedrer, Sacoma, Bofill, Sans, Marenyà, Sapllana, Boet, Canet, Ciprés, Cervià, Julià, Vicens i Gomis, entre d'altres). Aquests foren tallers empordanesos i gironins que es trobaren al capdavant de les principals obres de construcció durant aquest període.

L'element més espectacular de l'església és la nau que cobreix l'espai, de gairebé 12 metres d'amplada, i una alçària de 16,5 metres. En aquest sentit, l'església dels Turers segueix la tradició romànica de grans espais voltats, com ara el de la vella seu de Girona, consagrada pel bisbe Pere Roger el 1038, i els de les catedrals de Vic i Narbona, d'amplada similar, tradició que en temps del gòtic van reprendre els cistercencs i van difondre els mendicants arreu de

l'Europa meridional. Una arquitectura gòtica resistent a l'*opus francigenum* o, en tot cas, eclèctica i més lligada a la tradició precedent des de la baixa romanitat.

A hores d'ara, semblaria que el plantejament correcte de la qüestió de l'ús generalitzat de l'espai únic en l'arquitectura gòtica meridional passa pel protagonisme que varen exercir els ordes mendicants en assumir com un tot indestriable l'espai únic i la volta de creueria, disseny i tecnologia que caracteritzen l'arquitectura catalana dels segles XIII al XV. En aquest procés, guanya cada cop més força la correspondència directa que hi ha entre la concepció romànica de l'espai únic, també en grans edificis catedralicis, i la nova tècnica de cobrir, la volta de creueria, que va aparèixer a Europa al segle XII i que ben aviat es va utilitzar a Catalunya, a les catedrals de Lleida i Tarragona, i a la basílica de Sant Feliu de Girona. Les naus úniques del gòtic català, com la dels Turers, són el producte de la combinació de les dues aportacions essencials de franciscans i dominics; és a dir, l'aplicació precoç dels procediments del gòtic radiant del nord i centre d'Europa i l'adopció i transmissió de l'ús generalitzat de la nau única romànica. A més de la seva funcionalitat, la nau única representava la pervivència d'un sistema constructiu que tenia les seves arrels més profundes en les regions mediterrànies i que va ser assumit plenament per l'arquitectura gòtica religiosa i també la civil. Més que no pas una estructura sense naus laterals, en l'arquitectura religiosa la nau única expressa un codi de principis estètics genuïnament mediterrani que té el seu origen remot en l'arquitectura romana.

Arran del terratrèmol del 1427, i potser també del que va ocórrer el 2 de febrer de 1433, Santa Maria degué quedar força malmesa, com una bona part dels edificis de la regió de Girona. Emmascarades per afegitons o desvirtuades per pèrdues, la imatge que avui ofereixen un bon nombre d'esglésies com la parròquia dels Turers o la de Sant Genís de Torroella és diversa, però en totes l'espai únic n'és el protagonista indiscutible, malgrat que el conjunt d'aquests edificis hagi arribat a nosaltres amb alteracions més o menys remarcables. A Banyoles, encara ara és ben visible la desviació dels murs del costat sud, malgrat que l'edifici va haver de ser apuntalat, des d'abans o posteriorment, amb els esmentats contraforts poderosos que a manera d'arcbotants arrenquen del sòl. Tanmateix, l'espai resultant va ser utilitzat al segle XIX per ampliar l'església, fet que va amagar-ne l'estructura gòtica, amb l'ocupació d'un carrer i cases veïnes. Malgrat que, per aquesta causa, pot passar desapercebuda des de l'exterior, Santa Maria dels Turers és un magnífic exemple de nau única, sense paral·lel a la regió de Girona, on l'absència de contraforts i capelles laterals acredita el seguiment de prop dels models romànics. Un edifici, en definitiva, amb pervivències subjacents tardoromàniques que incorpora la tècnica constructiva, el concepte d'espai funcional i l'austeritat de la primera arquitectura gòtica.

Acabament del temple gòtic

Diversos autors esmenten la data de 1333 per a l'acabament de les obres, tres anys després de la visita pastoral del bisbe de Girona Gastó de Montcada, en el decurs de la qual el germà de la reina Elisenda veié l'edifici força avançat i demanà a la població de Banyoles un darrer esforç per acabar les obres. Consignar aquesta petició del bisbe pot interpretar-se que encara devia

quedar força cosa per fer abans de donar per acabat l'edifici. Aquest fet, segons Alsius (1872, p. 181-182), va passar durant l'abadiat «llarg i gloriós» de Bernat de Vallespirans (1301-1333), moment en què es va iniciar el camí de la independència administrativa de Santa Maria dels Turers respecte del monestir.

Què quedava per fer després de 1330? Alsius ja havia advertit que hi ha uns finestrals que són més grans i simètrics entre ells, cosa que no passa amb els de la resta del temple (Alsius, 2018, p. 16-17). Efectivament es percep de la visura una certa homogeneïtat a la capçalera i el primer tram, amb el claristori d'una amplada més gran que no pas els de la resta dels trams de la nau, perceptible clarament tant a l'exterior nord com a l'interior sud, qüestió a la qual ja ens hi hem referit. La diferència d'amplada és mínima entre el primer i el segon tram, respectivament d'11,46 cm i 11,50 cm. Tanmateix, els murs exteriors que emmarquen els finestrals de l'absis són iguals menys el tercer, que és igual al del primer tram nord de la nau. És per això que no seria desencaminat pensar que Pere Pedrer intervingué en la seva traça, i que durant el segon quart del segle XIV es degué acabar el frontis occidental, alhora que es va cobrir el darrer tram sota la direcció d'un altre mestre pedrer.

La portada lateral

De les dues portades originàries que va tenir l'església, solament se'n conserva una, la lateral sud, i encara traslladada de lloc vers el 1864 al mur perimetral modern, a tocar de l'absis, «con muy poco acierto» (Corominas; Marquès, 1970, p. 95). El trasllat va implicar segurament refaccions i alguna pèrdua que ara no som capaços d'escatir. Molta menys entitat tenia la porta nord, que potser hauria connectat amb un cementiri, si és que l'obertura actualment cegada que es troba en el mur septentrional, sota mateix de l'arc toral que separa el segon i el tercer trams de la nau, és l'original. La primera és un bell exemple de portada, austera i senzilla, amb dos arcs equilàters, l'exterior amb les dovelles de notables dimensions que es recolzen en pilars carrats i dues arquivoltes que ho fan sobre pilarets cilíndrics. Les impostes posseeixen una decoració vegetal de caire esquemàtic. Sobre la llinda suportada per muntants amb sengles capitells ornats amb decoració animalista de tradició romànica, descansa el timpà, a l'interior del qual es conserva, força malmesa, una pintura amb el Crist crucificat, sant Joan, la Mare de Déu i dues Maries, acompanyats de santa Cecília, sant Bartomeu i dos donants, agenollats en els extrems del timpà. La tradició de pintar els timpans i no pas d'ornar-los amb escultura en relleu es repeteix als timpans de Sant Cugat del Vallès, Santa Maria del Mar i Sant Feliu de Girona.

La pedra del portal procedeix de Miànigues, concretament de la pedrera de les Estunes, segons una notícia d'Alsius que diu haver extret de «La Mulassa», document del segle XVIII, actualment desaparegut, que es conservava a l'arxiu del monestir (Alsius, 2018, p. 24). La traça del portal, d'acord amb el concepte de gran portalada urbana, mostra un parament d'arcuacions cegues, semblantment a les esglésies barcelonines de Sant Iu i del Pi, i és molt proper al de les portalades gironines de la basílica de Sant Feliu, la sud i la nord —aquesta posterior, vers

el 1362, en ser la porta que comunicava amb el claustre—, i també a la de la Mare de Déu de Bellull del claustre de la catedral de Girona. Totes foren alçades a l'entorn o poc després de 1300 (fig. 10). Els muntants del portal de Santa Maria descansen sobre un basament més alt que el de la resta d'aquests portals gironins contemporanis. Les pintures del timpà dels Turers, que es poden situar no més enllà del primer terç del segle XIV, revaliden aquesta cronologia a cavall entre els dos segles. Al mestre Pere Pedrer o al seu taller, els correspondria l'autoria del portal, la traça del qual mostra, en alguns detalls, un coneixement internacional de la construcció gòtica francesa. Per exemple, en les mènsules o cartel·les de forma trapezoidal invertida sota la base de les columnetes dels muntants del portal, que es troben tant en construccions del nord de França (és el cas de la catedral d'Amiens, que va veure acabat el cos principal de l'edifici vers el 1269), com en una extensa geografia del migdia francès (la catedral de Narbona, en obres des de 1272; la basílica de Sant Nazari de Carcassona, antiga catedral en construcció el 1269; la catedral de Mirepoix, començada el 1298 i amb la segona volta més ampla —amb 20,5 metres— de l'arquitectura medieval després de la de la seu de Girona, i, fins i tot, la portalada de la parroquial de Sant Joan de Peu de Port, al País Basc francès) (fig. 11). Al Principat, a banda de Banyoles, trobem l'ús d'aquestes cartel·les a Santa Maria de Castelló d'Empúries i a Girona, a l'edifici civil de la Pabordia i a la porta occidental de l'església del convent de Sant Domènec (Gironella; Fumanal, 2018). Existeix, doncs, la possibilitat que el taller de Pere Pedrer tingués a mà models provinents de França per circulació de dibuixos o per itinerància de mestres d'obres que importaven aquests models.

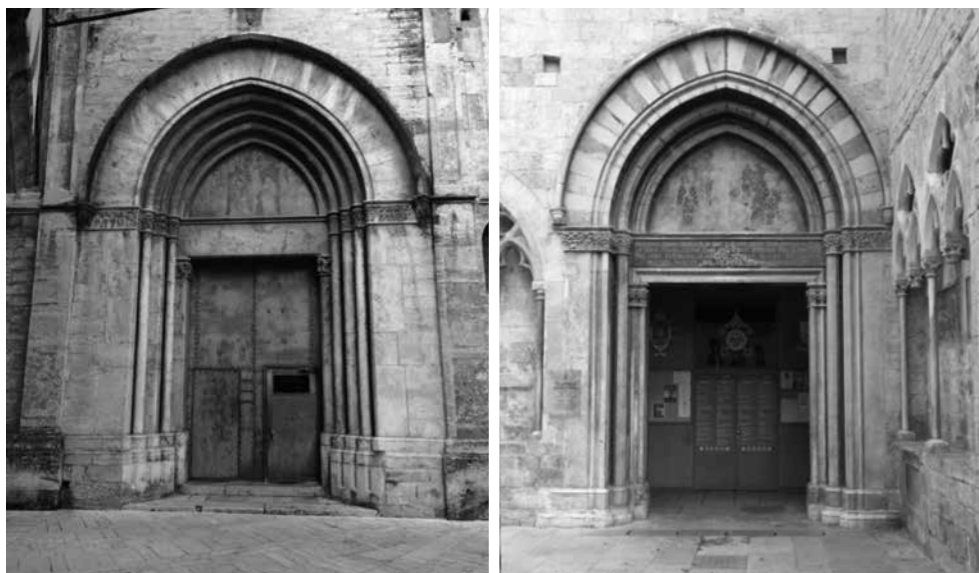

Figura 10

Portades laterals del costat sud de Santa Maria dels Turers i de Sant Feliu de Girona, ambdues aixecades entorn de 1300. (Fotografies de l'autor)

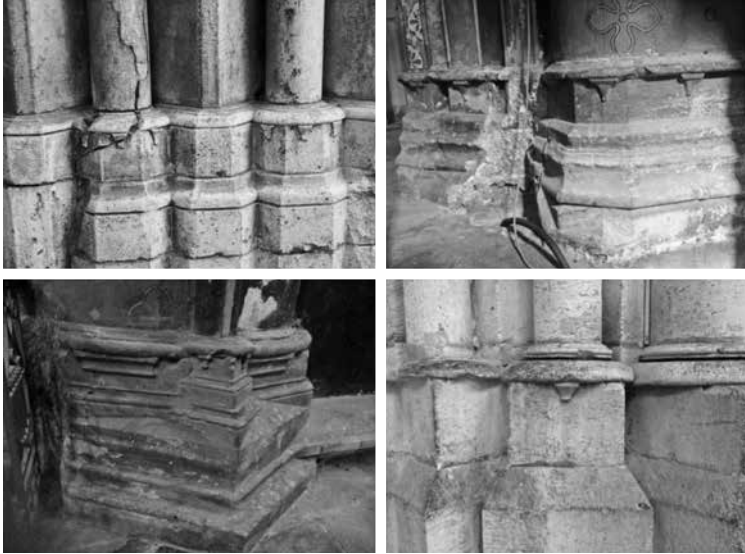
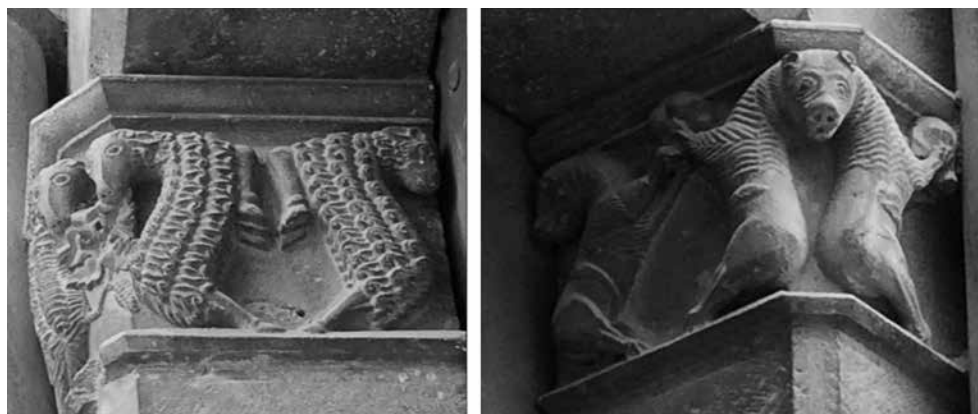

Figura 11

De dalt a baix i d'esquerra a dreta: detalls de les cartel·les en els basaments de la portada sud de Santa Maria dels Turers, la capçalera de la catedral de Narbona, la nau de la catedral de Mirepoix i el creuer de la catedral d'Amiens. (Fotografies de l'autor)

L'ornamentació escultòrica de la porta és, també, molt propera a la de les portes esmentades de Girona, amb semblances ben visibles en el motlluratge mixtilini de les impostes que exhibeix la porta de la Mare de Déu de Bellull, que tal vegada caldria atribuir al mestre Bartomeu de Girona, el primer que dissenyà canyes mixtilínies en el gòtic català (Barrachina, 2004, p. 122). Les afinitats també es perceben en les mènsules amb carasses i, singularment, en la decoració vegetal de pinyes en mig de fullatges amb tiges encreuades, tallades de dos i tres bisells (fig. 12). Per contra, les dissemblances se centren en els capitells amb decoració zoomorfa i fitomòrfica sota mateix de la llinda del brancal interior. Aquesta decoració es pot emmarcar entre la tradició animalística romànica i la vegetal gòtica de to naturalista del fons del capitell de l'esquerra, segurament arranat amb motiu del trasllat de la porta, on una parella d'ovelles afrontades mengen fulles d'heura. No obstant això, aquesta obra fa la impressió de ser del mateix artífex de l'ornamentació de les impostes, del qual s'ha remarcat el caràcter innovador de la seva expressió plàstica, propera a Bellull (Español, 2008, p. 27).

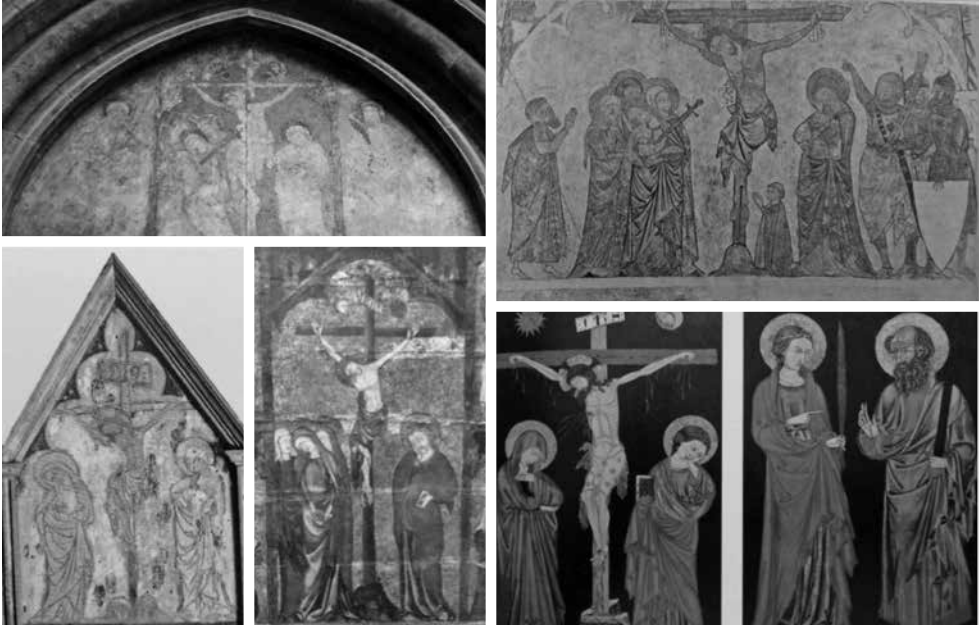
Hem de creure, pel que s'ha relatat, que la cronologia de la portalada s'ha de situar a l'entorn del 1300, dins el període del mestratge de Pere Pedrer a Banyoles i en el marc de l'activitat a Girona del mestre Bartomeu i de l'artífex desconegut del portal sud de la basílica de Sant Feliu de Girona. La data *post quem* ens l'hauran de determinar, amb certa aproximació, les pintures del timpà, per bé que foren restaurades a la dècada dels vuitanta del segle passat, però segueixen essent pàl·lides i difuminades com ho eren des de molt abans (Constans, 1981, p. 95). El Crist

Figura 12

Portada lateral de Santa Maria, detall dels capitells de tradició romànica que sostenen la llinda, de cap al 1300. (Fotografies de l'autor)

crucificat, la *Mater Dolorosa* amb l'espasa clavada al pit, sant Joan i dues Maries ocupen el centre del timpà, on a la part superior testimonien el pas del temps el Sol i la Lluna, portats per àngels. Dels personatges dels costats del timpà, identificats com sant Pau i sant Bartomeu (Constans, 1981, p. 216-217), ningú n'havia fet esment abans d'ara, si no ens errem, llevat de Brugada, amb qui coincidim en la identificació de santa Cecília per sant Pau (Brugada, 2012, p. 11), avalada pel fet que aquesta santa era venerada a Banyoles en un altar dedicat a la primera crugia de l'església de Santa Maria i que una imatge seva formava part del retaule de l'altar major que es va perdre durant l'incendi de 1910. També disposava d'un altar sant Bartomeu, a la banda oposada de la mateixa crugia, on el 1302 es feu la primera missa. Probablement, aquest era el sant barbut de la dreta del timpà que porta un coltell i assenyala cap amunt amb l'índex, on hi ha una inscripció que no es pot precisar, les tres primeres lletres de la qual semblen «BAR» o «BER». En els angles dels extrems, en darrer terme, figuren dos personatges agenollats, segurament els donants, que es pot pensar que són marit i muller. No hi ha visible cap referència heràldica que permeti conèixer l'origen familiar dels personatges. Tot i la degradació de la pintura fa la impressió que té una qualitat comparable als pocs exemples coetanis conservats. Res no sabem de l'autor, però la pertinença d'aquest mestre pintor de Banyoles al segon gòtic lineal i l'afinitat iconogràfica i estilística amb altres pintures,² revelen que el pintor de Banyoles es trobava entre els més innovadors del moment i que hauria realitzat la decoració pictòrica del timpà entre la segona i la tercera dècades del segle XIV (fig. 13).

² Com les de l'esmentat retaule perdut de Vilobí d'Onyar, de cap al 1317 i conegut per fotografia (Español, 2008, p. 26-27; Fernández, 2008, p. 35-36); les de les sarges del reliquiari de Santa Tecla de la catedral de Tarragona, d'entre 1325 i 1335; les de la capella de Santa Margarida de la Seu Vella de Lleida, d'entre 1335-1340, o la Crucifixió de Marinyans, de cap al 1342.

Figura 13

Comparativa de les pintures de la portada lateral de Santa Maria dels Turers (del primer terç del s. XIII), de la capella de Santa Margarida de la Seu Vella de Lleida (vers el 1335-1340), del retaule perdut de Vilobí d'Onyar (pels volts de 1317), de la Crucifixió de Marinyans (vers el 1342) i de les sarges del reliquiari de Santa Tecla de la catedral de Tarragona (d'entre 1325 i 1335).

Conclusió

En resum, podem admetre que en un primer període d'activitat entre 1269 i 1293 es va marcar el perímetre de la nova església, es feren les rases i els fonaments i es varen aixecar alguns murs, l'alçària dels quals no es pot precisar. Tanmateix, tot sembla indicar que els murs dels finestrals dels tres trams més occidentals, de traça més estreta i més baixos que els de l'absis, anaven per davant en alçària als de l'absis i primera crugia de la nau. Desconeixem fins a quin punt estava coberta la nau, si és que se n'arribà a cobrir algun tram. Des que assumí la direcció de les obres el mestre Pere Pedrer, les obres s'acceleraren amb l'aixecament i tancament de l'absis i el cobriment del primer tram de la volta, i potser també del segon. No tenim elements per determinar quina part de l'obra de Santa Maria va quedar per fer en marxar Pere Pedrer a Castelló d'Empúries d'ençà el 1305, o senzillament en desatendre poc o molt el seu compromís amb Banyoles. Novament, la traça dels finestrals, més amples i de línies plenament trescentistes, equiparables a Sant Domènec de Girona i a Santa Maria de Castelló d'Empúries, acrediten l'actuació del taller del mestre Pere Pedrer. També correspon a aquest període l'obertura de l'esplèndida porta lateral de l'església, traslladada de l'emplaçament original entorn de l'any 1864, coincidint amb una nova ampliació de l'església amb l'afegit

d'una nau a la banda sud amb l'accés principal a Santa Maria, com ho és la porta dels Apòstols de la catedral de Girona. Finalment, després de la visita pastoral del bisbe Gastó de Montcada l'any 1330, l'obra es va acabar, probablement amb la coberta del quart tram i amb l'acabament de la façana occidental. L'alteració que s'hi dugué a terme en època moderna, amb l'afegit del pòrtic neoclàssic, no permet fer-se càrrec del seu estat original, llevat de l'òcul, senzill i petit, en la línia dels petits rosetons de les esglésies tardoromàniques o protogòtiques, si es vol.

Insistim, un cop més, que les ampliacions, reformes i restauracions que ha sofert l'església de Santa Maria representen un obstacle seriós per precisar no massa més enllà del que hem intentat fer. Després de l'incendi de 1910 i amb la restauració gairebé integral duta a terme entre els anys 1945-1950, es reconstruïren algunes parts del temple d'una manera força maldestre, com ho evidencien el cap de l'anyell de la clau de volta del presbiteri, l'única d'època medieval conservada, o els permòdols sobre els quals recolzen els arcs torals i creuers. En aquest moment o amb anterioritat també es referen la façana i el portal occidentals, en un primer moment el 1530 i en una nova intervenció el 1849, després que l'església caigués novament en un estat lamentable de conservació (Constans, 1985-1993, VI, 2041, p. 355, 2.062, p. 370-371).

BIBLIOGRAFIA

- ALSÍUS, P. (1872). *Ensaig històrich sobre la vila de Banyolas*. Barcelona: Estampa de L. Obradors y P. Solé.
- (2018). *Ensayo histórico de la yglesia parroquial de Santa Maria de los Turers de Bañolas*. Girona: Documenta Universitària. [Edició de Jordi Galofré i Josep Grabuleda]
- BARRACHINA, J. (2004). «El mestre Bartomeu de Girona». *Locus Amoenus*, núm. 7.
- BRUGADA, M. (2012). *La parròquia de Santa Maria dels Turers de Banyoles*. Banyoles: Parròquia de Santa Maria dels Turers.
- CERVINI, F. (2015). «Non recchiu de l'indefinito gotico: L'orizzonte internazionale di una novella architettura». A: *Santa Maria Novella: La basilica e il convento*. Florència: Mandragora.
- CONSTANS, Lluís G. (1981). *Bañolas*. Banyoles: Ajuntament de Banyoles.
- (1985-1993) *Diplomatari de Banyoles*. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles. 6 vol.
- COROMINAS, J. M.; MARQUÈS, J. (1970). *Catálogo monumental de la provincia de Gerona*. Vol. II: *La comarca de Bañolas*. Girona: Diputació de Girona, p. 95-97.
- ESPAÑOL, F. (2008). «El gòtic a Banyoles: Estat de la qüestió». A: A. TORRES; J. MONER (ed.). *Art gòtic dels segles XIII i XIV al Pla de l'Estany*. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles.
- FERNÁNDEZ, G. (2008). «Decoració pictòrica civil i eclesiàstica a la vila de Banyoles durant els segles XIII-XIV». A: A. TORRES; J. MONER (ed.). *Art gòtic dels segles XIII i XIV al Pla de l'Estany*. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles.
- GIRONELLA, J. M. (2017). *Castelló d'Empúries: Tot el que cal saber sobre la vila comtal empordanesa*. Castelló d'Empúries: EmpordàBrava.
- GIRONELLA, J. M.; FUMANAL, M. A. (2018). «Els Pedrer de Torroella de Fluvià, una nissaga de mestres pedrers empordanesos». A: G. BOTO; P. FREIXAS; J. GALOFRE (ed.). *Arquitectura gòtica a les terres gironines*. Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles.
- MARQUÈS, J. M. (2000). *Per les esglésies*. Girona: Diputació de Girona.
- MERINO, A.; CANAL, J. de la (1819). *España Sagrada*. Vol. XLIII. Madrid, p. 331.
- MONTSALVATJE, F. (1908). *Nomenclátor histórico de las iglesias parroquiales y rurales, santuarios y capillas de la provincia de Gerona*. Vol. XVI. Olot.
- RECHT, R. (2016). *Revoir le Moyen Âge. La pensée gothique et son héritage*. París: Picard.
- SANZ, E. (1994). «La trama geomètrica de la nau gòtica de Santa Maria dels Turers de Banyoles». *Revista de Girona*, núm.165.
- VILLANUEVA, J. (1850). *Viaje Literario a las Iglesias de España*. Vol XIV. Madrid.

FONTS DOCUMENTALS

- Arxiu Diocesà de Girona (ADG), *Liber Graduarium* (1246-1683), Banyoles. [82 folis de pergami, amb cobertes de fusta i pergami, folrades de paper.]
- Arxiu Municipal de Girona (AMGi), Manual d'acords, reg. 017544, f. 88.
- Arxiu Històric de Girona (AHG), Notaria de Girona, G. Llobet, 1, 14; A. Fontcuberta, 5, 362.

Arquitectura gòtica a les terres de Girona

La construcció de l'església de Santa Maria dels Turers de Banyoles

BOTO, G.; FREIXAS, P.; GALOFRÉ, J. (ed.)

Banyoles: CECB, 2018, p. 117-139. (Quaderns; 38)

Santa Maria dels Turers i els mestres de Banyoles

Fernando RAMOS GALINO

Universitat Politècnica de Catalunya, Escola Tècnica Superior d'Arquitectura de Barcelona - fernando.ramos@upc.edu

Anna RAMOS SANZ

Arquitecta. Fundació Mies Van der Rohe - aramos@coac.net

María RAMOS SANZ

Enginyera. ARESTA SL - arestaingenieria@gmail.com

Resum

Anàlisi de les claus geomètriques i constructives de la nau gòtica de Santa Maria dels Turers, a partir del valuós treball de recerca del professor sorrià i banyolí Erundino Sanz, matemàtic i arqueòleg, descobridor de les traces geomètriques emprades pels mestres constructors en els dos períodes d'execució: entre 1270-1284 i 1294-1333. En aquest descobriment fet pel professor Erundino Sanz de les ocultes claus euclidianes del projecte s'afegeix la interpretació constructiva dels autors, que comparen la traça hemidecagonal de les voltes de l'absis dels Turers amb les naus centrals de les catedrals gòtiques primigènies del nord de França, del traçat de les quals és directament tributari el de Santa Maria, la qual cosa acredita així l'ADN més pur del primer gòtic. Un segon nivell de comparació amb les més significatives esglésies gòtiques occitanes demostra l'avançada potència constructiva de la societat civil banyolina i els seus mestres constructors. Alhora, obre una nova recerca de verificació de l'existència de traces pentagonals, relacionades amb la proporció àuria a les esglésies esmentades, que parteix de les descobertes geomètriques del professor Sanz, un autèntic i contemporani mestre de Banyoles.

Paraules clau: Santa Maria dels Turers, traçat hemidecagonal, voltes gòtiques, geometria euclidiana pentagonal, proporció àuria

Abstract

The geometric hidden keys of Santa Maria dels Turers were discovered by Prof. Erundino Sanz. He was a XXth century local mathematician and archeologist, who found the geometrical traces used by the mason masters to project and build the gothic nave. The construction was made along two different periods: 1270-1284 and 1294-1333. To the hidden project keys a constructive interpretation is presented, comparing the Turers hemi-decagonal apsidal vaults, with the central apsidal vaults of the first gothic French Cathedrals of which Santa Maria dels Turers is a model of the purest and finest gothic shown in its NDA. A second level of comparison with the more significant Occitan gothic churches shows the advanced building capacity power of both the civil society in Banyoles and building Masters. A new field of research was started to verify the existence of pentagonal traces related to the golden proportion, following Prof. Erundino Sanz's geometrical findings.

Keywords: Santa Maria dels Turers, Hemi-decagonal traces, Gothic vaults, Euclidean pentagonal Geometry, Golden Proportion

Entorn socioeconòmic de l'encàrrec de la nova església

1268. Dia de Sant Esteve, titular de l'abadia i, per extensió, patró de Banyoles

A l'església del monestir de Sant Esteve se celebra una magna missa solemne, oficiada per l'abat, senyor espiritual de les ànimes i senyor feudal de la vila i del sol urbà. També és amo de les terres de conreu, que cedeix a qui vol en lloguer o emfiteusi, administrador de les aigües que les reguen i els llims que les fertilitzen, i alhora propietari de l'energia hidràulica que mou els batans del cuir i els teixits, els martells de la farga i, fins i tot, els molins que abasteixen la farina per al pa quotidià dels banyolins.

En acabar la cerimònia, un grup de significats prohoms de la societat civil banyolina es troba, gairebé d'amagat, a Santa Maria dels Turers, l'església del poble, per comentar una llargament esperada notícia: sembla que, finalment, Roma aprova la proposta de la futura església que els permetrà aplegar, amb comoditat, tot el poble. Segons promet el mestre d'obres —que coneix bé les noves esglésies i catedrals del nord de França—, serà més ampla, llarga, alta i sobretot molt més lluminosa que l'actual, fosca, insuficient i vella, tot i ser l'únic lloc públic de trobada sense control del monestir, que la bastí en el mil·lenni anterior (el primer document que hi fa referència és del 1017). Més tard, va cedir-ne l'ús als banyolins i la cura d'ànimes al bisbat, de qui depèn ara la definitiva concessió del permís per bastir el nou lloc sagrat sobre l'existent.

La societat banyolina, composta per agricultors i ramaders amb contracte emfitèutic amb el monestir, així com també per artesans, tintorers, escrivans, manescals i metges, que depenen dels terrenys i recs administrats pel monestir, necessita un lloc on pregar i reunir-se fora del control de l'abat. Donada l'absència d'una estructura municipal, la vella església romànica curada per sacerdots dependents del bisbe de Girona és, com hem esmentat, l'únic lloc on l'ombra de l'abat no resulta omnipresent. Els banyolins del darrer terç del segle XIII necessiten ampliar-la, i així fer palesa la seva autonomia —parcial, però creixent— del monestir, amb una imatge adient als nous temps i la nova cultura.

El projecte, enviat a Roma perquè fos aprovat, fa suposar que les gestions inicials es remunten ben abans del 1269: consultes i contactes amb el rei i amb el bisbe, pressupost i decisions financeres, definició i grafia del projecte, tràmits d'obtenció de la llicència papal, un llarg temps de missatgeries, etc. Tots aquests tràmits requereixen no menys de cinc o sis anys abans de l'inici. Quan es comença a pensar en la nova església banyolina, fa ben poc (un o dos anys) de l'inici de les obres de la gran fàbrica catedralícia de Castelló d'Empúries (fig. 1), projectades i dirigides pel mestre Reynald de Chartres.

Chartres, la famosa catedral romànica del 1007, es va incendiar fa setanta anys (1094). Tota la cristiandat va contribuir, de diverses maneres, a reconvertir-la en una nova, bella i mítica catedral. Es tractava, en aquell moment, d'una catedral icònica, una mica com ara la Sagrada

Figura 1

Nau central i deambulatori de Santa Maria de Castelló d'Empúries. (Fotografia de l'autor)

Família de Barcelona, arreu del món. Resulta plausible que els banyolins s'adrecessin al mestre Reynald, que aleshores treballava a Castelló per als comtes d'Empúries, per demanar-li que actués almenys com a consultor, i tal vegada com a projectista i iniciador de les obres, donat que els resolva així els mecanismes de la llicència papal, tan necessària per conjurar la previsible oposició de l'abat.

1269. Dia de Reis

Un cop coneguda la llicència papal, Pere de Castellnou, bisbe de Girona, decideix fer un regal de Reis als nous i benestants burgesos de Banyoles, protegits per Jaume II, dels excessos de l'abat del monestir i el dia següent, el 7 de gener del 1270, signa i fa pública la concessió: «Concedimus et eisdem ac damus plenissimam potestatem ut ad honorem Dei et Beate Virginis matris ejus et omnium sanctorum, auctoritate nostra numu vel plura altaria in eadem ecclesia de novo valeant hedificare».

L'únic problema és que, donat que no hi ha cap lloc alternatiu de pregària i reunió que no estigui controlat per l'abat, cal bastir la nova església sense demolir l'existent i, per raons d'economia i per facilitar-ne l'accés, s'han de mantenir el mur del migdia i els fonaments com a element estructural de suport de la nova nau. Els banyolins ho tenen clar: no poden enderrocar el seu punt autònom de trobada, tant religiós com civil. Així, les condicions de partida per al mestre d'obres varen ser:

1. Construir una església més ampla, llarga, alta i sobretot moderna (és a dir, «a la manera francesa») i lluminosa (la paraula *gòtic* apareix segles més tard, i amb un caire inicial clarament despectiu).

2. No enderrocar la vella fins que la nova no fos utilitzable.
3. Reciclar, al màxim, el material i els fonaments, almenys els murs del sud i l'accés existents.
4. Inaugurar i consagrar, al més aviat possible, l'altar nou (o reposicionar-lo sota la clau de volta del nou absis) i la nova capçalera gòtica plena de llum. D'aquesta manera, s'anticipava a possibles futurs entrebancs amb el monestir i es demostrava la força de la societat civil de Banyoles, que tot i no tenir estructura municipal, per la seva dependència feudal del monestir, era capaç d'avançar-se al seu temps.

La resposta del mestre va ser clara:

- Pel que fa a la nau: 7 canes (de 162 cm) d'ample d'interior per 21 canes de llarg (relació 1/3), amb una alçària interior de 10 canes.
- Pel que fa a l'absis: tan ample com la nau, inscrit en un semicercle amb un radi de la meitat de l'amplada, distribuït en cinc paraments iguals (hemidecagonal) per l'altar i dos més grans pel presbiteri.

L'edifici nou va néixer del vell: se'n reciclaren, probablement, els murs i els fonaments de la cara sud, on es manté la porta, i l'embolcallà a llevant, nord i ponent (fig. 2 i 3). La coberta s'aixecà damunt la teulada existent, que es feia servir de bastida. El vell temple romangué en ús fins a l'acabament del nou, i a més d'utilitzar-se com a bastida s'emprà com a suport de cindris i sistemes d'elevació dels materials. L'obra començà, igual que gairebé totes les esglésies i catedrals gòtiques de l'antic imperi carolingi, per l'absis de capçalera, per facilitar-ne la presentació pública (fig. 4).

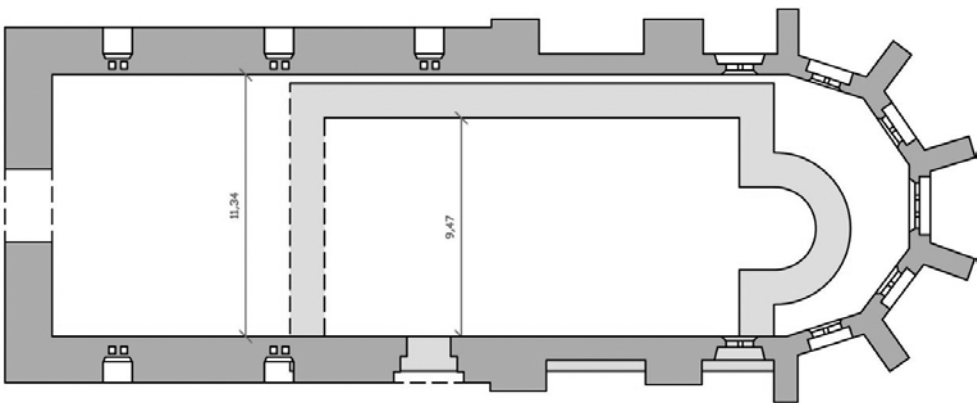

Figura 2

Hipòtesi de la relació de superposició entre les esglésies romànica i gòtica de Santa Maria dels Turers.

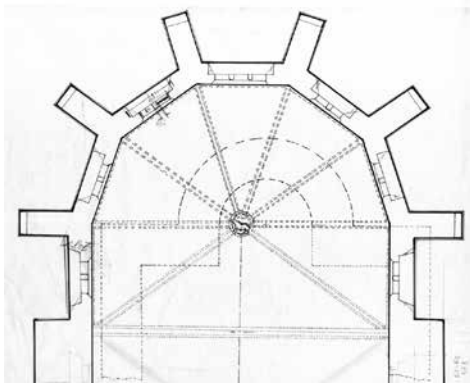

Figura 3
Traçat de l'absis de Santa Maria dels Turers i la seva relació amb la nau. (Erundino Sanz)

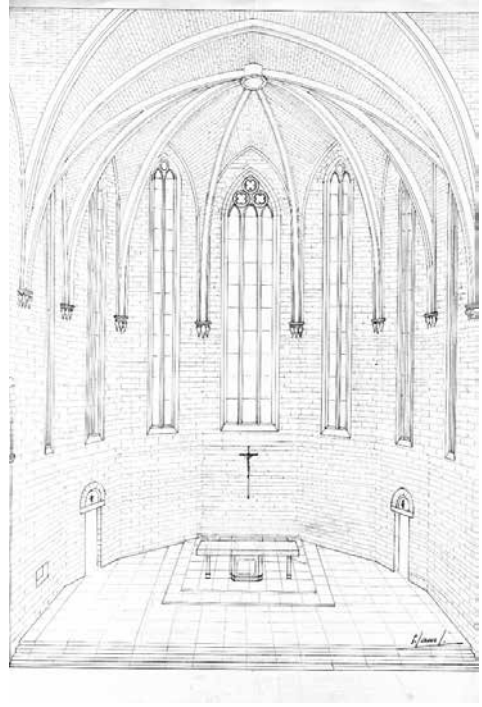

Figura 4
Perspectiva de l'absis de Santa Maria dels Turers, traçada pel professor. (Erundino Sanz)

Conclusions

En una època de realitats alternatives, hem volgut donar a aquest apartat el format d'una escenificació de fets, que, tot i ser plausibles, no necessàriament varen produir-se com els presentem. L'objectiu d'aquesta escena virtual és simplement ficar-nos a la pell dels burgesos de la vila del segle XIII, que necessitaven plasmar, tan aviat com fos possible i les circumstàncies ho permetessin, la seva relativa i minvada independència del monestir. També hem volgut donar a conèixer la tasca dels mestres constructors, que varen ser capaços d'interpretar i plasmar en pedra la voluntat d'aquells ardis banyolins en un moment històric que barrejava una certa alegria econòmica amb els vents nous d'una filosofia de la llum, amb la sobtada rebel·lia respecte a l'ombra omnímoda del monestir (Sanz, 1994).

Estatus i eines dels mestres d'obra

De la metria fabrorum a la geometria magistri

Els mestres d'obra medievals, viatgers arreu de l'Europa culta, sovint trobaven companys de gremi (confreres, francmaçons...) i s'ajudaven mútuament, mig sindicats, mig lògia maçònica. Cada mestre d'obra agrupava, al seu torn, una sèrie de mesters (gremis) absolutament necessaris per aixecar edificis: fusters, manyans, picapedrers, escultors, ceramistes, vitrallers, bastaixos, comercials, etc., els quals, en acabar una obra, es desplaçaven plegats, com una *troupe* de circ, fins a trobar-ne una altra. Donada la freqüència d'accidents a les obres, podien transmetre aquesta saviesa, en clau d'escasses xifres, al seu aprenent de mestre.

Els mestres d'obres replantejaven la traça sencera d'una església, sense més eines que una corda, una plomada, una vara local per amidar, un escaire, o el suplent, i el trio de cordes 3/4/5. El vell Euclides va deixar diversos mètodes per obtenir les relacions mitjana i extrema d'un segment, i va arribar, en geometria, a la mítica proporció àuria o divina proporció (Euclides, 2007) (fig. 5). La manera de traçar un pentàgon o un decàgon amb només una corda i un guix (transmesa pels àrabs a través de l'escola de Toledo als bàrbars del nord) va ser llargament emprada pels mestres d'obra iniciadors del que primer es va anomenar art normand i més tard, francès, i, quan ja no es feien catedrals d'aquesta mena, amb el malnom —esdevingut en posterioritat prestigiós—, d'art gòtic, proposat per Rafael Sanzio segles més tard. Una d'aquestes dues vies (fig. 6a i 6b) —probablement la segona, donat que permetia la seva traça sobre la superfície plana del paviment de l'església romànica—, va ser utilitzada per obtenir gràficament la proporció àuria del radi de l'absis, adaptat a la total amplària de la nau gòtica (7 canes) (fig. 7 i 8).

De 1270 a 1285 es va construir la capçalera, la primera crugia de la nau (la més ampla de les tres) i els murs de la segona tramada (en substitució del temple romànic d'una sola nau). La guerra aturà les obres durant el 1285 a causa de la invasió francesa. Morts el rei francès Sant Lluís i l'hereu de disenteria mentre lluitaven amb Abû 'Abd Allah Muhammad al-Mustansir, sultà hàfsida de Tunis, al mig de la desena creuada, i després d'un retorn procel·lós i malaventurat, fou coronat a París el fill segon, Felip III l'Ardit. Poc després inicià la croada contra Aragó, que començà amb la invasió de Catalunya i assetjà Girona del 26 juny al 7 setembre de 1285, quan hagué d'abandonar per una altra crisi de disenteria del seu exèrcit. Derrotat, entre altres batalles, al coll de Panissars i a la batalla naval de les illes Formigues, Felip III morí a Perpinyà el 5 d'octubre de 1285. Tanmateix, les destrosses del país i les pèrdues econòmiques obligaren a ajornar la continuació de l'obra.

La represa va ser a càrrec del mestre d'obres Pere Pedrer de Torroella de Fluvià, que havia participat a les obres de Castelló d'Empúries i probablement també a les de Banyoles. El 22 de febrer de 1293, els prohoms de la vila banyolina varen signar amb Pedrer un contracte per a l'acabament de l'església en un termini màxim de deu anys. El mestre va prometre als obrers

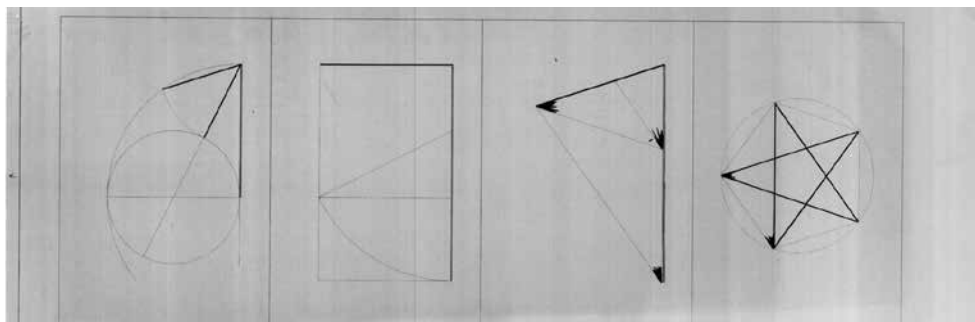

Figura 5

Aproximació euclidiana a la proporció àurea i la seva relació amb el decàgon. (Erundino Sanz)

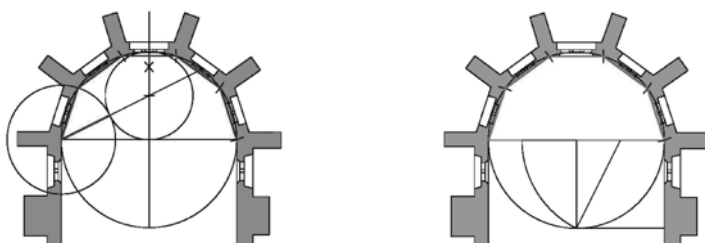

Figura 6a i 6b

Dues vies per traçar l'absis només amb una corda i un llapis a partir de l'amplada de la nau de Santa Maria dels Turers.

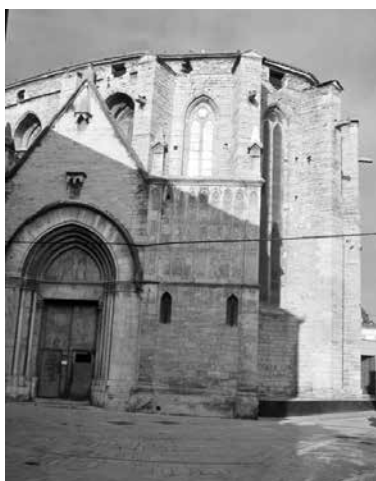

Figura 7

Construcció «a la manera normanda» dels contraforts de l'absis de Santa Maria dels Turers. (Fotografia de l'autor)

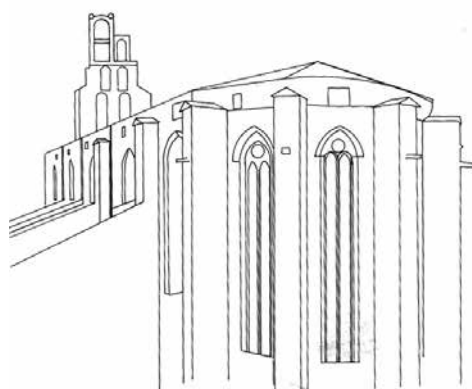

Figura 8

Detall gràfic dels contraforts de Santa Maria dels Turers. Dibuix atribuït a l'arquitecte Francesc Figueras. (Arxiu Erundino Sanz)

de Santa Maria dels Turers i als prohoms banyolins que vindria a Banyoles per treballar en l'església a canvi de cobrar dos sous de tern cada dia i fer-li la vida. Així, s'obligava a complir en deu anys tots els pactes.

Molt més tard, al segle XIV, es construí el campanar d'espadanya; el 1570, el cor, amb l'arc carpanell que el suporta, i encara més endavant, l'atri actual d'accés al temple per la cara sud i les capelles que han acabat configurant l'edifici. L'arquitecte Figueras fou l'encarregat de portar-hi a terme una important restauració entre 1940 i 1944.

Conclusions

En aquest apartat s'han analitzat, breument, les principals característiques dels mestres constructors medievals, el seu estatus, les eines i les diferències entre els simples caps d'obra i els mestres constructors, que s'iniciaven en els coneixements de totes les branques de l'obra i en les arcanes geometries derivades de l'obra euclidiana *Elements* (Euclides, 2007; Watson, 2010). El més important és com, sense cap altre material que les cordes, la vara de mesurar, les plomades i els elements escaires, podien projectar i replantejar a l'obra elements constructius sovint complexos i de difícil representació estereomètrica. És aquesta dificultat per definir les eines de projecte i replanteig la raó que va empènyer el professor Erundino Sanz, matemàtic de formació però renaixentista d'esperit, aficionat a l'arqueologia, la història, la geologia i qualsevol altra manifestació de l'entorn humà i natural, a iniciar la seva recerca activa sobre les traces geomètriques de la nau gòtica de Santa Maria.

La recerca activa del professor Erundino Sanz

Les recents teories sobre mètodes de recerca preconitzen els processos d'*active research*, basats en una expressió viva i evolutiva (entre crònica i quadern de bitàcola) dels processos col·lectius de decisió de les persones implicades, de diverses maneres, en la definició de protocols i referències prèvies, així com dels mecanismes de verificació de l'encert o error dels assaigs interpretatius.

Un cas clar de recerca activa *avant la lettre* el tenim en la recerca sobre la traça gòtica de Santa Maria dels Turers, desenvolupada fins a ser confirmada exactament per Erundino Sanz. Fou un catedràtic de matemàtiques als instituts de Girona i Banyoles, un home de cultura i tarannà renaixentistes, que la confirmà a partir d'escrits i converses amb mossèn Constans, l'aixecament dels plànols de Santa Maria fets per l'arquitecte Figueras i xerrades amb Jaume Butinyà i l'arquitecte Jeroni Moner. També amb l'ajuda de les seves filles, Àngels, Carme i Fina, i els gendres, així com la de l'arquitecte Francesc Hereu i jo mateix, com a companys i espectadors de la seva recerca activa.

Per a un matemàtic resulta essencial definir la incògnita i les equacions de partida. Coneguda, croquisada i verificada la geometria de Santa Maria, la qüestió raïa a descobrir les claus geomètriques secretes que van inspirar i recolzar el primer arquitecte per desenvolupar

i transmetre amb facilitat la traça de l'església. Va partir, doncs, de la geometria verificada per l'arquitecte Figueras, la consulta incansable i sistemàtica de les biblioteques que tenia a l'abast així com les converses amb les persones abans esmentades i va retornar al vell Euclides i la seva relació àuria, clarament vinculada amb el pentàgon (en què, entre bisectrius i costats, existeix sempre la proporció d'or). Un cop descoberta la trama decagonal de formació de l'absis (en què la relació en planta entre el radi de l'absis i els seus cinc costats construïts és de 1,618, la proporció divina), el nostre matemàtic i arqueòleg va explorar les possibles descomposicions en pentàgons i triangles àurics de la planta de l'edifici, fins a trobar una regla que va resoldre la total distribució estructural i funcional de l'edifici. El mèrit és doble: el mestre d'obres va aprendre d'un altre aquesta traça gòtica. El nostre mestre geomètra la va redescobrir.

La primera aportació d'Erundino Sanz que presento en aquest treball elimina la vella creença (encara la trobem avui a la Viquipèdia) que la traça de l'absis de Santa Maria és heptagonal (hemitetradecagonal) quan s'entronca com a pentagonal (hemidecagonal) en la tradició del naixement del gòtic més pur del nord de França. La segona aportació manifesta i posa en relleu el capteniment, projectual i constructiu, del primer mestre d'obra de Santa Maria, que va permetre l'ús de la primitiva església al llarg de l'obra de la nova. Fins ara, doncs, una constatació geomètrica, una mica d'història, un xic de *savoir faire* (*know how*, per als joves) constructiu i un parell d'hipòtesis plausibles, en relació amb un tema interessant i atractiu. Ara comença, tanmateix, la crònica apassionant de la captivadora recerca activa d'un mestre de Banyoles, Erundino Sanz, fins a descobrir les imatges secretes generadores del traçat total de l'edifici, que uneix sota una mateixa clau els dos mestres gòtics i el mestre contemporani.

La prolongació dels radis immediats al diàmetre de l'hemidecàgon replantejat defineix en planta, en la intersecció amb els murs laterals, el punt d'arrencada de l'arc former de la volta que cobreix el presbiteri, recreant la projecció de la volta per aresta que el cobreix (fig. 9). La duplicació per simetria del pentàgon regular inscrit entre aquestes arestes i l'arc toral (fig. 10) estableix la projecció de la clau central de la primera crugia de l'espai reservat als fidels, i en conseqüència defineix el sostre d'aquesta primera crugia. Un nou pentàgon, oposat pel vèrtex a la nova clau recentment definida, situa el següent arc former de la segona crugia. La seva duplicació especular (simètrica) ens permet definir la resta dels arcs formers, i marca fins i tot la proposta mai executada pel naixement d'un eventual balcó dels cantaires.

Per la traça del radi de les ogives dels arcs torals que configuren l'estructura, el mestre va prendre la part àuria de l'ample del temple, que coincideix amb el doble del costat del decàgon que replanteja en planta la distribució absidal (fig. 11). Donat que aquesta dimensió equival a $1,618 \times R_a$ (radi del decàgon), els arcs assoleixen una fletxa (alçària) de 6,88 m a l'intradós i 7 a l'extradós, que cal sumar als 9 m d'alçària de l'imposta de suport de les ogives per obtenir-ne una de total de la clau de volta, des del nivell de la nau, de 16 m. Si hi afegim 20 cm de plementeria de la volta, ens dona una alçària total de l'estructura gòtica de 16,20 m, és a dir, 10 vares. Paradoxalment, i malgrat la sobreelevació —connatural al gòtic— de les ogives, la percepció que en tenim és gairebé d'uns arcs circulars.

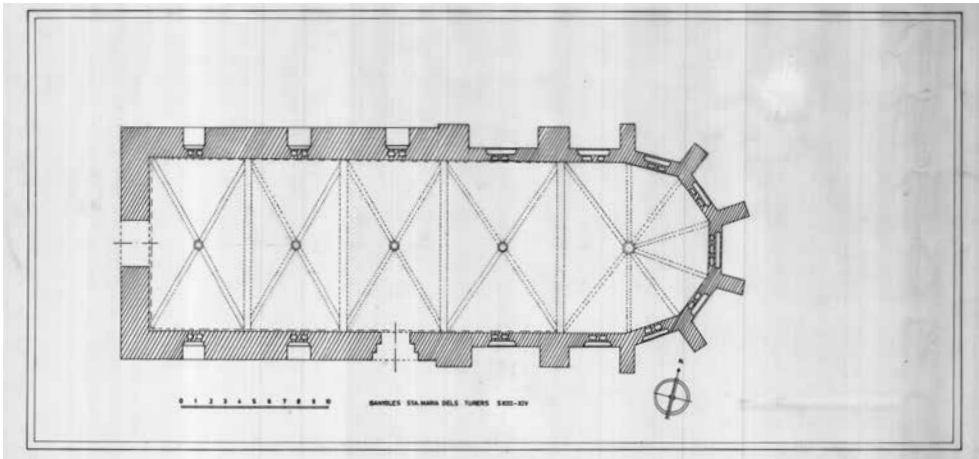

Figura 9
Planta zenital de la nau gòtica de Santa Maria dels Turers. (Erundino Sanz)

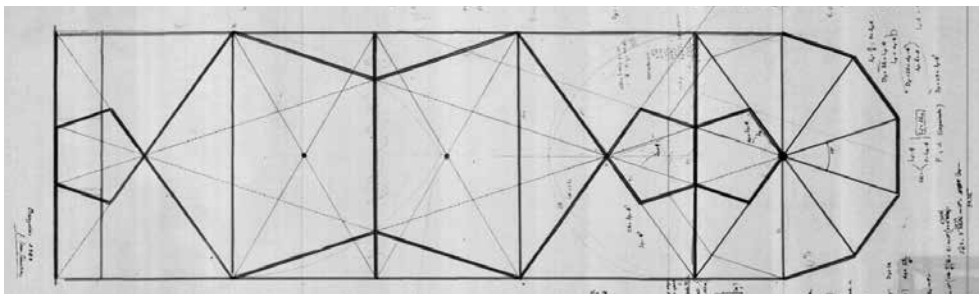

Figura 10
Recerca activa del professor Erundino Sanz per reinterpretar el traçat de la nau gòtica en funció de les projeccions de l'absis.

Figura 11
Vista zenital de l'absis de Santa Maria dels Turers. (Fotografia de l'autor)

El problema rau en què el mestre va decidir tancar l'absis amb un veritable arc circular, òbviament de diàmetre 11,34 m, amb una fletxa (alçària de l'arc) igual al radi: 5,67 m, és a dir $6,88 - 5,67 = 1,21$ m menys que la fletxa de les ogives. I com s'aconsegueix que l'aparença d'una imposta comuna de naixement d'ambdós arcs no mostri aquest desfasament? Es falseja un naixement recte de l'arc més petit per tal de donar una percepció unitària del nivell de les impostes (fig. 12 i 13).

Figura 12

Trompe-l'oeil dels nervis per camuflar la diferència de radis, a Santa Maria dels Turers. (Fotografia de l'autor)

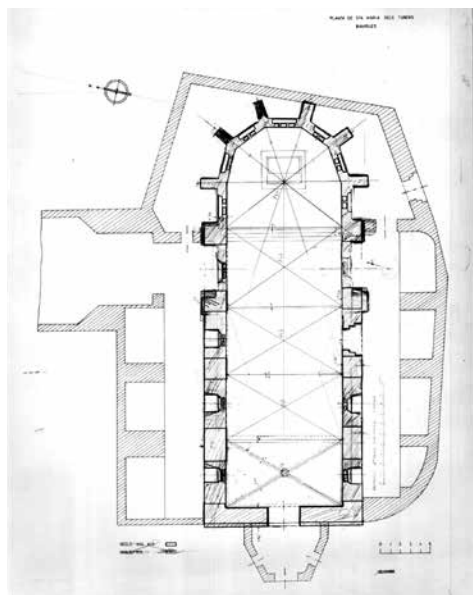

Figura 13

Superposició de la nau gòtica inicial sobre la planta actual de Santa Maria dels Turers. Dibuix del professor Erundino Sanz sobre una planta de l'arquitecte Francesc Figueras.

Conclusions

La recerca activa del professor Erundino Sanz ha permès una acurada anàlisi dels traçats originadors de la forma i l'estructura de Santa Maria, i alhora ha generat elements de comparació i verificació de la proximitat de la nostra església dels Turers a d'altres d'arquitectura gòtica. D'altra banda, l'anàlisi de les traces pentagonals (i, per tant, directament lligades amb la proporció àuria) esdevé un recurs de primera magnitud per definir els protocols i les eines de projecte del gòtic (Pedoe, 1979; Vitruvi, 1989; González Moreno-Navarro, 1994).

Cercant l'ADN gòtic de Santa Maria dels Turers

Un cop enteses i verificades les traces gòtiques de Santa Maria dels Turers, la qüestió següent és establir la relació entre aquestes i les traces de les esglésies i catedrals generadores del nou art francès, que, a partir de Rafael Sanzio i Giorgio Vasari, s'anomenà gòtic.

L'ADN del gòtic apareix a la França nord com una derivació —diguem-li mutació— de l'art dels francmaçons normands i francesos del nord, que treballaren per a Carlemany i els seus successors, els Capet. Cal, doncs, comparar la nostra traça amb la dels primers edificis del mil·lenni (segle XI), definidors del nou estil francès: Saint-Denis, Sens, Laon, Noyon, Chartres, Notre-Dame de Paris i la Sainte-Chapelle de Saint Louis, com d'altres que apareixen a les darreries del segle XII i al segle XIII (Oldenbourg, 1972; Watson, 2010).

Saint-Denis (1140-1144)

L'abat de Saint-Denis, Suger, platònic segons la interpretació de Dionís Areopagita, ho tenia clar: Déu és llum. La conversió dels homes ve per la llum. Calia, doncs, foradar els murs massius de l'església romànica, necessaris per suportar la volta de canó. Un francmaçó (constructor autònom *freelance*) desconegut descobrí com obrir els murs (fig. 14) concentrant esforços als pilars i aixecant la clau dels arcs formers amb arcs de doble radi: arcs peraltats (ogives) o de mig punt (semicirculars), que suporten voltes de creueria separades entre si pels arcs torals.

La distribució dels arcs radials de l'absis, a la nau central, ja presenta un esquema similar al que, un segle i mig després, es construí a Banyoles. Tot i així, una relativa exigua separació entre el diàmetre de l'hemidecàgon absidal i l'arc toral fa que l'espai destinat en planta al presbiteri sigui relativament escàs, i desplaça la clau de volta absidal fora del diàmetre natural del decàgon generador.

L'absis es va inaugurar el 1144, set anys després d'iniciar-se les obres, que es varen acabar el 1281, amb la restauració dels danys causats el 1219 per un llamp.

Figura 14

Absis i voltes de Saint-Denis, origen ideològic del gòtic: Déu és llum. (Fotografia de l'autor)

Sens (1140-1220)

Mentre Saint-Denis és el resultat d'un assaig molt afortunat a partir d'una església romànica induït per un abat místic i empoderat per la seva amistat d'infància amb el rei, la catedral de Sens (Ilavors, seu del bisbe primat de França) es va plantejar, des de l'origen, com la primera església gòtica. Tot i així, s'hi repetí el reaprofitament dels fonaments i part dels murs, així com una clara pentagonalitat fins i tot en el vitrall (fig. 15). L'alternança a les crugies de la nau central entre matxons massius i pilars lleugers correspon a una certa inseguretat, que produeix un reforç addicional en forma d'arc toral intercalat al mig de la volta de creueria.

Les obres varen iniciar-se el 1130, ben abans de les de Saint-Denis, amb qui competia en el desenvolupament del nou estil. L'absis es va inaugurar prop del 1144 i, una vegada més, es construí molt abans de la data d'acabament de la nau, el 1220. No es coneix el nom dels primers mestres inicials.

Sainte-Geneviève de Noyon (1147)

L'estructura de l'absis, tant a la nau central com als absis terminals del transsepte, respon fidelment a la versió desenvolupada a Sens. Les voltes de crugies ja no es reforcen amb arcs intermedis, tot i que la separació entre els arcs torals és encara relativament exigua (fig. 16).

L'absis es va inaugurar el 1165, divuit anys després d'iniciar-se les obres (1147), que es varen acabar el 1253.

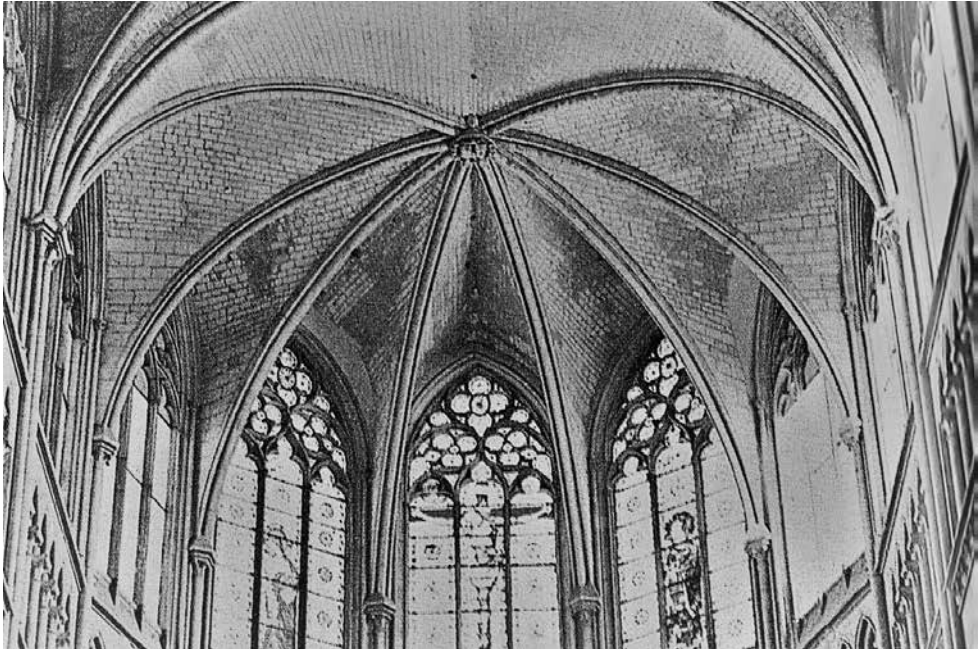

Figura 15

Absis de la catedral de Sens, la primera església enterament gòtica. Dibuix de Dominique Lecouvette, a Oldenbourg, del 1972.

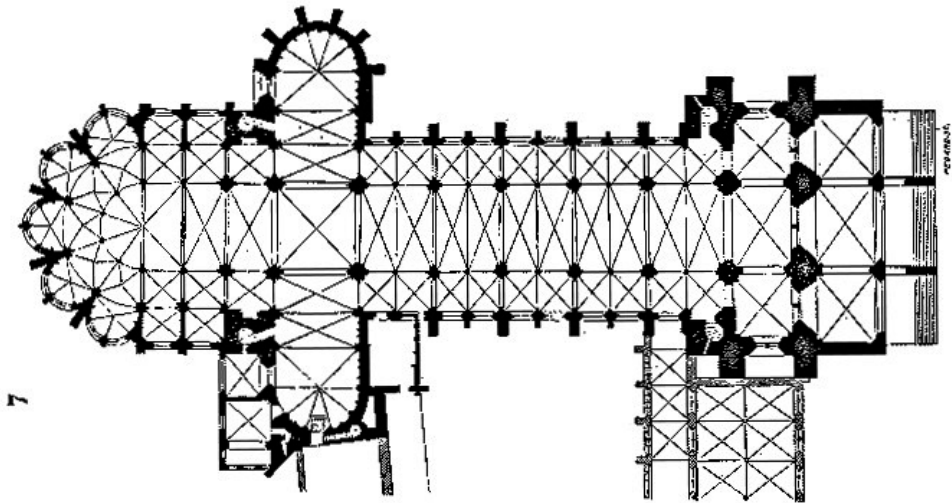

Figura 16

Planta de Sainte-Geneviève de Noyon. Tant els absis terminals com les absidioles es resolen amb l'esquema hemidecagonal de Santa Maria dels Turers (Corral, 2014).

Laon (1160-1220)

Tot i que l'absis principal va ser demolit per construir-hi un gran rosetó de vitrall, encara podem verificar l'ortodòxia de les voltes de sengles capelles laterals, construïdes l'any 1250.

L'absis i el creuer es varen construir abans del 1180, vint anys més tard d'iniciar-se les obres (1160), que es van acabar el 1350, després de nombroses modificacions, entre les quals figura la supressió de l'absis per tal de construir-hi una gran rosassa.

Notre-Dame de París (1160)

Lluís VII de França, primer espòs de Leonor d'Aquitània, va recolzar la voluntat del bisbe Maurice de Sully de construir el temple més grandios que mai havia existit amb el nou estil francès. Varen ser demolides dues esglésies per donar a Notre-Dame l'espai necessari, a més d'un doble deambulatori per facilitar la circulació dels peregrins. Tanmateix, la volta de la nau central continua responent a l'esquema hemidecagonal, del qual Banyoles és igualment tributari (fig. 17). Per facilitar l'elevació de les voltes de la nau central, els contraforts s'aixecaren considerablement i generaren un conjunt d'arcbotants i pinacles de gran finesa, probablement construïts per una mestra d'obres, Sabine de Pierrefonds, filla del Mestre d'Estrasburg. L'absis es va inaugurar el 1182, dinou anys després d'iniciar-se les obres (1163), que es van acabar el 1260 sota la direcció de Pierre de Montreuil, successor de Jean de Chelles. El nom dels primers mestres inicials no es coneix.

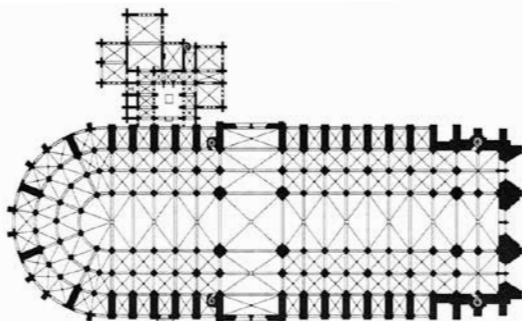

Figura 17

Planta de Notre-Dame de París. Tant l'absis de la nau central com el presbiteri segueixen el mateix esquema hemidecagonal de Santa Maria dels Turers (Corral, 2014).

Notre-Dame de l'Assomption de Chartres (1194-1221)

L'incendi del 10 de juny de 1194 va arrasar el gran temple romànic. Es va salvar la cripta, amb la camisa de la Mare de Déu, la qual cosa es va considerar com un miracle que, un cop propagat, va produir una gran mobilització del món cristià per reconstruir el temple de Maria. Les obres es van iniciar el mateix any de l'incendi i s'acabaren, pel que fa als aspectes essencials (absis,

presbiteri i nau), vint-i-cinc anys més tard. El temple es va consagrar l'any 1260. El nom dels primers mestres inicials no es coneix.

La gran repercussió de la catedral de Chartres va fer que probablement, en acabar l'obra, Reynald de Chartres, un dels mestres que col·laboraren en el procés constructiu, fos contractat pels comtes d'Empúries per bastir l'església de Castelló d'Empúries, amb vocació episcopal.

La nova catedral de Chartres (fig. 18) va esdevenir, el 1220, la nau més alta de França. Malgrat l'absoluta desigualtat d'escala entre ambdues, podem trobar bastants elements de coincidència entre l'erecció de Chartres i la de Santa Maria dels Turers, seixanta anys després:

- S'hi reaprofitaren els fonaments de l'absis, de la torre sud, dels pòrtics i la base de la torre nord.
- Es construí partint de relacions numèriques sempre màgiques: la relació entre l'alçària i l'amplada de la nau central de la nova església és de 2,5 i la relació entre l'alçària i l'amplada de la nau central i les naus laterals és de 2.
- S'hi projectà un esquema hemidecagonal als absis i cinc giroles al doble deambulatori.

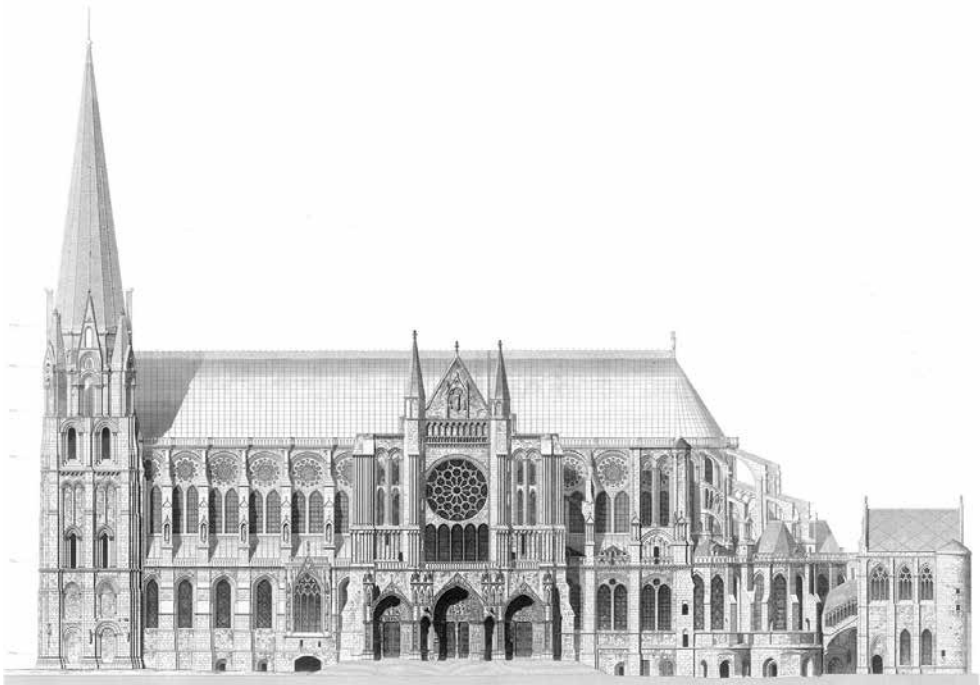

Figura 18

Alçat de la catedral de Chartres, en el qual tant les absidioles com l'absis de la nau central corresponen al mateix esquema que trobem a Santa Maria dels Turers. (Dibuix de J. B. Lassus)

Sainte-Chapelle de Saint Louis (1270-1277)

D'una sola nau, com Santa Maria dels Turers, però amb una alçària i una esveltesa dels pilars encara difícil d'assolir amb els materials contemporanis (fig. 19). Construïda sencera en set anys pel rei Sant Lluís de França, l'absis de la nau superior respon geomètricament al mateix tipus hemidecagonal de Santa Maria dels Turers. En canvi, la cripta respon a un esquema estructural diferent, probablement per raons de repartiment de càrregues (Finance, 2012).

Figura 19

Nau i absis de la Sainte-Chapelle de París, amb el mateix esquema hemidecagonal que a Santa Maria dels Turers (Finance, 2012).

Saint-Étienne de Bourges (1195-1280)

És una església harmoniosa, amb una alçària de 37 metres sota la volta central, quatre metres més que Notre-Dame de París en aquell moment, i mig metre menys que Chartres.

Aviat fou destronada —com totes les seves competidores— per Beauvais, amb 48 metres, increïbles, fins a la clau. Bourges posa en valor l'espectacle de les seves voltes (fig. 20), que mantenen exactament un model que més tard assolí Santa Maria dels Turers, com podem veure si comparem les fotografies.

Figura 20

Cintres de la nau i el deambulatori de Saint-Étienne de Bourges que mantenen el mateix esquema hemidecagonal de Santa Maria dels Turers (veg. fig. 11) (Duby, 1966).

Conclusions

Si comparem la traça hemidecagonal de les voltes de l'absis de la nau de Santa Maria dels Turers amb les voltes de les naus centrals dedicades al culte¹ de les primeres catedrals gòtiques del nord de França (de les quals és directament reflex el seu traçat), podem afirmar, sense cap dubte, que la nau gòtica de Santa Maria dels Turers entronca directament amb l'ADN més pur del primer gòtic.

Només a Saint-Denis, el primer assaig d'intervenció pregòtica en un bastiment romànic de la geometria hemidecagonal de les voltes de l'absis de la nau central no arriba a explorar la prolongació dels radis immediats al diàmetre de l'absis, per definir l'espai del presbiteri, com es fa a partir de Sens, la primera catedral enterament gòtica (Duby, 1966; Oldenbourg, 1972; Poisson, 1997; Shaver-Crandell, 1985; Sirgant, 1986). En aquest sentit, les arrels més clares i antigues de la nostra església les trobem a les naus centrals de Sens, Notre-Dame de París, la Sainte-Chapelle, Chartres i Bourges. En totes aquestes esglésies, l'obra començà per l'absis hemidecagonal inscrit en un semicercle i deixà per a més tard la nau, les torres i la decoració de portes i accessoris. Com diu el catedràtic d'història medieval José Luis Corral (2014): «Como ocurre con casi todos los templos cristianos, y con las catedrales góticas, la de París comenzó a construirse por la cabecera, que se levantó en apenas veinte años, junto con el presbiterio».

.....

¹ A diferència dels ambulatoris, dedicats, com indica el nom, a una circulació turística, mística i penitencial.

Santa Maria dels Turers i les catedrals i esglésies d'Occitània i el sud de l'antic imperi carolingi

Aquest apartat pretén establir la relació existent entre les traces absidals de la nostra nau gòtica i les de les naus centrals, dedicades al culte, amb les de les altres esglésies gòtiques coetànies i significatives de l'àrea sud de l'antic imperi carolingi. Analitzarem, doncs, breument, les naus centrals de Moissac, Figeac, Narbona, Rodez, Montpenzier i altres.

Moissac

Tot i que el claustre és del 1100, l'abadia de Sant Pere respon al tipus de gòtic occità, i és sobrealçada al segle XV sobre fonaments i murs romànics. El tipus de contraforts normands i les seves dimensions resulten força properes a Santa Maria dels Turers. Tot i així, l'estructura absidal respon més a l'esquema de Saint-Denis que al de Notre-Dame, fet que l'allunya, lleugerament, del de Banyoles, encara que sembla també hemidecagonal (Sirgant, 1986). En canvi, la formalització dels contraforts, a la manera normanda (fig. 21), resulta força propera a la dels de Banyoles.

Figeac

Clara repetició hemidecagonal del model absidal, tot i que no aplica la prolongació dels radis immediats al diàmetre de l'absis per establir la distribució en planta del presbiteri.

Figura 21

Contraforts «a la manera normanda» de l'absis de l'església gòtica de Moissac, amb una similitud evident amb Santa Maria dels Turers (veg. fig. 7). (Fotografia de l'autor)

Narbona (1272)

El model absidal és molt proper, tot i que es reforça l'arc toral que recau sobre el presbiteri, sens dubte per una certa manca de confiança en la seva capacitat portant a causa de la dimensió.

Rodez (1277-1562)

Clara similitud amb Santa Maria dels Turers pel que fa a l'absis de la nau central.

Bastida de Montpenzier (Segle XIV)

Es manté l'esquema hemidecagonal. Tanmateix, la dimensió del presbiteri queda considerablement reduïda respecte a la de la nostra església.

Esquema comparatiu

L'esquema que presentem a continuació (fig. 22) compara, en distribució i escala, diverses esglésies gòtiques. Aquest fet ens permet verificar, d'entrada, la generalització, en el segle XIV occità, del traçat hemidecagonal de l'absis de les naus centrals dedicades al culte de les catedrals amb ambulatori, i també de les esglésies d'una sola nau. Existeixen, en canvi, reinterpretacions diversificades del traçat de la prolongació dels radis al presbiteri en Narbona (ja analitzada) i Sant Esteve de Tolosa, i evidentment a Najac, que no té absis. La resta dels exemples repeteix estrictament el mateix patró de Santa Maria dels Turers.

Aquest esquema, que presenten algunes de les principals esglésies gòtiques d'Occitània, mostra que Banyoles construeix perfectament en la mateixa línia de la resta dels territoris dels antics carolingis del sud.

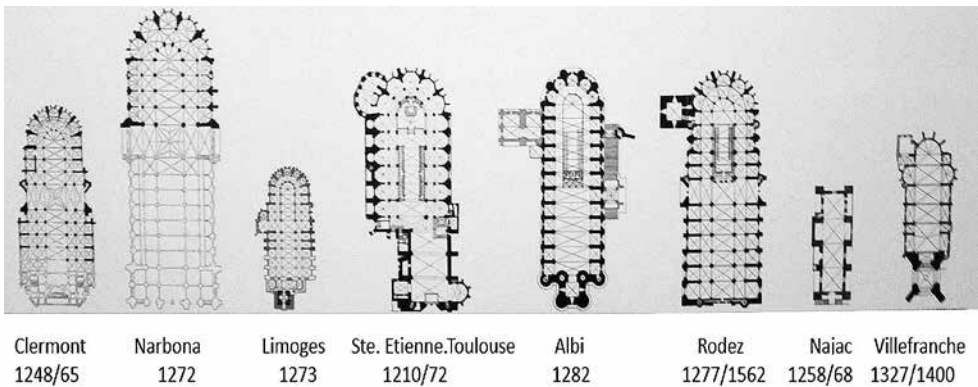
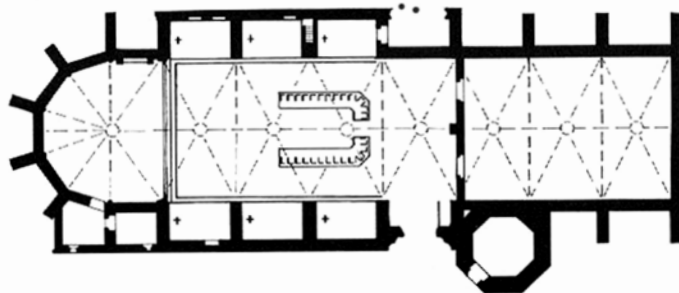

Figura 22

Esquema comparatiu, a escala homogènia, de diverses esglésies gòtiques del sud de França, exposat a la catedral de Rodez. (Fotografia de l'autor)

Santa Maria de Pedralbes (1330)

La relació tipològica amb esglésies gòtiques catalanes és indubtable. A part de l'església de Castelló d'Empúries, la de Torroella de Montgrí, i molt particularment la de Santa Maria de Pedralbes, començada el 1330 i acabada en set anys (fig. 23), responen a una mateixa tipologia de traçat. A Santa Maria dels Turers, però, la dimensió inusual de les finestres de l'absis fa pensar en una influència francesa molt més clara i genuïna.

Figura 23

Planta de l'església de Santa Maria de Pedralbes, començada mig segle més tard que Santa Maria dels Turers i acabada el mateix any.

Conclusions

Aquest apartat relaciona la traça i les dates de construcció de Santa Maria dels Turers amb les d'altres esglésies gòtiques coetànies i significatives de l'àrea sud de l'antic imperi carolingi. Aquest imperi fou el principal generador de l'arquitectura romànica («a la manera romana»), i particularment Alvèrnia i Occitània, amb clares relacions culturals i comercials amb la Catalunya del Nord, l'Empordà i, en general, el nord del regne d'Aragó.

La comparació dels traçats de volta dels absis deixa constància d'un predomini gairebé total del traçat hemidecagonal, freqüentment amb un presbiteri produït per la prolongació dels radis laterals immediats al diàmetre generador de l'absis, del qual Santa Maria dels Turers és un clar exemple canònic de gran puresa. La comparació de les dades d'inici de les catedrals i esglésies incloses en aquest apartat permet verificar que l'església gòtica de Banyoles va produir-se a l'inici del període de generalització al sud de França de la demanda d'arquitectura «a la manera francesa», que coincideix amb l'esforç dels bisbats per combatre la religió càtara i recuperar capacitat d'atracció de l'Església. Tanmateix, l'important fet diferencial de Santa Maria rau que la seva promoció no ve produïda directament pel bisbe, tot i que hi dona llicència, sinó per la mateixa burgesia banyolina, com a mitjà d'autodefensa de l'omnímode poder del monestir.

Conclusions generals

Voldríem reproduir, com a senzill homenatge al professor Erundino Sanz, les conclusions de l'article «La trama geomètrica de la nau gòtica de Santa Maria dels Turers», que va publicar a la *Revista de Girona* (Sanz, 1994):

L'església de Santa Maria dels Turers de Banyoles representa, entre les de nau única i del primer gòtic català, un exemple auster d'arquitectura plenament assolida, tant al presbiteri com a les seves voltes.

El presbiteri i la primera tramada de la nau corresponen al període 1270-1284 i constitueixen la part més meritòria de l'obra. La construcció de les altres tramades i del mur de ponent, amb el campanar, correspon al primer terç del segle XIV. En aquesta segona etapa es decideix doblar el gruix dels murs i suprimir els contraforts. Els pocs detalls ornamentals que corresponen a aquesta segona etapa són d'una realització més acurada.

En el conjunt del traçat arquitectònic observem una certa trama geomètrica, de composició àurica, la interpretació de la qual deixem sense explicitar en aquestes notes.

Les successives ampliacions de l'església han ajudat que, possiblement, la puresa gòtica de la nau hagi passat, en certa manera, desapercebuda o, com a mínim, poc valorada. A partir de la restauració dirigida per l'arquitecte Francesc Figueras, entre 1940 i 1946, la nau gòtica primitiva ha estat considerada amb més atenció.

Les nostres principals conclusions, a part de subscriure íntegrament les del professor Erundino Sanz, giren entorn a tres reconeixements i un repte.

La primera és reconèixer l'avançada potència constructiva de la societat civil banyolina del segle XIII, que va saber lluitar, sense ruptures però amb continuïtat i determinació, per assolir la seva plena identitat com a col·lectiu urbà i comarcal.

La segona és l'admiració per a la magnífica traça geomètrica oculta i subjacent a l'edifici, que unifica la distribució i traçat dels dos períodes d'obres i ultrapassa la *metrica fabrorum* dels simples constructors. Així, assoleix el nivell de la *geometria magistri* dels grans mestres iniciàtics de la cultura europea del gòtic primigeni, entroncada amb l'univers de la geometria euclidiana i els seus traçats àurics, recuperada des d'Alexandria, Bagdad i Toledo, i transmesa a Europa a través de Sens, Chartres i París.

La tercera és un pregon respecte per a la recerca activa desenvolupada pel professor Erundino Sanz, que, amb el descobriment de les traces pentagonals i les proporcions àuriques de Santa Maria, segurament hauria guanyat el títol de *magister* al món medieval dels mestres constructors. Per tant, mereix ser considerat, junt amb els vells constructors de Santa Maria, com un altre mestre i geòmetra contemporani.

Les seves recerques comporten, doncs, un repte per als nous historiadors de l'arquitectura: l'aplicació d'una anàlisi pentagonal i àurica als principals edificis gòtics de Catalunya, Aragó i Occitània, per tal de verificar l'extensió d'aquesta eina valuosa i oculta de projecció.

BIBLIOGRAFIA

- CORRAL, José Luis (2014). *El enigma de las catedrales*. Barcelona: Planeta.
- DUBY, Georges (1966). *La Europa de las catedrales*. Barcelona: Skira-Carrogio.
- EUCLIDES (2007). *Elements de geometria*. [1a versió al català a: < <http://www.euclides.org>>]
- FINANCE, Laurence de (2012). *La Sainte Chapelle*. París: Éditions du Patrimoine.
- GONZÁLEZ MORENO-NAVARRO, José Luis (1994). *El legado oculto de Vitruvio*. Madrid: Alianza Editorial.
- OLDENBOURG, Zoé (1972). *Cathédrales de France*. París: Hachette.
- PEDOE, Dan (1979). *La geometría en el arte*. Barcelona: Gustavo Gili.
- POISSON, Olivier (1997). *Le cloître et la Cathédrale d'Elna*. Elna: Region Occitaine.
- SANZ, Erundino (1994). «La trama geomètrica de la nau gòtica de Sta. Maria dels Turers a Banyoles». *Revista de Girona*, núm. 165.
- SHAVER-CRANDELL, Anne (1985). *La edad media*. Barcelona: Gustavo Gili.
- SIRGANT, Pierre (1986). *Moissac. Abbaye Sant-Pierre*. Montauban: Association Montmurat-Montauriol.
- VITRUVI (1989). *D'arquitectura*. Barcelona: Agrupació de Fabricants de Ciment de Catalunya.
- WATSON, Percy (2010). *La construcción de las catedrales medievales*. Madrid: Akal.

Arquitectura gòtica a les terres de Girona

La construcció de l'església de Santa Maria dels Turers de Banyoles

BOTO, G.; FREIXAS, P.; GALOFRÉ, J. (ed.)

Banyoles: CECB, 2018, p. 141-160. (Quaderns; 38)

Sant Esteve i Santa Maria dels Turers, la consolidació de dos poders religiosos a la vila de Banyoles a l'època moderna

Josep GRABULEDA SITJÀ

Arxiu Comarcal del Pla de l'Estany, pl. del Monestir, 30, 17820 Banyoles

Resum

L'església de Santa Maria dels Turers era sufragània de la de Sant Esteve. En créixer Banyoles va aparèixer un grup de prohoms que es volia distanciar del poder feudal de l'abat. Aquest grup va veure en el control de Santa Maria un contrapoder al senyor feudal. Llavors es va establir una aliança entre els capellans de Santa Maria i els prohoms per anorrear el poder feudal, que va durar fins a la desaparició del monestir benedictí de Sant Esteve el 1835. Van ser segles d'enfrontaments i la lluita va abastar tots els camps de la vida col·lectiva. Aquest article estudia les disputes que tenien com a centre l'església de Santa Maria: per les claus de l'església, pel viàtic, pel dret a enterrar i disposar de cementiri, per les processons, per la parroquialitat, pels predicadors de quaresma o, entre moltes altres, per quins dies es podien celebrar misses a Santa Maria.

Paraules clau: monestir de Sant Esteve, Santa Maria dels Turers, universitat de Banyoles

Abstract

St Esteve was the main church, being St Maria a suffragan. Little by little Banyoles started to expand and a group of outstanding men decided to diminish the power of the abbot who was the lord and master. This group found the alliance of the priests in Santa Maria to fight against the Benedictine monastery which finally disappeared forever in 1835. They were hard times for community life. This article focusses on the troubles referring to Santa Maria: the disputes for the keys, for the travel allowances, for the right to bury and the access to the cemetery, for the processions, for the parishes around, for the Lent preachers, for mass to be held, among many other things.

Key words: St Esteve's monastery, Santa Maria dels Turers, Banyoles university

Santa Maria dels Turers, una església sufragània de Sant Esteve

Des del segle XI va quedar clar que l'església de Santa Maria dels Turers era sufragània de la de Sant Esteve. No sabem, tanmateix, exactament des de quan ho era, però sí fins quan ho va ser: fins a la desaparició del monestir benedictí de Sant Esteve de Banyoles. L'església del monestir era la parroquial i exigia dels vilatans delmes, oblacions, primícies i drets de sepultura (ACPE, Fons de Lluís G. Constans, Manuscrits, III, Parròquia). L'abat nomenava els càrrecs, amonestava i multava els curats de Santa Maria, els donava la canònica porció (quantitats rebudes en concepte d'aliment per tal d'exercir el càrrec), els exigia obsequis, serveis diversos i el jurament de fidelitat.

L'església de Santa Maria va ser regida espiritualment primer per dos curats: el capellà major i el domer. Posteriorment, des de 1265, s'hi va afegir el sagristà (Alsius, 2018). També existia l'ofici de campaner (*scobolarius*). Antigament, el capellà major residia al monestir; després, però, va viure en alguna casa prop de l'església de Santa Maria (ACPE, Fons de Lluís G. Constans, Manuscrits, III, Parròquia).

A Banyoles, en créixer econòmicament, i en nombre d'habitants, va aparèixer un grup social (compost per rics prohoms vinculats familiarment a mercaders i canvistes gironins i barcelonins, o pertanyents a la petita noblesa de donzells i cavallers del Pla de l'Estany) que es volia distanciar del poder feudal de l'abat. Aquest grup va veure, en el control de l'església de Santa Maria, un possible contrapoder (sobretot religiós) al senyor feudal. En aquest moment es va establir una aliança entre els capellans (curats) de Santa Maria dels Turers i els prohoms del comú (després universitat de la vila) per anorrear el poder feudal, que va durar fins a la desaparició del monestir benedictí, el 1835. Van ser segles d'enfrontaments per totes les prebendes del monestir sobre l'església de Santa Maria. La lluita dels prohoms contra el poder feudal de l'abat es va estendre a tots els camps de la vida col·lectiva banyolina durant segles. En aquest escrit estudiarem les disputes que tenien com a centre de discussió l'església de Santa Maria, els seus curats i atribucions (fig. 1).

La universitat de Banyoles i l'església de Santa Maria dels Turers

El municipi, la universitat o el comú, tenia molts interessos a l'església de Santa Maria i els utilitzava per reforçar-ne el poder.

A partir del segle XII, i de forma temporal o més o menys esporàdica, els representants de la vila es reunien en aquesta església. Encara en data més tardana, l'1 de gener de 1684, hi va haver l'extracció dels jurats. Per aquest motiu, no es fa estrany que, quan, el 7 de gener de 1270, el bisbe Pere de Castellnou i el capítol de la catedral de Girona varen concedir la facultat d'enderrocar l'antic temple parroquial de Santa Maria dels Turers i de construir-ne un altre de

Figura 1

Vista general de Banyoles amb els dos campanars de les esglésies de Santa Maria i Sant Esteve. (Autor desconegut. ACPE. Fons de l'Ajuntament de Banyoles)

millor, van atorgar aquesta facultat als prohoms i a la vila (i no a l'abat ni als curats de Santa Maria). Altres bisbes de Girona també es van dirigir als prohoms o a la universitat en assumptes referents a Santa Maria (com el bisbe Onofre de Reart, el 1617, a l'hora d'aixecar capelles) o, en altres ocasions, van fer això mateix alguns papes (com en el cas de la llicència del papa Eugeni IV per bastir-hi un cementiri). Fins i tot, a vegades l'abat concedia llicències a l'església de Santa Maria a través dels prohoms, com va passar el 28 de juny de 1302, quan l'abat Bernat de Vallespirans va permetre construir-hi dos altars (un en honor de santa Cecília i l'altre de sant Bartomeu apòstol) (fig. 2); o quan va donar permís per canviar la pica baptismal de fusta per una altra de pedra (5 de març de 1498) (Alsius, 1895). Més tard, el 12 d'abril de 1522, davant les insistents súpliques dels jurats, el monestir va prorrogar indefinidament retenir les fonts baptismals de pedra. Tanmateix, uns mesos abans, el 6 d'octubre de 1521, l'abat Miquel de Sampsó havia revocat aquesta llicència.

La relació entre els prohoms i l'església de Santa Maria és molt evident. Molts d'ells van ajudar a bastir la nova església a partir de 1270 i hi varen fundar altars: Jaume de Bellsolà (Grabuleda, 2012) va deixar unes terres a Sant Vicenç de Camós per als aniversaris (1279); el notari Bernat de Reixac va establir una missa setmanal a l'altar de Sant Benet (1306); els marmessors del cavaller Guillem de Llor (Desllor) hi van crear un benefici (1308) (Grabuleda, 2010); Jaume Solà, en les clàusules del seu testament, hi institueix un benefici dotat amb 4.000 sous (1313); Pere Plassa (o Pere d'Usall) va constituir-hi un aniversari (1320), o, per exemple, el mercader

barceloní Jaume de Mitjavila i Guillerma, neboda de Jaume de Solà, van donar 7.000 sous per a un benefici, d'acord amb l'últim testament de la seva mare, Margarida (1356). Gràcies a les donacions d'aquests prohoms, més o menys vinculats a la universitat, Santa Maria va posseir propietats i diferents censos i rendes, com, per exemple, els del mas Mateu (veinat de Puigpalter) o els del mas Usall del Bosc, sobretot destinats als aniversaris.

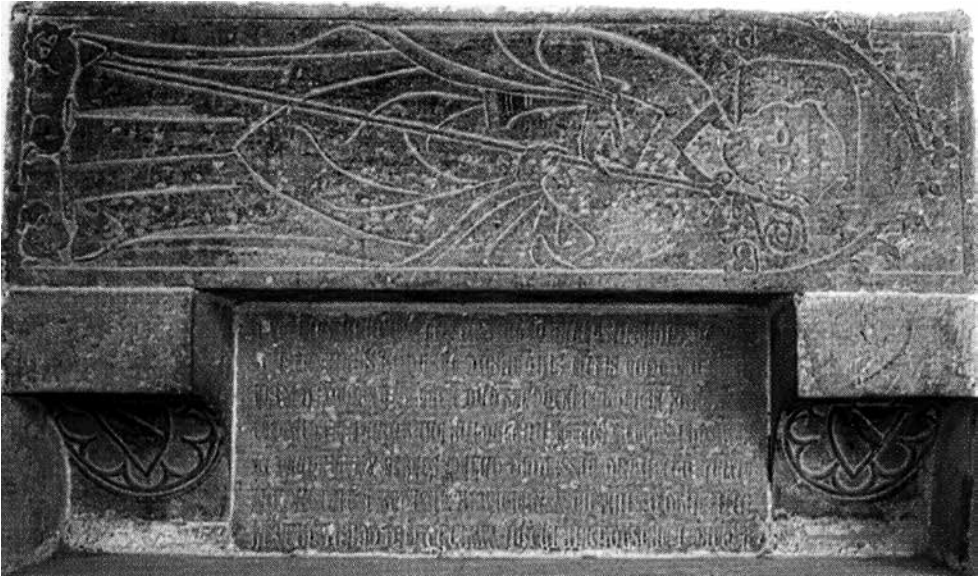

Figura 2

Ossari de l'abat Bernat de Vallespirans. (Autor desconegut. ACPE, Arxiu de Complement de l'Arxiu Municipal de Banyoles)

Els jurats nomenaven els obrers i el clavari, que, juntament amb el capellà major, es cuidaven de la gestió de l'església. El 1450 es va decidir que l'administraria una junta de l'obra o d'obers, composta per tres jurats (després regidors) i el capellà major. Si calia, es prenen les decisions en nom de la universitat o institucions afins (com l'Almoina dels Prohoms) i no de l'obreria. D'aquesta manera, les campanes de l'església van ser pagades per la institució de l'Almoina dels Prohoms (1467) o pels obrers (1564, 1603, 1604, 1639 i 1659). La clau del temple es guardava a l'arxiu de la vila, en un armari que es trobava a la Casa de l'Almoina dels Prohoms (28 de desembre de 1583). Els representants municipals tenien seients al presbiteri i sortien, per quaresma, a captar de porta en porta per a l'obra; els jurats feien l'almoina del pa cuit a Santa Maria, intervenien en la reparació del teulat (1546) i guardaven, a les arques municipals, les joies d'argent (1583); el comú empenyorava els vasos sagrats (1463 i 1655) i tenia cura del rellotge, i, als anys quaranta del segle XVIII, els regidors donaren al capellà major «les gramalles [les velles] per adorno de la iglesia y sagristia» (Constans, 1952). Al segle XVIII, a

«lo altar Major ab son retaule», hi havia esculpides les armes del poble, com també en el cor («En lo Cor se troba lo Arxiu de la vila sellat amb ditas armas»), en l'orgue, en el rellotge, en els panys de moltes de les portes, en el rosetó de la façana i en la porta principal (ACPE, Fons de l'Ajuntament de Banyoles, Plets (1551-1797), 10).

El compromís de 1294

Les dissidències entre els curats de Santa Maria i el monestir van fer necessari arribar a un compromís a final del segle XIII. Fou el 2 de juny de 1294 quan es va signar aquest compromís o sentència arbitral. Per part de Santa Maria hi varen intervenir els clergues Ramon d'Estany (capellà major de 1279 a 1310), Arnau de Camp (domer) i Pere Calvet (sagristà). Ramon d'Estany estava ben relacionat amb l'entorn del bisbe de Girona i, després, va actuar com a àrbitre en l'acord de la Carta Municipal o Comunal, que va permetre constituir un municipi a Banyoles i tenir legalment una universitat. Va acabar, més endavant, essent clergue a la seu gironina. Arnau de Camp era sovint subnotari i Pere Calvet va ser prior de Sant Nicolau de Calabuig (priorat del monestir banyolí, el 1299). Els monjos varen nomenar d'àrbitre fra Pere, sagristà major, i els curats de Santa Maria varen escollir el jutge Joan Llorens i el notari Bernat de Reixac (dos respectats prohoms). L'altre àrbitre va ser l'abat Arnau de Vallespirans.

És important aturar-nos a comentar aquest compromís, ja que les seves disposicions tindran vigència, com veurem, fins ben entrat el segle XVIII i seran motiu de constants divergències entre el monestir i els curats de Santa Maria (i els representants de la vila).

Es tractava de decidir sobre els conflictes a l'hora de celebrar les misses i processons a les dues esglésies. Es va estipular que qui contravingués els acords hauria de pagar una pena de cinc-cents sous. Si hi havia discrepàncies es portarien a la cúria de Banyoles (el tribunal de l'abat). Varen actuar, de testimonis, els clergues Arnau de Serra, Ar(nau?) d'Orriols, Pere de Camp (després domer de Santa Maria) i Mateu Manent (capellà vinculat a Santa Maria, que el 1311 era obtentor de l'altar de Santa Cecília d'aquella església).

La sentència arbitral conté vint capítols i no deixa gairebé res sense regular (ACPE, Fons de Lluís G. Constans, *L'arxiu monacal de Banyoles i el seu Graduarium*). S'hi acordava que l'església de Sant Esteve obriria durant les principals festivitats de l'any (i, per tant, la de Santa Maria estaria tancada aquests dies). L'església de Santa Maria es tancava, entre altres, els dies de Cendra, Sant Benet (11 de juliol), Rams, de dimecres a dissabte Sant, per la Pasqua de Resurrecció, Pentecosta, el dia de la Invenció del Cos de Sant Esteve (3 d'agost), per la Nativitat de Maria (8 de setembre), el Corpus Christi, Tots Sants, Nadal i Sant Esteve. En total, les festes assenyalades eren disset dies. El 1762 continuaven essent aquestes mateixes disset festes. Durant aquestes festivitats, els curats de Santa Maria (i, per extensió, els seus feligresos) estaven obligats a anar a Sant Esteve. A més, el capellà major havia de fer de diaca en el monestir i tots tres curats havien d'anar al monestir per administrar els sagraments i fer presència al cor en totes les hores canòniques, diürnes i nocturnes.

Aquests dies, els vilatans havien d'oïr missa a l'església de Sant Esteve, i els clergues de Santa Maria hi havien d'anar i, a vegades, dir l'evangeli. L'abat celebrava la missa major i els capellans l'havien d'ajudar. També havien de participar en algunes processons que anaven del monestir a Santa Maria. El sagristà de Santa Maria, durant el Dissabte Sant, Pasqua, la vigília de Pentecosta, la vigília de Tots Sants i per Nadal, havia de tancar l'església de Santa Maria i donar les claus al sagristà de Sant Esteve perquè les guardés. Això mateix passava quan hi havia processons que sortien de l'església de Sant Esteve (i solien passar per davant de Santa Maria sense entrar-hi a dins, ja que havia de restar tancada). Els dies marcats, Santa Maria quedava tancada des del vespre anterior. Quan es tancava, els curats estaven obligats a residir al monestir a totes hores, diürnes i nocturnes. Els monjos controlaven la distribució de l'eucaristia els dies reservats, l'administració del baptisme als adults tot l'any i els dels nascuts durant la setmana en les vigílies de Pasqua de Resurrecció i Pentecosta. Totes les criatures nascudes durant la Setmana Santa i vuit dies abans de Pentecosta s'havien de batejar a les fonts del monestir, encara que es fes després de Pasqua o Pentecosta (la resta de l'any era voluntari i els curats de Santa Maria no podien impedir-ho). A Santa Maria era permès tenir una pica baptismal de fusta per batejar.

Els curats de Santa Maria podien fer misses resades els altres dies i els dies estipulats per al monestir després de la missa a l'església de Sant Esteve (però havien de pagar la meitat dels donatius recollits a la missa). A Santa Maria, els diumenges es podia celebrar missa matinal, però havia d'acabar abans que comencés la de Sant Esteve, perquè la gent pogués anar a la del monestir. També, els diumenges no marcats es podia fer missa matinal, ofici major i resar *maitines* i vespres, però no es podien començar a resar les hores canòniques abans que la de Sant Esteve. A més, la missa matinal havia de fer-se a trenc d'alba i dir-se purament resada i sense sermó; a la del monestir, en canvi, se solemnitzava amb cant, publicació de festes i sermó.

Es disposava que els curats de Santa Maria havien d'anar el dimecres anterior a Pasqua als oficis de Sant Esteve, i no es feia ofici a Santa Maria. També s'acordava que els sants olis consagrats pel bisbe, que es portaven des de la catedral de Girona, es rebien i custodiaven al monestir, i el Dissabte Sant, després del catecisme i els batejos, es portaven a Santa Maria. Els curats de Santa Maria havien d'anar a l'església de Sant Esteve el Dissabte Sant, la vigília de Pasqua i Pentecosta, i ensenyar el catecisme d'infants (al peu de la porta de l'església de Sant Esteve), a més d'aportar cera pasqual.

L'abat anava a l'església de Santa Maria el dia de Sant Joan Apòstol, el dilluns després de Pasqua i el dilluns després de Pentecosta i hi celebrava les misses majors en honor a santa Maria, amb assistència dels curats. El clergat i els familiars de l'abat i els monjos, així com els criats de l'abat i els monjos cambrer i infermer, havien de rebre cada un una coca de les millors que es recollissin aquells dies a l'ofici d'ofrenes dels fidels. També es prohibia que, quan se celebrés la festivitat d'algun sant (Nicolau, Miquel, santa Creu, Martí i santa Maria Magdalena) amb altar a Sant Esteve, es fessin missa i sermó a Santa Maria. Entre setmana, no

hi havia limitacions a Santa Maria, tret de les diades d'aquests sants amb altar a Sant Esteve. Per Sant Joan Baptista (hi havia altar a les dues esglésies), totes dues podien fer missa alhora, però només sermó al monestir.

Altres capítols disposaven que alguns dies, al matí i el vespre, les campanes de Santa Maria no podien tocar (només ho farien les de Sant Esteve); el segell de Santa Maria el custodiaria el sagristà monacal; es controlarien les confessions (sobretot, en cas d'assistència de predicadors d'ordes menors i més durant el Corpus Christi); només s'enterraria al cementiri del monestir (tot i que a Santa Maria es podien fer misses de difunts); únicament es podia fer missa major i processó a Sant Esteve els dies dels aniversaris d'algun abat difunt (com Ramon de Corsavell i Guillem de Cartellà); els curats havien de donar una porció per l'Assumpció de Santa Maria (15 d'agost) al cellerer i al sagristà del monestir, i, finalment, els curats havien de jurar fidelitat i obediència a l'abat.

Moltes de les disputes posteriors van ser per no complir estrictament algun d'aquests capítols establerts en el compromís de 1294.

Més de tres-cents anys després, el gener de 1638, el bisbe va haver d'intercedir per evitar els reiterats problemes i tot va quedar rubricat en una butlla del papa Urbà VIII del 18 de juny de 1638. D'acord amb el compromís de 1294, s'obligava els curats que els dies que es tanqués Santa Maria haguessin d'anar a Sant Esteve per confessar i donar la comunió (només ho podien fer ells i havien de demanar la clau del sagrari al sagristà, que els l'havia d'entregar i ells la podien guardar, i podien tocar una campaneta. Si havien de batejar, també havien de demanar la clau de les fonts baptismals i el sagristà del monestir els l'havia de donar). Igualment s'establien les obligacions següents: si es posaven ciris, candeles i diners per batejar, eren dels curats; sempre que s'hagués d'administrar el viàtic o extremunció, el sagristà monacal havia d'entregar els sagraments i sants olis, i els curats, els beneficiats de les dues esglésies i els fills de la vila ordenats es podien enterrar a Santa Maria (pagant, això sí, a l'abat i als residents al monestir, com també al sagristà, allò acostumat).

Durant anys, l'abat nomenava els curats de Santa Maria. Així va ser el 1362, quan els vicaris generals episcopals van confirmar la sagristia de Santa Maria dels Turers a favor de Pere Oller, a presentació de l'abat Pere. I d'altres cops: el 23 de febrer de 1394 hi va haver, davant l'abat, la investidura de Guillem Soler, clergue de Santa Maria d'Orfes, en la domeria de Santa Maria dels Turers; també, el 1683, el bisbe va confirmar la col·lació de la sagristia, feta per l'abat Antoni de Planella, a Joan Puig, clergue de Vilaür; o, més enllà, el 1757, el vicari general del bisbat va ratificar la capellania major, feta pel cambrer monacal Guillem Borràs i de Riba, a favor de Feliu Ribes, clergue de Girona. El 1753, amb la signatura del concordat entre Espanya i la Santa Seu, l'abat va perdre el dret de presentació dels capellans i els curats van ser alliberats de prestar vassallatge a l'abat, tot i que el capellà major ho continuava fent per poder rebre les porcions convingudes.

La universitat banyolina i Santa Maria dels Turers enfrentades al monestir de Sant Esteve

Ja, al segle XIV, una part dels poders locals utilitzaven el bisbe per qüestionar les atribucions de l'abat, com així va passar el 5 d'agost de 1303, pocs mesos després de la sentència arbitral de la Carta Municipal. En aquesta data, el capellà major de Santa Maria dels Turers i delegat del bisbe (Ramon d'Estany, àrbitre en la Carta Municipal) va dictar una sentència contra l'abat Bernat de Vallespirans per haver gravat, indegudament, amb impostos diversos vassalls rurals, per atendre unes despeses ocasionades per un plet entre el bisbe i el rei. Segons la sentència, no podia exigir dels pagesos cap impost forçós (talles i subsidis), tret en cinc casos (segons un arbitratge del temps de l'abat Guillem Ramon, el 1261): si ho demanava el papa, si hi havia penúria al monestir, si la fe cristiana perillava, en cas d'allotjament del comte o del seu hereu, o si un nou abat demanava una quantitat per a l'alimentació (ACPE, Fons de l'Ajuntament de Banyoles, pergami núm. 17).

Aquesta vinculació entre la universitat i Santa Maria va provocar molts conflictes en molts fronts que varen durar molt anys (fins al 1835) entre els partidaris del monestir (cairuts, quadrats) i els contraris (rodons). Les lluites més importants es varen produir per la parroquialitat, el dret de cementiri i d'enterrar els morts, l'elecció dels càrrecs municipals, la jurisdicció, el dret de l'aigua de l'Estany o el monopoli de la carnisseria i el forn. Amb freqüència s'arribava a la violència i el desordre. En els primers anys del segle XV, la topada va ser brutal: el 1416, l'abat Guillem de Pau i Amorós havia amenaçat de mort els vilatans i havia pres les claus dels portals de la muralla; un any després, el 1417, en l'elecció de nous jurats i consellers, ell mateix, amb cent homes armats, va fer empresonar els electors assistents a l'acte. Immediatament, el poble es va aixecar i va contractar alguns mercenaris armats per reforçar la defensa de la vila.

D'aquestes topades entre el monestir i Santa Maria (amb el benentès que darrere d'aquesta última sempre hi havia els representants municipals), n'esmentarem les més significatives.

Les disputes provoquen l'absència dels capellans de Santa Maria

A començament de febrer del 1421, les baralles varen provocar que, per por, els capellans de Santa Maria dels Turers s'absentessin per un temps indeterminat, i que fos impossible realitzar les tasques religioses ordinàries. Cal dir, però, que els clergues de Santa Maria ja s'havien absentat l'any anterior a causa de la pesta. Llavors, el bisbe va autoritzar els obrers de l'església a llogar momentàniament capellans de fora de la vila. En aquells moments, l'abat era Guillem de Pau i Amorós (abat de 1409 a 1444), que, després de moltes controvèrsies, el 1443 va ser depositat i empresonat per la reina Maria d'Aragó al palau episcopal i al castell de la Bisbal.

Bastonades per les claus

Posteriorment, el 1620, hi va haver un plet entre Santa Maria dels Turers i el monestir, i el bisbe va donar llicència als preveres de Santa Maria per reunir-se i elegir síndics, a fi de pledejar contra el monestir de Sant Esteve. Dos anys més tard, el 1622, els monjos i els beneficiats de Sant Esteve anaven contra els curats i els beneficiats de Santa Maria pel dret de l'abat a designar baciner d'ànimes.

El problema del control de les claus era recurrent. El 16 de maig de 1511 es va signar una concòrdia entre el sagristà del monestir, fra Gaspar Conill, i els curats (el capellà major Antoni Güell, el domer Joan Estarriola i el sagristà Tomàs de Santa Creu) per obrir les portes de l'església uns certs dies i a unes hores determinades. A vegades, les disputes per les claus produïen desgavells, com el 25 de desembre de 1615, quan Bartomeua, muller del cardador Joan Ramon Ugo, no va poder rebre «la Extrama Unció per estar tancada Santa Maria i hagué expirat abans que les claus no foren vingudes del monestir» (ADG, Llibre d'òbits de la Parròquia de Santa Maria dels Turers (1555-1678), f. 69).

Més tard, el 1624, van tornar els conflictes per les claus. Va ser el 4 d'abril, el Dijous Sant, quan els monjos deien que ells tenien el dret a tancar les portes de Santa Maria i els capellans els prengueren les claus i tot va acabar a bastonades:

Lo altre valerós competidor és estat fra [...] Mantilla, abat de Banyolas per la yglésia de Santa Maria de la matesa vila, pretenent lo abat que sos predecessors per quietut del convent fundaren dita yglésia y passaren ella tota la cara excepto que la administració de sacraments en las fetas anyals y tots los officis se fessen en la ysglésia del monastir.

Tant, que los dias solemnes se tancan las portas de Santa Maria. Succehi que en aquest sant dia lo abat envià un donat a tancar las portas com solia, y a la que volgué tancar hisqueren de dita yglésia un capellà dels beneficiats en ella y un clergue nomenat Francesch Martí, natural de la vila de Castelló de Empúries, en nom de fisch o núncio del bisbe y un notari nomenat Juan Vezi, natural de Torroella de Montgrí (hòmens prou fogosos, jóvens y de no molt exemplar), los quals se hagafaren ab lo monjo y li llevaren les claus y se volgueren alçar ab la ysglésia en nom del bisbe. Des que lo abat ho sabé, en bons dias bonas obras, acompanyat de sos monjos y de alguns vassalls anà a la ysglésia de Santa Maria, ahont carregaren de bastonadas als servents del bisbe donant-los-ne més que no'n volian. Basta [dir] que al pobre Vezi lo tingueren prop de una hora sens sentits. Y perquè lo trobaren ab dos pistolas, li posaren guardes en la yglésia deu hòmens continuos mudant de quant en quant y fen-hi baxar los vassalls dels altres llochs, esperant molts dias consulta del virey si'l traurian de la yglésia. Lo Martí ana a Gerona a aportar las novas al bisbe. (Pujades, 1975, p. 172-173)

L'afer de les claus encara durava el 1628, quan el fiscal monacal va actuar contra el domer Miquel Prats per decidir qui havia de tancar les portes de Santa Maria dels Turers i portar les claus al monestir.

El problema del viàtic

Els curats defensaven que només ells podien portar el viàtic, però a vegades ho feia l'abat, i algun abat, com Antoni de Mantilla, va ser excomunicat per aquesta qüestió. Això va passar el 1624, quan el 6 d'abril va morir la vídua Margarida Oliveras i «lo Sr. Abat Montilla aportà lo viàtic a dita Oliveras» i va ser excomunicat per la cúria eclesiàstica de Girona i Tarragona (ADG, Llibre d'òbits de la Parròquia de Santa Maria dels Turers (1555-1678), f. 86v).

El dret d'enterrar

Només una església podia tenir cementiri i era susceptible de soterrar els fidels: la de Sant Esteve. Amb freqüència, es barallava amb els encarregats de l'església de Santa Maria dels Turers pels drets d'enterrament, ja que aquesta última també reclamava aquests drets i sepultava, en els terrenys que envoltaven el temple, els vilatans que així ho demanaven.

De totes maneres, una butlla del papa Eugeni IV, datada el 30 de març de 1446, autoritzava l'enterrament a Santa Maria, davant l'església. Va ser ratificada pel papa Pau V i la cúria de Girona va confirmar el cementiri, així com també la Sagrada Rota de Roma, el 1620. S'hi podien soterrar capellans o gent molt propera a l'església (a vegades, a les capelles del temple). Com s'ha vist, en la concòrdia de 1638 ja es van permetre els soterraments dels curats, els beneficiats de les dues esglésies i els fills de vila ordenats. El monestir, però, la va considerar sense vigència. Tanmateix, el 1573 (en una visita pastoral del bisbe Bonet de Tocco) i el 1746 encara s'esmenta un cementiri a Santa Maria.

Les disputes van ser constants al segle XVIII. N'esmentarem alguns casos, com el de Maria Anna Llibert, dona del manyà Pere Llibert, que el dia de l'enterrament, el 12 de desembre de 1729, primer la van portar a Santa Maria i després de molts crits i discussions van anar cap al monestir. Però «arribant ab lo cos en lo pont del portal del Mo(nast)ir isquè lo Sr. Fra Franc(isc)jo Melianta Sacristà» va dir que la tornessin a Santa Maria. Finalment, l'endemà varen fer l'ofici a Santa Maria (ADG, Llibre d'òbits de la Parròquia de Santa Maria dels Turers (1678-1773), f. 74). O un altre cas esdevingut el 14 de març de 1751, quan va morir Pere Morgat, membre de la família de pagesos benestants Morgat i «los Srs. monjos volien aportarse'n lo dit cadàver en lo Monastir i esto era perquè havia mort en lo hospital» (ADG, Llibre d'òbits de la Parròquia de Santa Maria dels Turers (1678-1773), f. 109v). Llavors es va produir una baralla entre els curats i el monjo Bernat Massot i el sagristà del monestir Narcís de Pasqual i de Regàs. Finalment va ser enterrat a Santa Maria. Els anys 1749-1751, la polèmica va continuar.

El 30 de setembre de 1755 va ser enterrat el reverend Joan Baptista Trull (la família Trull era una reconeguda nissaga de cairuts). Es van celebrar tres oficis a Santa Maria i tres al monestir. El prior del monestir Guillem Borràs i de Riba va fer fora de l'ofici del monestir els representants de Santa Maria. Els monjos varen voler anar a buscar el cadàver a la casa familiar (can Trull) i hi va anar el sagristà del monestir «i lo acompanyà fins el portal o muralla

acostumada» (ADG, Llibre d'òbits de la Parròquia de Santa Maria dels Turers (1678-1773), f. 118). Uns mesos més tard, el 21 de juliol de 1756, va morir l'abat fra Ramon de Padró i Serrals i el varen tenir sense enterrar fins al dia 24: «Lo aportaren e modo de Professó per la vila de Banyoles i passaren per lo carrer de S(an)ta Maria però no entraren dins de la Igl(esi)a». Cap curat va anar a l'ofici al monestir (ADG, Llibre d'òbits de la Parròquia de Santa Maria dels Turers (1678-1773), f. 119).

Tanmateix, al segle XVIII, una sentència va decidir que no es podia enterrar a Santa Maria i es van desenterrar els cossos dels difunts per portar-los al cementiri de Sant Esteve. La polèmica va ser gran, ja que de 1750 a 1757 s'havien enterrat a Santa Maria més de vint-i-vuit persones, contravenint les ordres del monestir, que en reclamava el dret exclusiu. La sentència es va executar i es varen haver de desenterrar els soterrats a Santa Maria. La disputa va acabar quan, el 8 de setembre de 1793, es va obrir un nou cementiri parroquial, situat al final del carrer de Sant Martirià, que s'havia començat a bastir després del Real Despacho del Real y Supremo Consejo de Castilla de la Sala Segunda de Gobierno del 18 de setembre de 1786, en el qual el rei Carles III disposava que Banyoles podia tenir un cementiri fora del nucli habitat de la vila (Palmada, 2009). Els enterraments, però, continuaven al monestir (encara el 1800) i, durant un temps, es podia escollir en quin dels dos cementiris es volia ser enterrat.

Altres problemes a l'hora dels enterraments

Un altre problema va ser l'enterrament de l'abat Dimes de Malla i de Gualbes el 7 d'octubre de 1702, quan van debatre sobre si s'havien de pagar alguns drets (en aquest cas, el de les atxes), ja que els monjos «se nota que volgueren aportar lo cos de dit P(are) Abad en S(an)ta Maria y fer un ofici allí y com los P(ares) Curats estiguessen ab diferentias ab los P(ares) Monjos y en particular volguessen dret de las atxas que es cremaria devant lo Cos determinaren los P(ares) Monjos de no aportarlo en dita Iglesia suposat que per exa y altres Rahons avian dexat de aportarhi altres monjos que eran mors anterement del P(are) Abad» (ACPE, Fons de l'Ajuntament de Banyoles, Llibre del secretariat de la universitat de la vila (1688-1734), f. 78v-79v).

També es vigilaven mútuament per veure on portaven els cadàvers dels difunts, i si es feia missa cantada o no; en definitiva, es comprovava si es complia l'acord de 1294. Això va passar, per exemple, el 30 d'agost de 1711, quan va ser enterrada Anna Tassidevall, donzella filla de Joan Tassidevall, pagès de Puigpalter: «En aquest dia tenien los monjos sentinellas en los portals sperant quan vindria lo cadaver per a requestarnos que en tal dia es feia la festa de la dedicació de la Iglesia no se podia dir Missa cantada en S(an)ta Maria. M'ho digueren de paraula a la porta de la Iglesia i no obstant se digué Missa» (ADG, Llibre d'òbits de la Parròquia de Santa Maria dels Turers (1678-1773), f. 57v).

Les controvèrsies del doctor Torrent

Miquel Torrent i Mateu va néixer a Banyoles el febrer de 1665 i hi va morir, als vuitanta-cinc anys, el 17 de juny de 1750 (Grabuleda, 2003; Abellan, 2015). Es va encaminar cap al sacerdoci i va entrar als tretze anys al Seminari de Girona (1678). Va estudiar fins a ser doctor en teologia. El 1690 va aconseguir la càtedra de llatí de Banyoles, però hi va renunciar per ésser el capellà major de l'església de Santa Maria dels Turers. Va ser capellà major de 1691 a 1750.

Miquel Torrent va posar en ordre l'arxiu parroquial i va escriure l'obra titulada *Annuales cuestiones y controversias contra la parroquial, insigne y venerable Iglesia de Santa Maria dels Turers de la Vila de Banyoles y dels Curats de ella ab anotacio de alguns successos dignes de memoria eterna, recopilats y observats per lo Dr. Miquel Torrent, capellà major y natural de dita vila, desde lo any 1691* (ACPE, Col·leccions de l'Arxiu Municipal de Banyoles, Parròquia de Santa Maria dels Turers). En aquest manuscrit es recullen les controvèrsies tingudes entre l'església de Santa Maria i l'església de Sant Esteve (fig. 3).

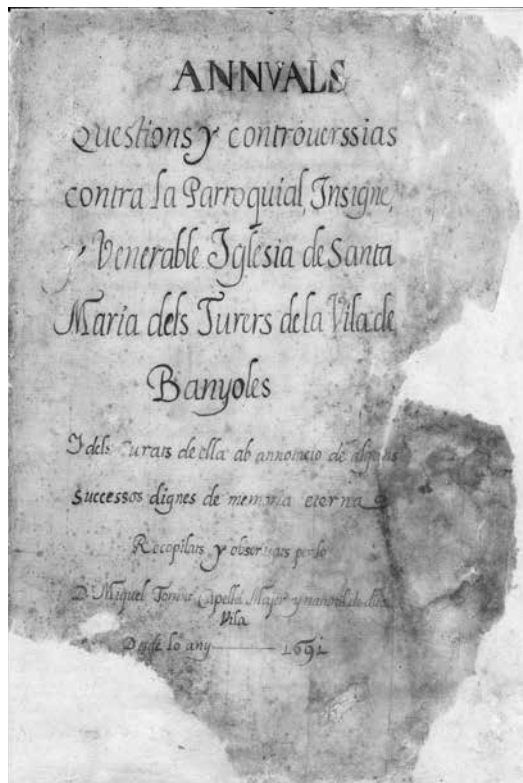

Figura 3

Portada del manuscrit *Annuales* del doctor Torrent. (ACPE, Col·leccions de l'Arxiu Municipal de Banyoles, Parròquia de Santa Maria dels Turers)

El doctor Torrent argumentava que havia de recollir els esdeveniments «per haverse desgraciadament cremades las scripturas de S. Maria. Molt temps havem estat quals altres cegos sens guia y nos han donat entenen garsas per perdius, y las pocas noticias tinch las demes he adquiridas per medis estravegants y valentme de arbitres; Lo que me motiva a Comensar estas annual questions o Anales des de lo any jo Comensí residir en esta Iglesia, pera memoria y llum dels qui nos han de Succehir en nostres officis» (*Annuals*, p. 5) (fig. 4). A cada qüestió que plantejava el monestir, ell sol·licitava que es demostrés documentalment i, sovint, no es fiava de la veracitat dels documents aportats.

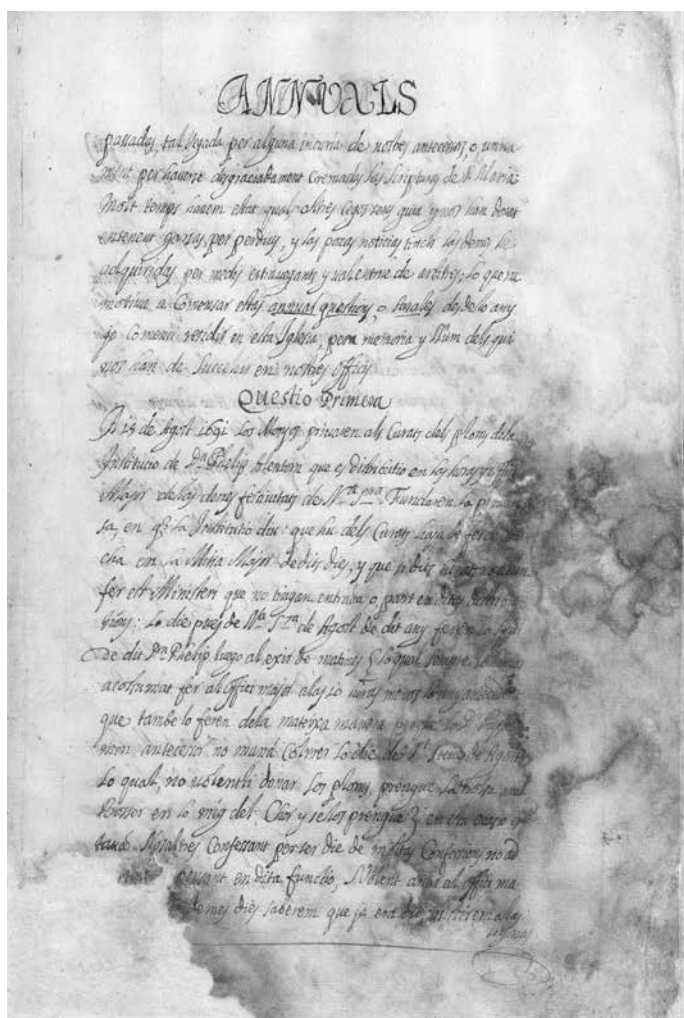

Figura 4

Pàgina 5 del manuscrit *Annuals* del doctor Torrent. (ACPE, Col·leccions de l'Arxiu Municipal de Banyoles, Parròquia de Santa Maria dels Turers)

Les diferents qüestions

Els curats intentaven no assistir a certes misses al monestir, sobretot quan es tractava d'ajudar a la missa major, i s'inventaven excuses, com que no estaven assabentats de la missa o que estaven confessant.

Les discussions durant la quaresma eren constants, sobretot a l'hora de donar la comunió. S'havia de complir amb el precepte de comunió anual, i a l'església de Santa Maria es van incrementar el nombre d'assistents i era impossible saber qui observava aquest precepte. El domer Jeroni Crehuet va afirmar que havia sentit a dir que abans es donaven uns papers (albarans o bitllets). Ho varen començar a fer per la quaresma de 1692. Com no podia ser d'una altra manera, el monestir va protestar perquè si es feia això era com si fos una església parroquial.

A les misses matinals del dia de Corpus i el dissabte, diumenge i dimecres de l'octava del 1692 hi va anar molta gent, que després no va anar a l'ofici, i l'abat va demanar al doctor Torrent que complís allò acordat. Aquest va donar llargues ja que estava confessant i el van privar de la porció. Li varen enviar una requesta perquè tenia descobert el sant sagrament en aquestes diades i això no estava permès. També hi va haver un enfrontament en l'enterrament del coc del monestir, ja que l'abat els convidava com a residents al monestir i no com a curats, i per això no calia que portessin la creu. Així mateix, els acusaven de tocar massa fort les campanes.

També hi va haver successos en temps de guerra, quan a la segona festa de quinquagèsima el prior del monestir va dir l'ofici a Santa Maria sense els jurats ni el capellà major. En aquests moments, a primers de març, van venir a la vila dos regiments d'alemanys de l'armada francesa i varen establir la guarnició al monestir. El prior monacal volia fer la residència i els oficis a Santa Maria i el doctor Torrent va donar llargues. Tot això va succeir durant la Guerra dels Nou Anys (1689-1697), quan la vila de Banyoles estava ocupada pels francesos. A l'inici de la guerra, Lluís XIV va decidir atacar la monarquia espanyola i va travessar els Pirineus. El diumenge 24 d'agost de 1694, dia de Sant Bartomeu, varen fer tancar l'església de Santa Maria: «Lo diumenge passat Sant Bartomeu ques fa la festa de la dedicatio de la Iglesia de Monestir era assi la armada de Fransa y nos feu tancar Santa Maria feren la festa lo Diumenge vinent y tampoch nos tancá pero nos donaren pa y ploms». El 23 de març de 1695 van ser expulsats els monjos del monestir, on encara s'allotjaven, i la major part dels dos regiments de francesos (soldats alemanys) s'hi van instal·lar definitivament (Palmada, 2008, p. 52-53) (fig. 5).

El 29 de novembre de 1693 es va produir una polèmica per un bateig: en els llibres de baptisme, els curats van escriure que l'abat havia batejat amb llicència d'ells. Els monjos volien que s'esborrés.

Així mateix, hi havia constants causes per no anar a alguns oficis al monestir. El monestir reclamava el compliment de la concòrdia del 4 de gener de 1638 i de l'11 de novembre de 1639, que estipulava, d'acord amb l'arbitratge de 1294, quan s'havia de tancar l'església de Santa

Maria. El doctor Torrent afirmava desconèixer aquesta concòrdia i en demanava una còpia. Però, com que no la portaven, entenia que segurament hi havia alguna cosa en la concòrdia que beneficiava Santa Maria.

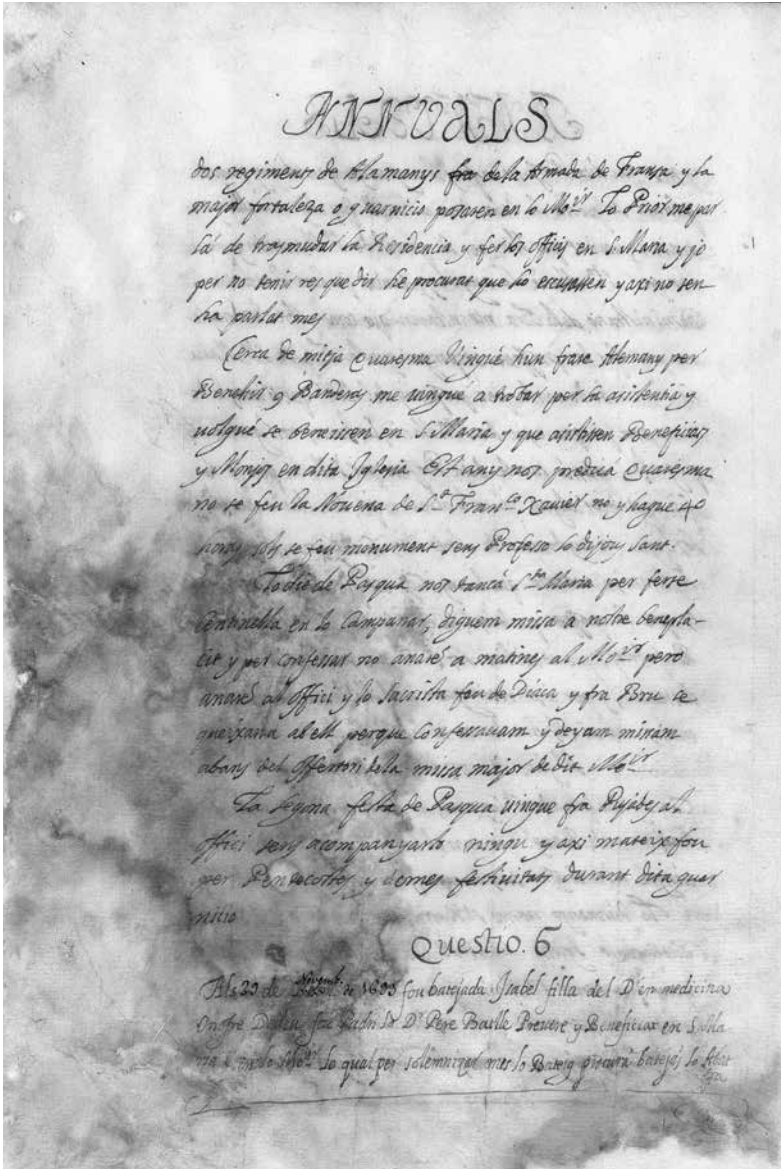

Figura 5
Pàgina 24 del manuscrit *Annuals* del doctor Torrent. (ACPE, Col·leccions de l'Arxiu Municipal de Banyoles, Parròquia de Santa Maria dels Turers)

Les processons

Els curats estaven obligats a anar a totes les processons del monestir per la vila, tant ordinàries com extraordinàries i de pregàries.

El 27 de maig 1617, els curats van aconseguir del bisbe poder celebrar la processó del Corpus a dins l'església (fins aquell moment era potestat del monestir). Es feia el diumenge següent al dia de Corpus.

Durant l'exercici com a capellà major del doctor Torrent, hi va haver moltes discussions sobre com s'havien d'organitzar les processons en les quals participaven els curats de Santa Maria. Algunes d'elles no es van poder fer, de 1693 a 1698, i llavors se sortia del monestir i no de Santa Maria, com abans.

També es varen generalitzar les baralles per la processó a Santa Maria del Collell, que es feia la tercera festa de Pasqua, i la de Rocacorba (el setembre). Fins al 1692 no hi va haver problema, però a partir d'aquest any els monjos del monestir no varen voler donar els bordons als curats i l'any següent aquests no volien anar-hi. Al final es van fer sense passar per Santa Maria i sense els curats.

Encara el 17 de juny de 1768 hi va haver un requeriment monacal perquè els curats no fessin la processó de Sant Antoni. També es va protestar per la celebració de la processó de la Concepció, que va ser anul·lada, i per d'altres que es feien sense llicència del monestir.

La parroquialitat

El 1691, el doctor Torrent defensava que l'església de Santa Maria era parròquia des del seu origen, d'acord amb la butlla del papa Eugeni (1446) i una altra butlla del papa Pau V (1616) (fig. 6).

En el plet de la parroquialitat encara es parlava de l'arbitratge de 1294 (ACPE, Fons de l'Ajuntament de Banyoles, Plets (1551-1797), 10). Els representants de la vila i els curats, que anaven units en la defensa de la parroquialitat, sempre sostenien (i aportaven testimonis) que moltes de les funcions que s'atribuïen els monjos del monestir, i que eren pròpies d'una església parroquial, mai havien vist que es practiquessin a l'església de Sant Esteve.

En canvi, en diverses visites pastorals del bisbe de 1569, 1587 i 1599, així com en un judici a la Sagrada Rota Romana de 1750 i 1757, Santa Maria és reconeguda com a filial i Sant Esteve, parroquial.

Figura 6

Porta de l'església de Santa Maria dels Turers amb l'escut de Banyoles. (Autor desconegut. ACPE, Arxiu de Complement de l'Arxiu Municipal de Banyoles)

La revocació de predicadors

El 1764, fra Narcís Pasqual i de Regàs, sagristà monacal, com a síndic de l'abat, informava els regidors que havia presentat un memorial a la Reial Audiència en què reclamava el pagament de vint-i-tres lliures que els regidors havien de pagar per al predicador de la quaresma. Els regidors no havien retribuït el predicador escollit per l'abat. El monestir considerava que els predicadors els havia d'escollir el monestir, ja que Santa Maria no era parroquial. Segons els monjos, el Tribunal de la Rota Romana havia acordat que era propi i privatiu del monestir «el pedir y recoger las oblaciones para las almas del Purgatorio». Els regidors es varen veure obligats a pagar-lo, però ho varen fer a títol individual per tal de no reconèixer que fos un dret de l'abat i evitar un precedent. Ells sostenien que abans es pagaven de l'Almoina del Prohoms però ara no es podia fer, ja que les rendes d'aquesta institució no es podien cobrar. I mai el remunerava el comú. Es va fer així de 1764 a 1766 (ACPE, Fons de l'Ajuntament de Banyoles, Plets (1551-1797), 10). El conflicte encara durava el 1767 (fig. 7).

Figura 7

Edifici de l'antiga casa consistorial o de la vila, a l'esquerra de la imatge. (Autor desconegut. ACEPE, Col·lecció de Lluís Martí i Salló)

El 5 de març de 1767, els regidors es van reunir a la casa de la vila com a «Patrons unichs de la Parroquial Iglesia de Santa Maria dels Turers de la present Vila y Obrers Majors de la Obra de dita Iglesia» per discutir l'afer dels predicadors. L'Ajuntament banyolí havia nomenat, el 14 de febrer, els predicadors de la quaresma a l'església de Santa Maria, però la Reial Audiència va manar que no impedissin l'elecció que volgués fer —per proveir la predicació a Santa Maria i a Sant Esteve— el «Venerable Señor Abat del Real Monasterio de la mateixa Vila». L'Ajuntament va haver, doncs, d'acatar l'ordre. Els curats, tot i acceptar-ho, fan constar que mai no van fer-se càrrec de la predicació per «lo logro de salari, sinó únicament per complir la obligació que de officii i dret los competeix com a Curats». També remarcaven que «no permetran que ningun Predicador predique a Santa Maria sense llur expressa llicència», ja que era de competència seva la jurisdicció espiritual i parroquial (Rigau, 2001, p. 103-104). Els predicadors solien ésser caputxins, servites o franciscans.

Altres conteses

El 8 d'abril de 1354, l'abat Arnau de Samasó es va queixar al bisbe que, el Divendres Sant i els dies de la Invenció i Exaltació de la Santa Creu, els curats no respectaven que la veracreu només podia ser mostrada a la veneració dels fidels en l'església del monestir. El bisbe Berenguer de Cruïlles va obligar, doncs, els curats a complir allò concertat.

D'altres polèmiques es van obrir quan l'abat va ordenar als capellans que expliquessin la Sagrada Escriptura, el 1574, o quan va prohibir la celebració de l'octava de Corpus i la festa dels sants Just i Fèlix, el 1764 (Brugada, 2012, p. 90).

Al segle XVIII es van encetar conflictes curiosos com els de la cera i la música de les Quaranta Hores. D'entrada ja es discrepava si les Quaranta Hores van ser fundades el 1665 (segons l'abat) o el 8 de maig de 1675 (segons els regidors). Els del monestir defensaven que la vila havia de contribuir amb una arrova de cera blanca (en metàl·lic eren entre disset o divuit lliures) i satisfer sis lliures i sis sous per la meitat de la música. La vila va sostenir que mai no se n'havia especificat la quantitat.

En definitiva, totes aquestes causes del segle XVIII (i dels segles anteriors) entre el monestir i l'Ajuntament banyolí (i l'església de Santa Maria dels Turers) eren per una qüestió de força. Es tractava de pledejar sobre molts afers alhora per delmar les forces legals i monetàries de l'altra part. Per aquest motiu, no es fa estrany que el litigi de la cera i de la música es tramités conjuntament (en un mateix expedient documental) en l'àmbit municipal amb els del monopoli de la carnisseria i dels forns, per decidir si el monestir en tenia l'exclusivitat. Es tractava, per part dels representants de la vila, de mantenir (i fer créixer) els privilegis aconseguits i eliminar el poder feudal del monestir en tots els camps de la vida pública, econòmica i institucional banyolina. Els litigis sobre Santa Maria dels Turers eren, doncs, un aspecte de les lluites del comú per reduir el poder monacal i les del monestir de Sant Esteve per mantenir-lo.

BIBLIOGRAFIA

- ABELLAN, Joan Anton (2015). «Miquel Torrent Mateu, capellà major de Santa Maria dels Turers». *Els Colors del Pla de l'Estany*, núm. 191, p. 50.
- ALSÍUS I TORRENT, Pere (1895). *Ensaig històrich sobre la vila de Banyoles*. Banyoles: Estampa de F. Mateu i Vilardell.
- (2018). *Ensayo histórico de la yglesia parroquial de Sta. Maria de los Turers de Bañolas*. Girona: Documenta Universitària. [Edició de Jordi Galofré i Josep Grabuleda]
- BRUGADA, M. (2012). *La parròquia de Santa Maria del Turers de Banyoles*. Banyoles: Parròquia de Santa Maria dels Turers.
- CONSTANS, L. G. (1952). «Santa Maria dels Turers». *Horizontes*, núm. 75, p. 2 i 9.
- GRABULEDA, J. (2003). «Miquel Torrent i Mateu, un capellà il·lustrat a cavall dels segles XVII i XVIII». *Els Colors del Pla de l'Estany*, núm. 46, p. 33.
- (2010). «El banyolí Guillem Desllor (II)». *Els Colors del Pla de l'Estany*, núm. 127, p. 32.
- (2012). «Els Bellsolà». *Els Colors del Pla de l'Estany*, núm. 155, p. 29.
- PALMADA, G. (2008). *La muralla de Banyoles*. Banyoles: Ajuntament de Banyoles: Diputació de Girona.
- (2009). «La construcció del Cementiri». A: B. AGUSTÍ. *El Cementiri Vell de Banyoles*. Banyoles: Ajuntament de Banyoles: Diputació de Girona, p. 29-46.
- PUJADES, Jeroni (1975). *Dietari de Jeroni Pujades III (1621-1625)*. Barcelona: Fundació Salvador Vives Casajuana.
- RIGAU, Antoni M. (2001). «Revocació de predicadors (1767)». A: *El teixit de la memòria. Articles (1946-2000)*. Banyoles: Marquès Tallers Gràfics, p. 103-104.

SIGLES DELS ARXIUS

ACPE: Arxiu Comarcal del Pla de l'Estany

ADG: Arxiu Diocesà de Girona

Apèndix

Arquitectura gòtica a les terres de Girona

La construcció de l'església de Santa Maria dels Turers de Banyoles

BOTO, G.; FREIXAS, P.; GALOFRÉ, J. (ed.)

Banyoles: CECB, 2018, p. 163-183. (Quaderns; 38)

Intervenció de restauració, conservació i consolidació d'un tram de volta del monestir de Sant Salvador de Breda

Antoni BRAMON I SERRA

Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles, pl. de la Font, 11, 17820 Banyoles - bramon@bsb.cat

Introducció

He tingut la sort d'intervenir en les obres de conservació d'un tram de volta de l'església de Sant Salvador de Breda com a director d'execució (tècnic que controla tots els procediments constructius). Aquesta posició m'ha donat l'oportunitat de poder estudiar a fons el sistema constructiu d'aquesta volta de creueria, els murs laterals i els seus materials lítics i revestiments. En el present escrit s'explica la intervenció de les obres de restauració i conservació de la quarta crugia de la nau de l'església de Sant Salvador de Breda, executades entre els mesos de març a setembre de 2017, com a primera fase preparatòria per realitzar la restauració de la totalitat de la nau.

La intervenció s'ha centrat en l'interior de la quarta crugia de la nau (respecte a la façana principal de l'oest), concretament als arcs, les voltes i la zona superior dels paraments laterals (fig. 1 i 2).

En veure per primera vegada l'interior de l'església de Sant Salvador de Breda abans de començar les obres, em va fer pensar amb l'església de Santa Maria dels Turers de Banyoles. Les proporcions de la nau em varen semblar molt iguals. D'aquí que vaig anar mirant i comprovant mides i formes constructives de les dues naus gòtiques.

Figura 1

Visita abans de la restauració (fotografia d'Antoni Bramon)

Figura 2

Volta abans de restaurar (fotografia d'Antoni Bramon)

Descripció del monestir

De l'antic conjunt monàstic de Sant Salvador de Breda es conserven actualment importants vestigis d'èpoques diverses, centrats en l'església monàstica, avui parroquial, i en el conjunt d'edificacions delimitades per la plaça de l'església, la plaça del convent i el carrer del convent, on trobem elements i espais urbans, alguns dels quals restaurats, que evocuen l'antic cenobi i el palau abacial.

L'estat actual de les estructures arquitectòniques no permet sinó recordar, a grans trets, el que pogué ésser aquest monestir a partir de l'època baixmedieval, moment a partir del qual se'n renovaren profundament les estructures.

L'església monàstica, i probablement també la major part dels vestigis conservats del cenobi i palau abacial, corresponen a aquesta empremta constructiva, sense que puguem precisar, en l'estat actual, fins a quin punt conserven elements del cenobi construït en època romànica. D'aquesta primera època del monestir resten la imponent torre del campanar i un porxo del claustre construït posteriorment, a la fi de l'època altmedieval i dels llenguatges romànics en arquitectura.

No es conserva, actualment, cap vestigi (llevat del campanar) de l'església consagrada el 1068, però per la situació relativa del campanar i l'ala conservada del claustre sembla que es devia tractar d'una església de tres naus, atesa també l'amplada que ocupava. Aquesta hipòtesi no es contradia amb la triple advocació, al Salvador, a sant Benet i a sant Miquel.

L'església de Sant Salvador és d'estil gòtic. La seva construcció es va allargar uns dos-cents anys (des de principis del segle XIV fins a principis del segle XVI). Les mides de la nau són de 33 metres de llarg per 12,5 metres d'ample.

El campanar és una torre de planta quadrada, amb una porta a migdia, a la planta baixa, amb arc de mig punt, per on es devia accedir a la primitiva església romànica. Té una planta baixa i sis nivells amb finestres, separats, i el superior, acabat amb bandes de deu arcuacions llombardes i un fris amb dents de serra al damunt.

La claredat tipològica i arquitectònica del campanar, en ésser coherent amb l'arquitectura de l'església de Santa Maria, ens permet de suposar que l'església de Sant Salvador també s'adcrivia a les formes de l'arquitectura llombarda, pròpies del segle XI català (fig. 3 i 4).

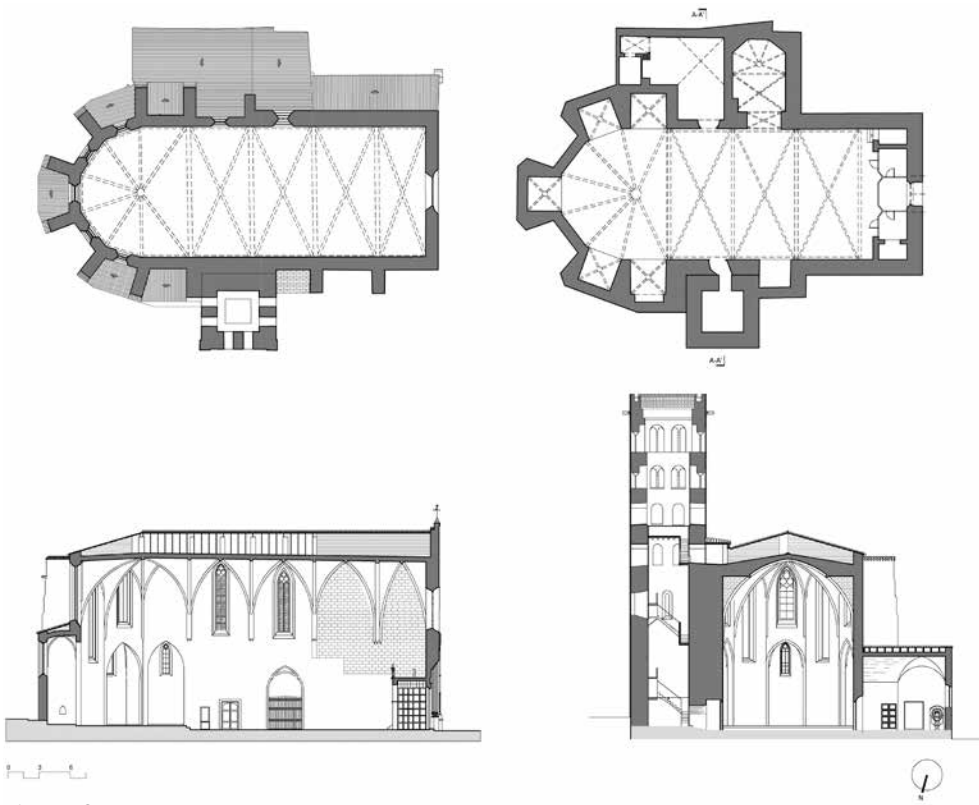

Figura 3

Plànols de l'església (Antoni Bramon i Serra, Joaquim Bover i Arcovaleno Ristauro)

Figura 4

Vista general del monestir (fotografia d'Antoni Bramon)

La volta per restaurar

L'estructura arquitectònica de la crugia de la nau objecte de la intervenció respon, com la resta de la nau de l'església, a una composició i construcció clarament gòtica, tipologia en què es transformà el temple entre els segles XIV-XVI.

El conjunt de la volta de creueria que forma el quart tram de la nau es troba composta pels arcs originals, els dos nervis creuers units al centre per la clau de volta, els arcs formers, integrats en els murs de la nau, i els dos arcs faixons, que delimiten la crugia (l'arc faixó del costat de llevant es toca amb la volta nervada sobre el presbiteri i a ponent, amb la tercera crugia de la nau).

Els nervis del creuer estan realitzats amb marbre blanc i les voltes, amb granit.

Cal destacar que els nervis de marbre no estan units a la volta de creueria (amb els treballs de restauració vàrem experimentar que aquests arcs no treballaven conjuntament amb el material de la volta), un aspecte molt interessant, ja que n'explica el procés constructiu.

Procés constructiu, revestiments i materials constitutius

Construcció

- Construcció dels murs i contraforts de la nau.
- Formació i col·locació d'uns grans cindris com a recolzament de les dovelles dels arcs, tant els nervis creuats com els arcs faixons. És impressionant comprovar l'exactitud i finor de les juntes entre els elements lítics; estem parlant d'uns 2 mm de gruix de junta de morter de calç amb sorra molt fina, pràcticament les peces de pedra es toquen entre elles. En algun punt determinat vàrem trobar unes peces metàl·liques d'un mil·límetre de gruix que feien de falca. Tot això explica que estructuralment aquests arcs treballaven sols, sense l'ajuda posterior de les voltes; per tant, es converteixen en un encofrat, guaiador i element estètic per a la posterior construcció de la volta. Podríem dir que la clau de volta, en aquest cas, és la clau d'arc.
- Muntatge d'encofrat per a la col·locació dels carreus de la volta. Aquest devia ser de fusta, fet amb uns taulons, amb la forma de la volta ben marcada, i uns taulers, per poder recolzar els carreus i facilitar els treballs als constructors. Amb la imatge es pot entendre millor el procés constructiu (fig. 5).
- Construcció, en general, dels murs laterals que tanquen la nau pels costats nord i sud amb carreus de granit, igual que tot el conjunt del monestir. La part més oriental dels dos murs, però, presenta carreus grans de marbre blanc, que segueixen cap a tota la zona del presbiteri.

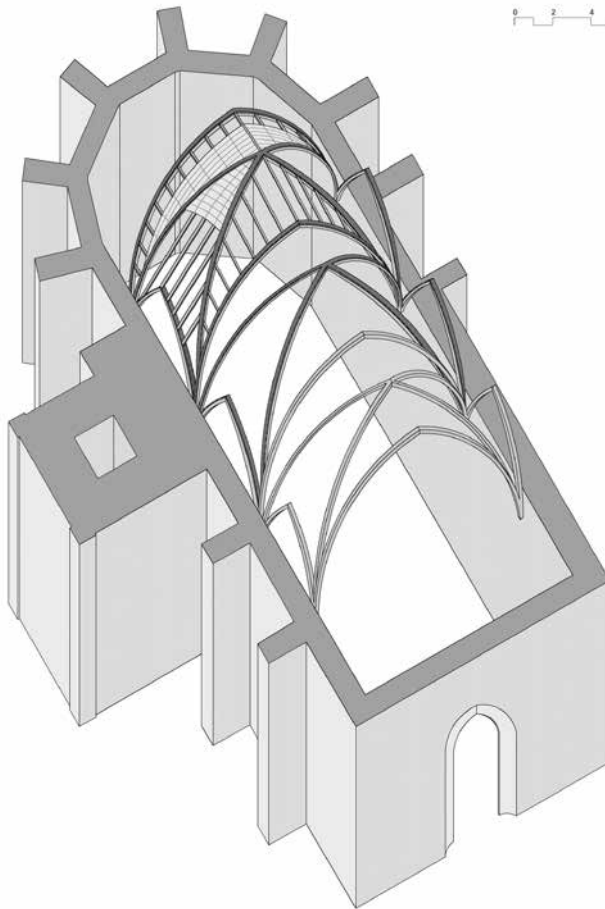

Figura 5

Perspectiva de l'església de Sant Salvador (Antoni Bramon i Serra, Joaquim Bover i Arcovolano Ristauro)

Revestiments conservats

- En els paraments del tram de volta que estem tractant es conserven vestigis d'antics revestiments i unes restes de policromia mínimes.
- Volta de creueria. En la zona de la clau es conserven alguns panys d'un emblanquinat de calç amb petites restes de policromia de color ocre, que evidencien l'existència d'una antiga decoració pictòrica, habitual en esglésies gòtiques.
- Parament nord. Hi ha zones on es conserven restes d'un revestiment (arrebossat amb acabat lliscat de calç) amb restes de pintura que imiten carreus de color marronós.

Materials constitutius

- La construcció gòtica del temple de Sant Salvador de Breda es caracteritza per la selecció de materials constructius de procedència local, que són:
 - Granit. La pedra granítica utilitzada per a la construcció procedeix dels afloraments del Montseny. És un material lític granulós, constituït per grans de quars, miques i feldspats. Es troba principalment a tot l'exterior del monestir i a gran part de l'interior, en els carreus de les voltes, que formen un aparell regular d'unes mides aproximades de 50 x 25 i 45 cm de secció. Es disposen en filades regulars i estan rejuntats amb morter de calç. En general presenten un to beix vermellós.
 - Marbre blanc. El marbre utilitzat devia procedir de les pedres de Gualba. És una pedra d'estructura intercrystal·lina, formada per cristalls de calcita de mida gran, de 2-3 mm. Creiem que el marbre està utilitzat de manera selectiva per donar més qualitat i ennobliment a determinats elements, com ara els nervis de les voltes (molt ben tallats), el finestral ogival del mur sud i el sector est dels paraments.
 - Mostres de junta. Tots els carreus, tant de marbre com de granit, es troben aferrats amb morter de calç àeria. En general, la granulometria és relativament gruixuda. Cal destacar que el morter emprat en les dovelles dels arcs nervats de les voltes és argamassa, no arriba a morter. Fins i tot es troben falques metàl·liques molt primes per donar tensió a les arcuacions immediatament quan s'està construint.

Patologies dels elements constructius

Les patologies que presentava el conjunt d'elements de la volta del quart tram són, principalment, la caiguda de petits trossos de pedra i morter provinents dels carreus de les voltes. Hem observat que aquesta disgregació és molt superficial, i no afecta l'estructura portant. És un conjunt sòlid estructuralment, sense fissures destacables. Les voltes no tenen cap patologia important.

Com la pràctica totalitat dels paraments interiors (pendents de restauració), aquest tram de la nau es trobava afectat per unes alteracions superficials que en malmetien visualment el conjunt, tant la conservació de la superficialitat dels elements lítics com l'estètica (brutícia a les capes superficials).

A continuació es descriuen les patologies més rellevants, i es valoren l'abast i el grau d'afectació arreu del conjunt, així com, en la mesura del possible, els agents de degradació que les han pogut ocasionar.

El principal factor d'alteració que hem de destacar és l'incendi que l'església va patir durant el final de la Guerra Civil, el gener de 1939. Les flames, el fum i les altes temperatures van provocar

que s'acceleressin la major part de les alteracions que trobem en els diversos materials, més o menys alterats segons la seva ubicació i característiques.

Les zones més afectades per l'incendi varen ser les voltes i la part superior dels murs, i va quedar més afectat el marbre que el granit, per les seves característiques fisicoquímiques (fig. 6).

Figura 6
Estat dels nervis de les voltes (fotografia d'Antoni Bramon)

Alteracions superficials

Les capes superficials dels elements constructius varen quedar alterades estèticament de manera notable, per l'enfosquiment i ennegriment ocasionats pel sutge provocat pel fum. No es diferenciaven els diferents materials. El temps transcorregut va fer que la brutícia hi quedés molt impregnada.

Alteracions mecàniques i pèrdues de cohesió del material

En tot el conjunt es detectaven un seguit d'alteracions de tipus mecànic i la pèrdua de cohesió del material en les capes superficials, originades per les altes temperatures assolides en l'incendi. Aquestes alteracions comprometien, en major o menor mesura, la seguretat estructural dels materials. Els elements més afectats són les dovelles de marbre dels nervis creuers i els arcs faixons.

Els materials lítics (granit i marbre)

Tant el granit com el marbre són materials que en condicions normals, en estar a l'interior, no haurien d'haver quedat afectats, però en el nostre context es varen alterar a causa de l'incendi. La temperatura va produir les següents alteracions:

- Fractures i trencaments. La dilatació diferencial dels materials (per escalfament de la zona externa i el control tèrmic de l'interior) va provocar fissures i escames, generalment produïdes de manera paral·lela a la superfície, i desplaçaments de gruix variable (d'1 a 7 cm) a la pedra, la qual cosa va provocar el trencament i la consegüent caiguda de fragments. L'alteració afectava principalment el marbre i també el granit, que presentava una disgregació dels grans amb una profunditat màxima d'uns 4 cm.
- Disgregacions i arenitzacions associades a la pèrdua de cohesió dels materials en les zones superficials.

Aquesta alteració afectava principalment els carreus de granit que havien patit una descompactació dels granets. També en el marbre va quedar afectada l'estructura interna, que va derivar a un clivellat i microfissuració superficial i un estat pulverulent.

La caiguda de fragments i uns certs retrocessos superficials comportaren una pèrdua de volum. Això era evident en les dovelles de la volta nervada, que havien perdut part de la geometria original. Cal dir que, en el moment d'inici de la intervenció, l'any 1943, aquestes zones de pèrdues es trobaven ocultes pels morters de reparació.

Els morters utilitzats en les juntes dels carreus presentaven, en general, un estat sorrenc, que havia provocat una pèrdua de cohesió.

Els revestiments conservats mostraven (a part de les capes de brutícia i sutge) una superfície clivellada per les altes temperatures.

Materials afegits en intervencions anteriors

La visió del conjunt arquitectònic de l'interior abans de la intervenció estava condicionada per la presència d'una gran quantitat de morters afegits per reparar l'afectació del foc. Aquesta intervenció va consistir en l'aplicació de morters que es disposaven en l'època de ciment pòrtland i ciment ràpid. Devia ser una intervenció d'urgència ja que no hi va haver gaire cura en la manera de fer.

Diagnosi

Davant de les patologies, ens trobàvem amb un escenari de dubte de quina hauria de ser la intervenció més adequada en tots els elements constructius de la quarta crugia de la nau de l'església de Sant Salvador. I aquesta actuació havia de marcar la filosofia de la intervenció d'ara i de futur (fig. 7).

En termes conceptuals, la restauració és una disciplina intel·lectual encaminada a recuperar una imatge, original o no, que ha de permetre entregar a la societat la funcionalitat i el valor documental d'edificis presents que es varen construir en el passat. Edificis que són testimonis del passat i contemporanis nostres, en la mesura que no es pot negar la realitat actual en què són intervinguts.

La intervenció que plantejava el projecte (redactat per Joaquim Bover, arquitecte) no era res més que una intervenció econòmica, per no tenir les dades suficients per concretar l'actuació. Per tant, el debat de com s'havia de restaurar aquest patrimoni es va encetar quan es varen realitzar les comprovacions pertinents *in situ* de com estava realment l'element per restaurar. Coneixedors del que ens enfrontàvem, calia establir els criteris d'intervenció següents:

- Protecció i conservació dels elements lítics, revestiments i pintures, tal com s'havien trobat.
- Bona interpretació històrica del monument, mitjançant la intervenció.
- Definició del criteri per a les noves intervencions.
- Actuació duradora.
- Posada en valor del conjunt.

Figura 7
Moments de prospecció de la volta amb la bastida (fotografia d'Antoni Bramon)

Intervenció

Línia d'actuació

La intervenció de restauració, conservació i protecció dels paraments i revestiments del tram de volta de la nau ha comprès tots aquells processos que s'han considerat necessaris per consolidar, recuperar i posar en valor el conjunt, responnent a dos objectius principals:

- Consolidar les alteracions. S'ha posat especial èmfasi en els processos de consolidació dels materials, seguint la línia traçada d'actuació conservativa basada en la màxima preservació dels materials existents.
- Millorar la dimensió estètica. Per tal de donar-li una millor aparença, s'ha incidit molt en la neteja i l'eliminació dels materials afegits, fruit d'una intervenció de l'any 1943, bàsicament de manteniment.

Processos d'intervenció

Els processos d'intervenció que es descriuen a continuació s'han realitzat alternadament o simultàniament, segons les necessitats de cada zona. Els materials, els procediments i les metodologies d'aplicació han vingut determinats pels resultats de les proves pertinents i els processos previs.

Eliminació de morters de la intervenció anterior i sanejat

Eliminació dels morters de la intervenció anterior en els paraments, voltes i arcs, que presentaven una duresa excessiva, adherits a la pedra. S'han eliminat de manera manual (escarpa i martell) i també amb eines de funcionament pneumàtic (microescarpes i vibroincisors), sempre sense malmetre el material de base, el granit i el marbre.

Sanejat de juntes i zones disgregades. Mitjançant platines i espàtules, s'han sanejat tots els morters de junta i superfícies lítiques que es trobaven en un estat sorrenc, per deixar-los en una situació òptima per a la posterior consolidació i conservació.

Neteja de les superfícies

Els processos de neteja s'han encaminat a eliminar la brutícia negra, fum i sutge, sense alterar el cromatisme original dels materials constitutius. Així, s'han realitzat diverses classes de neteja mecànica abrasiva, en funció del tipus de materials:

- Materials lítics i envà de maons. Les superfícies de granit i marbre, així com l'envà de maons que cega la finestra gòtica del mur sud, s'han netejat mitjançant la

microprojecció de partícules de silicat d'alumini de granulometria fina (2 mm MPa), amb pistola d'aire comprimit de 3 mm, a baixa pressió (2 bar) i distància controlada per tal de no malmetre el substrat de pedra.

- Revestiments. Els vestigis dels revestiments de la volta i del parament sud (amb restes de color ocre i carreuat marró, respectivament) s'han netejat mitjançant la microprojecció d'òxid d'alumini de granulometria extrafina (MPa), amb microabrasímetre, a baixa pressió (1 bar) i distància controlada per tal de no malmetre la base.

Consolidació

El major gruix i abast de la intervenció ha vingut amb els diversos processos de consolidació, realitzats amb l'objectiu de cohesionar els materials i poder-ne garantir la màxima conservació. Els sistemes i productes utilitzats s'han aplicat en funció dels materials i les seves formes d'alteració.

- Carreus i dovelles de marbre. Els carreus i dovelles de marbre requerien una exhaustiva operació de consolidació, que permetés la subjecció dels paraments trencats, esquerdatats o desplaçats, i que garantis la cohesió de les superfícies disgregades i clivellades. Responent a aquestes necessitats, s'han realitzat les següents operacions:
 - Consolidació de fissures i esquerdes que no requerien una consolidació estructural. S'ha fet mitjançant la injecció de resina acrílica Paraloid B-72 dissolta al 10 % en acetona, amb prèvia injecció d'una solució hidroalcohòlica (aigua i etanol 50 %) per afavorir la penetració correcta de la resina (fig. 8 i 9).
 - Consolidació d'esquerdes, desplaçaments i fractures que requereixen una consolidació estructural pètria.

L'estabilització d'aquestes zones s'ha garantit mitjançant el cosit de les zones de trencament, amb la inclusió de reforços interiors (perns) que, a manera d'ànima interna, han subjectat les peces trencades al suport mural subjacent. L'operació, força laboriosa degut a l'elevat nombre de zones afectades per aquest tipus d'alteració, s'ha realitzat de la següent manera:

- Aplicació d'un engasat de protecció, realitzat mitjançant l'adhesiu de gases de cotó impregnades amb resina acrílica Paraloid B-72 dissolta al 15 % amb acetona, allà on les zones fracturades presentaven perill de desprendiment (mesura provisional i preventiva) (fig. 10).
- Determinació dels punts d'ancoratge necessaris en cada cas (localització i caracterització dels perns) i perforació del suport petri amb un trepà elèctric (fig. 11).

Figura 8
Engasat del granit (fotografia d'Antoni Bramon)

Figura 9
Engasat del marbre (fotografia d'Antoni Bramon)

- Inclusió dels perns d'acer inoxidable (de 6-8 mm de diàmetre) amb tacs químics i punts de resina epoxídica de dos components (Epo 121 i enduridor K122). Les varetes s'han tallat a mida, en funció de cada cas, per tal de garantir la profunditat correcta del reforç. En total s'han col·locat 600 perns en el conjunt. La distribució i localització dels punts de reforç han quedat recollides en uns plànols.

Un cop establitzades cadascuna de les zones, s'han extradit les gases de protecció (s'ha realitzat amb acetona).

Per últim, les esquerdes i desplaçaments més notables han rebut una última consolidació a còpia de segellar-les amb una massilla de pols de marbre i resina epoxi (Epo 121 i enduridor K122).

- Consolidació de clivellats i disgregacions superficials. La consolidació dels elements de marbre, allà on presentaven un avançat estat de disgregació, ha requerit l'ús de resina acrílica Paraloid B-72, que té qualitats adhesives. Tot i la voluntat inicial d'utilitzar materials més afins i compatibles amb l'original, les proves prèvies realitzades amb el producte de Nanorestre (nanopartícules de calç) han posat en evidència que aquest producte no resultava suficient per garantir la cohesió de les partícules disgregades. Així, s'ha optat per aplicar per impregnació (amb pinzell) la resina acrílica Paraloid 13-72 dissolta al 10 % en acetona. Aquesta aplicació s'ha realitzat a les zones que no havien rebut engasat de protecció, mentre que en les zones engasades simplement s'ha eliminat part de la resina aplicada per l'engasat, i s'ha evitat així la necessitat de tornar a aplicar-hi el producte.

- Carreus de granit. Les superfícies desgranades dels carreus de granit no han rebut cap tractament consolidant. Aquesta decisió ha vingut determinada pels resultats de les proves primàries: la consolidació amb silicat d'etil no resultava suficient ni satisfactòria, i l'ús de resines adhesives (Paraloid B-72) que, aplicades per impregnació, asseguraven la cohesió de les partícules disgregades, haurien compromès en excés la transpiració del suport.

Figura 10
Col·locació dels pernys (fotografia d'Antoni Bramon)

Figura 11
Visió general de la col·locació dels pernys (fotografia d'Antoni Bramon)

- Revestiments. Les zones dels revestiments carreuats del mur nord que presentaven descohesions s'han consolidat mitjançant la injecció puntual d'un morter hidràulic lliure de sap soluble (PLM-A), amb prèvia injecció d'una solució hidroalcohòlica (aigua i etanol al 50 %) per garantir la penetració correcta del morter i el farciment de les zones buides.

Mortor de junta disgregat. Els morters de junta originals que podien ser conservats s'han consolidat mitjançant el producte consolidat a base d'èsters de sílice (silicat d'etil Estel 1000), aplicat per impregnació en diverses aplicacions successives fins que s'ha tornat a cohesionar amb les partícules disgregades.

- Reintegració de matèria. La presència d'esquerdes, desplaçaments i pèrdues de matèria de diversa consideració en el conjunt, així com el rejuntat insuficient segons quines zones, suposaven una agressivitat visual al conjunt. Per això, es van restituir amablement aquestes pèrdues de matèria, tot i que s'hi entreveu que hi ha una manca de pedra original, que ha estat recomposada en part per evitar arestes i ombres excessives, així com una distorsió visual (fig. 12).

Aquesta restitució de les pèrdues de matèria s'ha realitzat mitjançant la incorporació de diversos morters de calç blanca hidràulica natural Lafarge NHL 3,5-2 i àrids diversos (en preparació genèrica d'1 i 2,5), variant-ne la composició (sorres rentades i pols de pedra de diferents granulometries), per tal d'adaptar la textura i la col·locació dels morters de restauració al context original. Als morters, se'ls ha donat un acabat esponjat proporcionat, tant la textura adient com la visió de la barreja d'àrids.

Els diversos morters utilitzats han tingut les següents aplicacions i composicions:

- Reintegració dels carreus i dovelles de marbre. La reintegració dels arcs de la volta i del perímetre del finestral s'ha realitzat mitjançant l'estucat de fissures, esquerdes i forats, i la restitució parcial de les zones on la pèrdua era important.
- Morter de reompliment. En el cas de les llacunes i forats més grans i profunds, s'hi ha aplicat prèviament un morter més granat de fons o de reompliment, aplicat a un nivell lleugerament inferior a l'original del marbre, però que marca el límit de reintegració. En aquells casos en què el gruix per reintegrar era considerable, s'han col·locat prèviament perns i/o filferros, com a reforç estructural dels morters.

Composició del morter de reompliment: 1 part de calç blanca hidràulica natural Lafarge NHL 3,5-2 + 2,5 parts de sorra de riu de granulometria gran.

- Morter d'acabat (imitació de marbre). Per finalitzar l'operació reconstructiva de la geometria original perduda s'ha aplicat, per últim, el morter d'acabat, amb l'objectiu d'adaptar el morter al context cromàtic de cada carreu (de blanc a gris). En els casos en què la reintegració abraçava més d'un carreu o dovella, s'ha realitzat la incisió similar al de les juntes de pedra per seguir el mateix criteri visual.

Figura 12

Proves de reintegració de matèria (fotografia d'Antoni Bramon)

Composició del morter de color blanc: 1 part de calç blanca hidràulica natural Lafarge NHL 3,5-2 + 1 part de sorra de riu rentada extrafina + 1/5 part de pols de marbre Bianco Carrara MK 000CTS.

Composició del morter de color gris: 1 part de calç blanca hidràulica natural Lafarge NHL 3,5-2 + 1 part de sorra de riu rentada extrafina + 1,25 parts de pedra Bianco Carrara MK000 CTS + 0,25 parts de pols de pedra Nero Ebano MK000CTS.

- Reintegració dels carreus de granit. Les esquerdes, forats i desplaçacions del granit s'han reintegrat mitjançant un morter d'aparença similar a la pedra granítica, aplicat al nivell de l'original.

Composició del morter d'imitació de granit: 1 part de calç blanca hidràulica natural Lafarge NHL 3,5-2 + 1,25 part de sorra de riu rentada extrafina + 1 part de pols de pedra Bianco Carrara MK000 CTS + 0,25 part de pols de pedra Nero Ebano MKO CTS.

- Bisellat perimetral dels revestiments. Al revestiment carreuat del mur nord, una vegada assentat i estabilitzat, s'ha realitzat un bisellat perimetral amb morter, tot tancant arestes obertes i assegurant l'estabilització correcta de l'arrebossat.

Composició del morter bisell: 1 part de calç blanca hidràulica natural Lafarge NHL 3,5-2 + 2,5 parts de sorra rentada fina.

- Rejuntat de carreus. El morter per al rejuntat de carreus s'ha aplicat allà on els morters de junta original resulten insuficients, tot garantint el tancament correcte del conjunt.

Composició del morter rejuntat: 1 part de calç blanca hidràulica natural Lafarge NHL 3,5-2 + 1,5 parts de sorra de riu rentada Sorigué + 0,25 parts de pols de pedra Giallo Oro MK000CTS + 0,75 parts de pols de pedra de Bianco Carrara MK000CTS.

- Reintegració cromàtica. Per últim, algunes de les zones reintegrades han rebut un tractament cromàtic, per tal d'ajustar les tonalitats i afavorir la integració visual i la unitat estètica del conjunt. Aquest tractament cromàtic ha consistit a aplicar puntualment lleugeres veladures a còpia de pintures minerals al silicat Keim (Cínia Restauro Lasur). Aquest mateix sistema de reintegració pictòrica s'ha utilitzat també per al tractament cromàtic de la pedra de la nova clau de volta encastada en el punt d'intervenció dels arcs creuers (peça realitzada de nou amb disseny de Joaquim Bover, arquitecte) (fig. 13, 14 i 15).

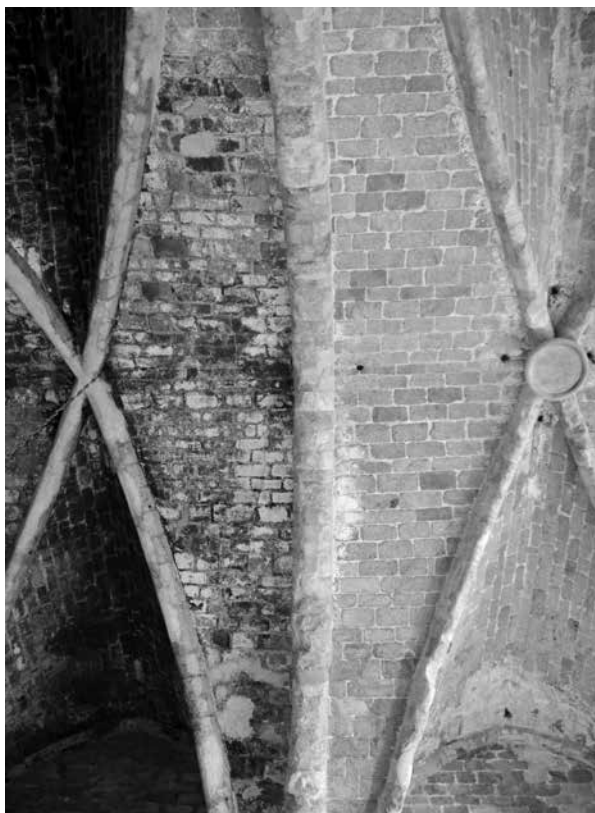

Figura 13

Diferència entre la volta restaurada i la volta per restaurar (fotografia d'Antoni Bramon)

Figura 14

Vista general respecte a l'absis (fotografia d'Antoni Bramon)

Figura 15

Detall del medalló de la clau de volta (fotografia d'Antoni Bramon)

Semblança de la nau de l'església de Sant Salvador de Breda i la de Santa Maria dels Turers de Banyoles

Mentre participava en les obres de la restauració d'aquesta volta de creueria de la nau de l'església de Sant Salvador de Breda, cada vegada que observava el conjunt em recordava l'església de Santa Maria de Banyoles, sobretot per les seves proporcions. Suposo que és per deformació professional i com a banyolí. Vaig haver d'anar a comprovar les mides de la nau i no anava molt encaminat. La nau de l'església de Sant Salvador de Breda fa 33 m de llargada i 12,40 m d'amplada de mesures interiors, mentre que la longitud de l'església de Santa Maria de Banyoles és més llarga, 37,11 m, i té una amplada inferior, d'11,68 m. En l'alçària interior també hi ha diferències: a Breda és de 13,00 m i a Banyoles, de 16,57 m.

Les dues naus de les esglésies són un exemple clar d'estil gòtic català, de sentit orientalitzant i de prolongats i enèrgics reforços, contraforts.

Una diferència remarcable en l'església de Breda és l'aprofitament de la profunditat dels contraforts, amb la creació de cinc capelles radials a l'absis, a mitja altura de la nau principal, d'aquí que els finestrals estiguin més aixecats del que és habitual, com per exemple a l'església de Santa Maria de Banyoles.

He realitzat l'exercici de contraposar les dues plantes de les esglésies fent coincidir, com a punt de referència, la clau de volta de l'absis. Sorpren la coincidència de la radialitat dels arcs i la proporció similar dels contraforts. També hi ha el mateix nombre de trams o crugies, que són

INTERVENCIÓ DE RESTAURACIÓ, CONSERVACIÓ I CONSOLIDACIÓ D'UN TRAM DE VOLTA DEL MONESTIR DE SANT SALVADOR DE BREDA

quatre, més l'absis. A Banyoles, les quatre són idèntiques, mentre que a Breda la primera (a tocar de la façana principal) és més estreta (fig. 16, 17 i 18).

Com bé diu Pere Freixas, el monestir de Sant Salvador de Breda era anomenat «la catedral de la Selva» per les seves dimensions inusuals en àmbits rurals. Són dos exemples que defineixen l'esplendor del gòtic català.

NOTA

Antoni Pladevall (dir.) (2002). *L'art gòtic a Catalunya. II. Catedrals, monestirs i altres edificis religiosos*. Barcelona: Enciclopèdia Catalana.

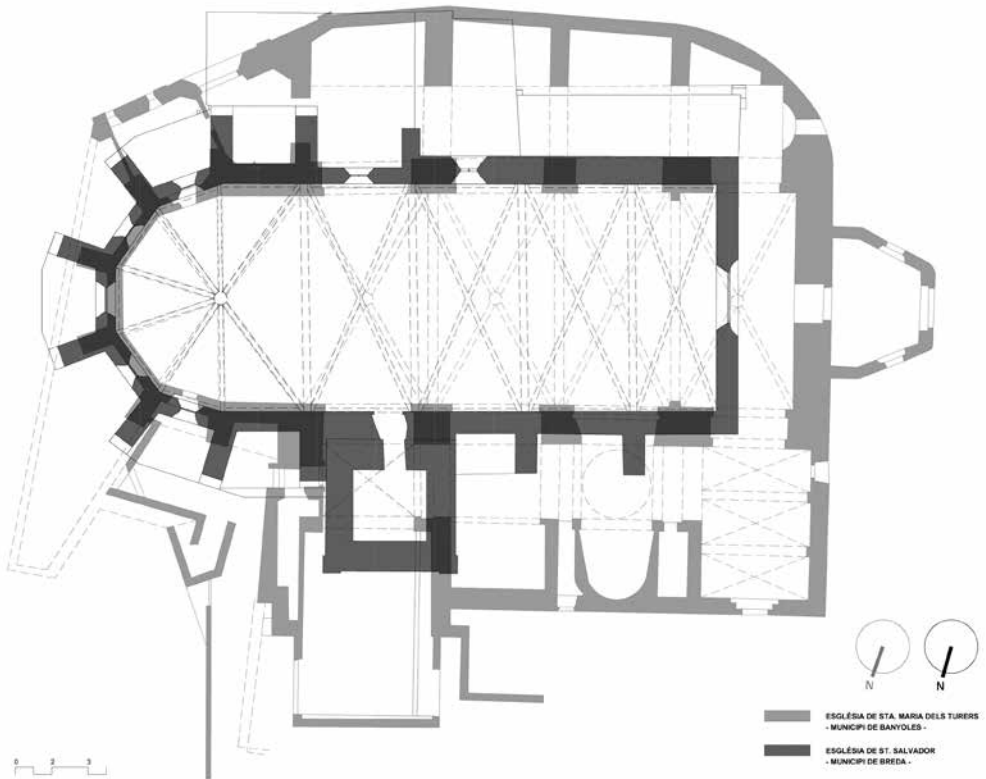

Figura 16

Sobreposició de les plantes de les esglésies de Sant Salvador de Breda i de Santa Maria dels Turers de Banyoles (Antoni Bramon i Serra, Joaquim Bover i Arcovaleno Ristauro)

Figura 17
Interior de Santa Maria dels Turers de Banyoles (fotografia d'Antoni Bramon)

Figura 18
Detall de la volta de Santa Maria dels Turers de Banyoles (fotografia d'Antoni Bramon)

Dades de la intervenció

Restauració de la nau central de l'església de Sant Salvador de Breda (1a fase)

Any de la intervenció: 2017

Propietat: Bisbat de Girona

Protecció del monument: Bé Cultural d'Interès Nacional (BCIN)

Promotor: Generalitat de Catalunya. Departament de Política Territorial i Obres
Públiques. Departament de Cultura. Direcció General d'Arquitectura i Paisatge. Direcció
General de Patrimoni Cultural. Institut Català del Sòl

Projecte i direcció d'obra: Joaquim Bover Busquet

Director d'execució: Antoni Bramon i Serra (BSB i Associats, SLP)

Restauradors: Arcovaleno Restauro

Arquitectura gòtica a les terres de Girona

La construcció de l'església de Santa Maria dels Turers de Banyoles

Amb motiu del mil·lenari de la primera menció documental de Santa Maria dels Turers de Banyoles, el Col·loqui de Tardor de 2017 es va dedicar a l'estudi d'aquesta església.

Aquest Quadern recull les ponències que s'hi van presentar i un article annex. E. Mallorquí explica la formació del terme de Banyoles i la influència de l'església de Santa Maria dels Turers en l'organització dels habitants de la vila. M. À. Chamorro fa un relació de les esglésies parroquials gòtiques de Girona i compara les característiques arquitectòniques de les més significatives.

J. M. Gironella i M. À. Fumanal parlen dels Pedrer de Torroella de Fluvià, destacats mestres del gòtic, i tracen la trajectòria vital de Pere Pedrer, que va participar en la construcció de Santa Maria dels Turers. P. Freixas planteja tres etapes en la construcció de l'església gòtica, estudia l'aportació de Pere Pedrer, proposa noves cronologies per al portal sud i la seva ornamentació, i en revisa la iconografia pictòrica. F. Ramos analitza les claus geomètriques i constructives emprades pels mestres constructors de la nau gòtica a partir de la recerca feta pel professor E. Sanz. J. Grabuleda explica l'aliança entre els capellans de Santa Maria i els prohoms de Banyoles per anar contra el poder feudal dels abats, en uns enfrontaments que van durar fins a la desaparició del monestir. Finalment, A. Bramon ressenya, a l'apèndix, les obres de restauració i conservació de l'església gòtica de Sant Salvador de Breda i destaca les coincidències amb Santa Maria dels Turers.

El conjunt d'aquests treballs contribueix, d'una banda, a avançar en el coneixement del gòtic i, de l'altra, a conèixer millor una de les esglésies gòtiques més antigues de les comarques gironines.

ISBN: 978-84-09-04742-0

Diputació de Girona

www.ddgi.cat

INSTITUT RAMON MUNTANER
Fundació privada dels Centres d'Estudi de Parla Catalana